विखार विळखा

महाबळेश्वर सैल

विखार विळखो

महाबळेश्वर सैल

संजना पब्लिकेशन्स
सांगें - गोंय

▪ **VIKHAR VILKHO**
(Novel)
by Mahabaleshwar Sail

▪ **विखार विळखो**
महाबळेश्वर सैल
नवतारा अपार्टमेंट
सैनी शोरूमा फाटल्यान
आर्लें, राय

▪ **प्रकाशक**
संजना पब्लिकेशन्स
39, दत्तवाडी,
सांगें-गोंय 403 704
मो. 9850984903
sanjanapublications2@gmail.com

▪ **प्रकाशन क्र.** 46
पयली उजवाडावणी : 2016

▪ **टायप सेटिंग, छापणावळ :**
मित्रता ऑफसेट, कोल्हापूर
९७६५७२३१६५

▪ **मुखचित्रः** प्रसाद नायक

▪ **मोल :** 199/-

कोंकणीक पडिल्लें
एक शिरवंत सपन,
माधवीबाय सरदेसाय,
हांकां.

– महाबळेश्वर सैल

विखार विळखो

शंकराप्पा सकाळीं नसकाक उठून भायर ओसरेर येवन बशिल्लो. आंग जड जाल्लेवरी दिसतालें. भायर थंडसाण आसली. धुंवरी पडिल्ली आनी तेतूंतल्यान दव शेनेता अशें दिसतालें. अजून पुराय उजवाड जावंक नासलो. मुखाल्ल्या बेला रुखातलो काळोख पुराय निशेवन वचूंक नासलो. हे दमसाणेंत तेका भायर वचचें नाका दिसतालें. तेंका घोव बायलेक सकाळीं बेग्गी उठची संवय. घरांतले सगळें आटापून घेतालें आनी शेतावटेन वचूंक सुट्टालें. हरंधारी पावस आसू, वोत आसू, पावळेंत कांय वेण उबी रावन भायर पळयताली आनी मागीर तकलेर कांबळ, चुंबळ घेवन भायर सरताली.

पावस सोपून लुवणी मळणी जाल्ली. पिकावळ घरांत येवन पडिल्ली. पूण सदांकाळ शंकराप्पाक शेताची आनी गोरवांची चिंता. पूण आज तो आपल्या धुवेल्या हुस्क्यान पडिल्लो. तेणे बायलेक म्हटलें, 'म्हाका मुगो रातभर न्हीदच पडली ना. न्हीद लागूंक येयल्यार दोळ्या मुखार बाय! सकाळीच पोटांत खपखपो

भरिल्लेवरी जाला. ह्या दिसांनी बायचोच हुस्को. स म्हयने जाले, खबरवास्त ना.'

'स म्हयने खंयचे, तीन चार, म्हयन्या फाटीं पत्र येयल्लें.'

'तीन म्हयने चडच न्ही...?'

'मागीर विठोबालो सखाराम येवन गेलो ना? तेचे कडेन मेळिल्ली खबर.'

'तो सारको उलयलो ना. बायविशीं विचारल्यार उतरां चाचयल्लेवरी करतालो...'

तुमगेले सगळे मनाचे खेळ ते. जायतसान तेचेरच जीव तुमगेलो. तूप खावोव काय म्हौंव खावोव करताले. मायेचो ध्यास तो. कांय काळजी करूं नाकात. मुंबयंत बरे करून आसतलें तें. बऱ्या घराचो हुशार जांवय आमगेलो. मुंबय कंपनीत बरी नोकरी करता. सुखातच आसतलें तें.'

'तरी स्वभावान इल्लो तीखच दिशिल्लो तो म्हाका.'

'कित्याक म्हणटात तुमी?'

'तूं जाणा फाटी ती मुंबयसान येयल्ले तेन्ना आमगेल्या अळवा अळयेतलो बरो काळो अळू आनी तिसरे घेवन गेल्लो हांव तेगेल्या घरा. तर ताणे हें कितें हाडलां म्हणत सगळे कोनशाक उडयलें.'

'तुमगेली म्हण चुकच न्ही. तो अळू कित्याक म्हण घेवन वयताले तुमी?

'बरां रुचीचो न्ही गो तो.'

'तेका कशें कळटलें तें?

'पयल्या बाळंतचाराक येवन गेल्लें ते. आता तेगेलो बाबू तीन वर्सांचो जावन गेल्लो आसतलो. उपरांत येयलेच ना ते. दर्शन ना तेगेले. तेगेलो मांव फाटी जोगी नायकाल्या मरणा वेळार रायगांवा

मेळिल्लो. विचारल्यार तुटूनसो उलयलो. आपणाक काय विचारूं नाका म्हणूंक लागलो.

'लग्न जाल्ल्या पुताचेर राग आसताच बापायलो. तुमी म्हणनात, आमगेलो व्हडलो लग्न जायतसावन बायलेले मुठीत गेलो म्हण?'

'पूण तो गोंयासान केन्ना जात्रेक परबेक येवन वयता न्ही. पोलिसाची नोकरी, तेका वेळ खंय आसा. तीच बरी करून उरल्यार पुरो. आनीक कितें जाय आमकां?

'कित्या कितेंय चिंतू नाकात तुमी. आयुश्य उणे करून घेवची खबर. म्हज्याय जिवाक घोर लावप.'

'कोणूय सांगात मेळ्ळ्यार हांवच मुंबय वचून येतासलो. व्हडलो कितेंय सांगल्यार फुरसत ना म्हणटा. फाटीं खंय बायल्या घोवान तेका 'तुमी पोलीस खावगे' म्हटले खंय. तो राग धरून आसाच. भयणी खातीर राग सोडूंक जाय न्ही. हांवच वयतासलो कोणय वांगड मेळ्ळ्यार.'

बायलेन अंबिकेन खूब हुस्क्यान, खूब आपलेपणान घोवावटेन पळयलें. मनांत म्हटले, धेंगशेत रावलो हो सदांकाळ. पूण भुरगीं म्हटल्यार जीव काय प्राण तेका!

* * * * *

शंकराप्पा आपली धूव वासंतीक भुरगेपणा पसूनच जीव लावन बशिल्लो. वोत लागूंक दिनासलो, थंडी लागूंक दिनासलो. भूक लागल्यार सोता हातान भरयतालो. हांडीर घेवन पुराय वाडो भोंवोवन हाडटालो. वयल्या रानांतल्या एका व्हाळांतल्यान धवें वांटकुळेच फातर हाडून खेळूंक दितालो. केन्ना शेतात वयतना घेवन

वयतालो. तेका मेरेर बसोवन शेतातलो वावर करतालो. हाताक धरून बैलाल्या फाटीर बसयतालो आनी फाट खाजयत म्हणटालो.

तें जाल्लो दीस शंकराप्पाक सारक्को याद आसा. पावसाचे दीस आसूनय आठ दीस कडक वोत पडटालें. शेतातल्या धानामुळातले उदक दनपारच्या वोतांत खतखतता कशें दिसतालें. उदकांतले बेबे, कुल्ल्यो, कोंगे येवन मेरेर पडटाले. एक दीस सांजच्या मळब इल्लें इल्लें भरून येयलें. वारोय सुटलो. तेन्नाच तेगेले बायलेक पोटांत दुखूंक लागले. शंकराप्पा बेगीबेगीन वैजणीक हाडूंक धांवलो. वैजणीक घरांतल्यान काडटा म्हणसर जोराचो वारो आनी पावस दोनूय सुरू जालो. चोय वटेन धुंवर कसो पातळ्ळो. वैजीणीली पोती तेगेल्याच हातात आसली. ती धांवतच घरा पावली. मध्यान रातीर तेगेली बायल अंबीक बाळंत जाली आनी तेका चेडू जालें.

ते रातीक रातभर वारो वळटाले आनी हरंधारी पावस पडटालो. सकाळीं भायर वचून पळयल्यार शेतांतल्यान उदकाचे लोट व्हांवताले. खंय खंय झाडाय मोडून पडिल्ली. तेगेल्या बागातली एक वियेल्ली केळ मोडून पडिल्ली.

मागीर अंबीक शेतातच चड वेळ रावल्यार तो तिका धेंगसो घालून म्हणटालो, 'बेगीन घरा वच, बाय भुकेला दिसतलें. वचून तेका दुदाक धर.'

वासंती शिटूक, सोबीत आसलें. दोळे खूब ओडलायणे आसले. तेका पळयल्यार शंकराप्पाले काळीज पानेल्लेवरी जातालें. आवय-बापूय शेताक वचूंक सुटल्यार हेंवूय फाटल्यान धांवन येतालें. थंय गणमणत उलयत रावतालें. बापायल्या जोता फाटल्यान भोंवताले. व्हडलो भाव तुकाराम तेका बरो करतालो. आंब्याच्या,

जांबळाच्या रुखांनी घेवन भोंवतालो. आंबे, पेरां पाडून दितालो.

तेका शाळेक घातिल्ले. तें चवथीक आसतना धाकलो चंद्रकांत जल्मलो. मागीर आईचे करूंक, भुरग्यांक घेवंक तेगेली शाळा सुटली. घरांत आनीक कोण बायल नासली.

नाचत खेळत तेका सतरा वर्सां केन्ना सल्ली कळ्ळेंच ना. आता आवय बापूय तेगेल्या लग्नाचो घोर घेवन बसली. शंकराप्पा कोण्णाकय वाटेन वयतल्याकय आपले धुवेक लग्नाक बरो चलो पळयात म्हूण सांगतालो. वांगडाच आपल्या धुवेची खूब तुस्त तोखणाय करतालो. एक दीस शेजारच्या गांवचो पांडुरंग आपलो बैल ना जाला म्हण सोदत हागेल्या घरा वटेन येयल्लो. तर हो तेका आपले धुवेक लग्नाक खंयूय बरो चडो आसल्यार पळय म्हण सांगूंक लागलो. पूण तो बैलाच्या हुस्क्यान वोग गेलो.

पूण चार दिसांनी तो परत शंकराप्पासरी येयलो. तेणे सांगलें 'म्हगेलो बैल मेळ्ळो, मुंडकेरीत एकल्याल्या वायंगणांत घुशिल्लो. त्या लोकान तेका बांदून दवरिल्लो. म्हाका खूब सवले. तीन दीस बैलाक एक मूठ तण घातले ना त्या लोकान!' मागीर तेणे सांगलें-

'तुगेले धुवेक एक बरो भुरगो आसा. म्हगेल्या बापूलभयणीचो पूत. मुंबय बऱ्या नोकरेक आसा. म्हगेली ती भयण. सदळ हाताची, बऱ्या मनाची. आमी ह्या सोमाराक वचुया तेंगेर.'

ते दोगय सोयरीक घेवन रामदासागेर गेले. वळख-पाळख जाली. बरीच उलोवणी जाली. शंकराप्पाक सगळे वायटसे दिसलें ना.

बापायन रोखडेंच पुताक पत्र बरयलें. रोखडोच रामदास मुंबयच्यान येवन वासंतीक पळोवनय गेलो. तो गोरो आसलो. पूण तेगेले नाक चोंच कशे मुखार येयल्लें. भायर येयल्लेशे दोळे बरे खर

आसले. ते शंकराप्पाक बरे दिसलें ना. पूण तो कांय उलयलो ना.

अठरा वर्सा पिरायेचेर वासंतीले लग्न जालें. पूण शंकराप्पाक सदांच एक चुटपूट लागिल्ली आसताली, आपूण चड घाई केली काय कितें, आपले कितें चुकले काय कितें?

* * * * *

एक दीस धाकलो चंद्रकांत खबर घेवन येयलो, देऊळवाड्या वयलो दिगंबर मुंबयच्यान रजेर येयला म्हण. एक ट्रंक कोणाले तरी तकलेर दिवन घोव आनी बायल दोगांय घरा वटेन गेल्यात म्हणय सांगलें.

शंकराप्पा उसरपत घेतसो चंद्रकांताचेर वोगच तापलो, 'तुगेली णववीची परिक्षा मुरे? वच, वचून अभ्यासाक बस. हेडत आसता सदां गांवभर. जोशी मास्तर म्हणटालो, तो हुशार आसा पूण अभ्यास करिना म्हण.'

दुसऱ्या दिसा सकाळींच खिशांत बायल्या पत्त्याचो कागद घालून घेवन तो दिगंबरा सरी गेलो. तेका म्हटलें, धूव म्हजी मुंबयतच उरता. स म्हयने जाले खबर ना तेगेली. खबर काडूंक जाय आसली.'

'खंय उरता मुंबयंत? मुंबय म्हणटा तो ल्हान गांव न्ही. म्हासागर तो.'

शंकराप्पान पत्त्याचो कागद मुखार केलो. वाचून तेणें म्हटलें, हांव रावतां थंय सावन लोकल ट्रेनीक बरी पाऊण वराची वाट ती. मदीं एक रूळ बदली करचो पडटा. पळयतां, वतकीर हांवच वचून येतां एक दीस. तुगेली धूव वासंती न्ही, हांव वळखतां तेका. ल्हान

आसतना आंबे, फुलां पुजावंक हेवटेन येतालें तें.'

'बरें रे पोर मगेलें. आतां तेगेलें पत्र ना. हांवें दोन कार्डा बरयलीं तेंकांय जाप ना.'

'मुंबयचें तशेंच तें. एक फावट त्या समुद्रांत पांय दवरलो म्हणटकीर तेतूतच बुडून उरप. काडटां हांव तेची खबर.'

'हांवच येतासलों तुजे बराबर. दोळ्यान पळयल्यार म्हाकाय समाधान.'

इतल्यान दिगंबराले बायलेन च्या आनी बिस्किटां हाडून दवरलीं.

'तूं येता म्हणटा ? येयल्यार हांव पावयतां. फाटीं बाबरी मसजीद पाडटकीर मोटे दंगे जाल्ले मुंबयंत. आतां बरें थंडावलां. यो तूं. पूण आमी येतनाच येवचीं वयलीं तिकिटां रिजर्व करून येयल्यांत. तुका जनरलांत गर्देंत बसुनच वच्चें पडटलें. वीस तासांची वाट. लोंडा, बेळगांव वटेन वच्चें पडटा.'

'जावं, हांव बसून झेमेत येतलों.'

'हांव गांवांत आतां मर्दीच कित्याक येयल्लों खबर आसा ? हो पळय, दारांतलो माड गेल्ल्या पावसांत घरार लखून येयला. मुळय उसावलां. बापोल्यान फाटींच पत्र बरयल्लें, येवन माड काडून वच म्हण. येतलों, येतलों म्हण आतां पावलां. आतां कोण तरी माड मारतलो पळोवंक जाय बेगीन. तुगेलो कोणय आसा वळखीचो ?'

शंकराप्पान सालांतल्यान बागोवनच पळयलें. माडाच्या मुळा भोंवतणी एक मोटी येर येयल्ली. माडाचीं चुट्टां वयर घराच्या पाख्याक तेंकिल्लीं. तेणें उठत म्हटलें, 'पळयतां कोणय मेळटा काय म्हूण. बरे दोर जाय तेका. जिकिरीचेंच काम तें.' तो वचूंक सुटलो. दिगंबरान म्हटलें, 'धा दिसांची रजा म्हगेली. बेगीन काम करून

वचूंक जाय.'

'पळोवया, मेळटलो कोणय.' मुखाले दोन दीस तो माड मारतल्याच्या सोदांत भोंवतालो. दामूतिठ्यार हरी म्हण एकलो आसलो. ताचे सरी गेल्यार तो बरो ना म्हण न्हिदिल्लो. बायल फणफणिल्ले वरी म्हणटाली, 'आठ दीस जोरान पडिल्लो. आजच उदक घातलां. आंगाक त्राण ना. माडार चडलो आनी हात सुटून पडल्यार?'

थंय सान तो आनीक दोन कडेन गेलो. एकलो शंभू म्हणिल्लो बरो माड मारपी आसलो. पूण तेचे सरीं दोर नासले. परतो दामूतिठ्यार येवन हरीक दोर दिता काय म्हटल्यार तेणें दोराक हात लावं नाका म्हण सांगलें.

शेवटा गोठणेबागांत एकलो मेळ्ळो. तेका देऊळवाड्यार दिगंबरालो माड मारूंक येता काय म्हूण विचारतकीर तेणें तेगेलो व्हडलो दोर शंकराप्पाले तकलेरच दिलो आनी सांगलें, 'हांव फाल्यां सकाळीं कुराड, कोयती, आकडी आनीक आनी एक दोर घेवन येतां. तूं हो दोर व्हरून तेगेले पडवेंत उडय.'

तो जड दोर घेवन देऊळवाड्यार पावता म्हणसर तेगेली मान बशिल्ली. दोर पडवेंत उडोवन 'हुश्श' करीत तेणें भायर आयिल्ले दिगंबराले बायलेक म्हटलें, फाल्यां बुधवारय आसा. माड मारूंक सारखो दीस. हांवय येतां फाल्यां आधाराक.'

दुसऱ्या दिसा माड मारतना तो दीसभर थंयच आसलो. गुणान सांगतकीर दोर ताणून धरतालो. कातरिल्लो एकेक माडा कुडको आकडेंतल्यान ल्हव ल्हव सकल देवोवन घेतालो. कातरून उडयिल्ली सगळीं चुट्टां, नाल्ल, बोंडे कुशीक व्हरून राशीक घालतालो.

हेवटेन आवय अंबीक मोटी तयारी करताली. आंब्या सोलां, भिण्णां सोलां, सुकीं सुगटां, सुके बांगडे, आळवा मुंडल्यो खंयच्या खंयच्यान फैदासून पोटल्यो बांदून पोतयेंत घालताली.

जेन्ना ती खोबरेल तेलाची बाटली भरूंक लागली तेन्ना शंकराप्पान म्हटलें, 'आगो ती बाटली वाटेर फुटल्यार मोट्यो ख्यास्ती जातल्यो.'

'ना. बरी वस्त्रांत गुठलावन घालतां, घरा काडिल्लें तेल तें. धुवेक पावतलें. इल्लें तेगेल्या बाबूक काडटलें.'

शंकराप्पा सारक्को देऊळवाड्यार दिगंबरा सरीं वयतालो आनी येतालो. दिगंबरान सांगिल्लें, चड सामान घेवं नाका ; त्रास जातले.

ताणें 'ना, ना एकच पोटली आनी एक पिशवी' म्हटलें. एक दीस देऊळवाड्या वेल्यान परत येतना बेबदो हरचंद्र मेळ्ळो. वाटे कुशीच्या एका झाडाची खांदी एका हातान धरून गोळ घेतिल्ले वरी उबो आसलो. पिवन पिवन तोंड तांबडे जाल्लें आनी दोळे भायर येयल्ले वरी दिसताले. म्हणूंक लागलो, शंकराप्पा, मनशान खावन पिवन मस्त जगचें. फाल्यांचें फाल्यां.'

हो मनीस सोरो पिता म्हूण शंकराप्पाक मात्तूय आवडनासलो. ताणें व्हडानच म्हटलें, 'खातलो मेलो तूं, तुवें पिवनच मरचें.'

'शंकराप्पा, तूं मुंबय वता म्हण आयकलां. ते चय. निळोबाल्या पोरसांत धवे दुदी कितले लांबतात. घेवन वच एक मुंबयचे गरमेंत. बरे थंड ते.'

शंकराप्पा वोगच रावलो. 'हांव एक काडून हाडून दिवं तुका? चड वजें करून तकलेर घेवन वच. जांवयाक बरें दिसतलें.'

तो नाका नाका म्हणत फापुडलेंशें करत वोग वचूंक लागलो. मनांत चिंत्तालो, वायट हें सोऱ्याचें व्यसन. हेगेल्या बापायन

कितल्या कश्टान, तापत्रयान संवसार उबो केलो. हेर्णे वाट लायल्या. बायल भुरग्यांक वीख दिवचेंच बाकी उरलां! कितें जालां ह्या गांवांक, शिराप लागिल्ले वरी लोक सोऱ्या नादाक लागतात! हेतूनच बुडटलो गांव! कृष्णाली द्वारका अशीच बुडिल्ली खंय!

वयच्या दिसा बायल अंबीक पोटली हांडीक मारून दोन मैलांची वाट चलून बसी मेरेन पावोवंक येयल्ली. धाकलो चंद्रकांतय मदीं मदीं ती पोटली तकलेर घेतालो. आपल्या घोवाक बरें करून व्हरून पावय म्हण ती परती परती दिगंबराक दोळ्यांत, उदक हाडून सांगताली. तेगेले बायलेचे फाटी वयल्यान हात भोंवडायताली.

* * * * *

बसीन सांजेचे ते रेल्वे स्टेशनार येवन पावले तेन्ना मुंबय वटेन वचपी ट्रेन स्टेशनार लागिल्ली आसली. दिगंबर तिकेट काडून ताका जनरलांत बसोवन आपल्या डब्यांत गेलो. वयताना म्हटलें, 'हालूं नाका तूं हांगा बशिल्लो. मदीं मदीं हांव येवन वयतां. भिये नाका.'

ट्रेनींत चड गर्दी नासली. शंकराप्पा एका कोनशांत आंग कवळूनसो बशिल्लो. पोटली पांया सकल आसली. पिशवी ताणें आंगारच दवरून घेयल्ली. चिंत्तालो, म्हाका पळयतकीर बायक परमेश्वर पाविल्ले वरी दिसतलें. तेणें 'आप्पा' म्हण उलो मारलार म्हज्या काळजांत म्होंव देंविल्ले वरी जातलें. तो ट्रेन सुटची वाट पळयत बसून रावलो. ट्रेनींत, भायर स्टेशनार चड लोक नासलो. तरी ताका ती मोटी गर्दी, मोटी गडबड धांवपळ कशी दिसताली. इतल्यान एक नेण्टीशीच बायल होळोम काडून रडत डब्या भितर येयली. फाटल्यान तिगेलो घोव आसलो. ती भितर येवन बसली

आनी कांय वेळ रडत रावली. एकल्यान तिगेल्या घोवाक कितें जालें काय म्हण विचारलें तेणें सांगलें, 'दनपारां फोन येयलो, तिगेलो बापूय भायर पडलो म्हण. प्रेत दवरतां म्हटलां, आमकां लागून. सकाळीं धा मेरेन पावंक जाय.'

एकल्यान म्हटलें, 'पावतले, धा मेरेन दादर पावतले.' ती बायल मदीं मदीं रडटतच आसली. मागीर अचकीत तिणें म्हऱ्यानचे एके बायलेक म्हटले, 'आमी मोगांत धांवन येवन लग्न जाल्ली. हो दुसरे जातीचो. तेन्ना सान डॅडीन म्हजें तोंड पळोवंक ना. डॅडी कडेन कितलो पयसो, प्रॉपर्टी आसली. एक आणो मेळ्ळो ना म्हाका. आतां भावांक विचारतलें हांव, मुखार कितें करतात काय म्हण.'

शंकराप्पाक तिचें रडप, तिचें उलोवप विचित्रशें दिसलें. ती बायल, तिचें रडप खोटें दिसलें. एक उदास निर्शेणी ताचे भितर देंवन येयली. तो दोळे धांपून झेमलेंशें करूंक लागलो. पूण गाडी सुटून घुडूघुडू आवाज येतकच तेणें दोळे उक्तें करून भायर पळयलें. शार फाटीं धांवक लागिल्लें. ते बायलेन परत रडलेंशें केलें. बशिल्ल्या दोगां बायलां फाटल्यान इल्ली सुवात करून घेवन ती थंय आड पडली.

पुराय रात शंकराप्पा बशिल्ले कडेन तेंकून झेमेतालो आनी सपनेतालो. मदीं दोन स्टेशनार दिगंबर येवन पळोवन धीर दिवन गेलो. लोंडा स्टेशनार तो बरोच वेळ ताचे वांगडा असलो. झेमेचे झळपणेंत रातभर बाय वासंती दोळ्यां मुखार उबें रावतालें. केन्ना घरा मुखावेल्या आंब्या मुळांत उबें राविल्लें. ल्हानपणांतलें बाय, केन्ना लग्ना उपरांत रडत घोवा फाटल्यान वयताशें... रड रड रडटाशें. जाग येतकच तेणें सट्ट करून म्हटलें, 'रडटा कित्याक बाय, काय बरो घोव, घर मेळ्ळां मुगो तुका!' तेका दिसलें, आपली उतरां फुटून

इल्लीं भायरच पडलीं. लोक पळयतात म्हाका!

...हांव गेलार दारांत देव येयल्ले वरी दिसतले तेका. म्होंवांत घालूं काय तुपांत घालूं करतलें. घोवाक हें हाड आनी तें हाड म्हण फर्मायत रावतलें. घोवय बरो हात सोडून खर्चिता ते पळयला हांयें. बरो जोडकार म्हणच खर्चूक तांकता न्ही! बाय म्हण कितें उणें आसलें? दारांत कोणय भीक मागूंक येयलार येद्दो पोसो मारून तांदूळ हाडून घालतालें. तेगेली ताटली भरून वयताली. व्हड मनाचें तें. एक फावट आंगलेंत घालून लिपोवन मथू मावशेक साकर पालो व्हरू दिताना तेगेले आईन धरिल्लें तेका...

दुसऱ्या दिसा दनपारां दादर स्टेशनार पावतकीर दिगंबर तेगेल्या डब्यांत येयलो. जीव बेजारिल्लो, आंग दुखतालें. पूण मुंबय पावले म्हण कळटकीर शंकराप्पाक आगळोच हुरूप येयलो. आतां म्हाका बायक पळोवंक मेळटलें! गाडी ल्हव घुडूघुडू धांवताली. मनशाली खेटाखेट, बिल्डिंगो फाटीं पडटाल्यो. एका अजापाच्या राज्यांत पावलां अशें दिसतालें. एके वटेन उमेद आनी दुसरे वटेन भिरांतशी. एक फावट बायच्या घरांत व्हरून घाल देवा म्हाका! खरें तर दिगंबरच आतां देव कसो दिसतालो.

मुखाल्या एका स्टेशनार दिगंबरान तेका देंवोवन घेयलें तेन्ना तेगेली बायलय एक ट्रंक आनी एक पोती घेत देंविल्ली. वयर हात करून हेळयताली. शंकराप्पाक तिची भारी तोखणाय दिसली. तांबशी साडी न्हेशिल्ली ती स्टेशनार देवी उबी आशिल्ले वरी दिसली.

उपरांत तीं स्टेशनाचे भायर येवन टॅक्सीन दिगंबराच्या घरा येयलीं. वाटेर एक शिरवंत अजापाचो संवसार पातळून पिडल्लो. शंकराप्पाक ताचो कांयच अर्थ लागनासलो. दोळे व्हड करून तो

थक्क पळयतालो. तो इतलो घुम्म मोनो जाल्लो, वाटबर एक उतर कोणा सरीं उलयलो ना. तरीय मनांत एक फावट आयलें, हांगा शेतां नात, भाटां नात, रानां, रुखावळ ना तरीय हे लोक कशे जियेतात काय, कितें खातात काय?

तीं दिगंबराल्या घरा पावलीं तेन्ना तेगेलीं तिगांय भुरगीं अभ्यासांत मग्न आसलीं. तिगांय हातांत पुस्तकां घेवनच दारांत येयलीं. शंकराप्पाक पळोवन धाकल्यान विचारलें, 'मम्मी, कोण गे हो माम?'

'आमगेल्याच गांवचो तो. मामच तो तुमगेलो.'

एके बिल्डिंगेंत ल्हानशेंच तीन कुडीचें घर आसलें. पूण सोबीत आकारिल्लें. वण्ट्यांक रंगय बेस बरो चकचकीत काडिल्लो आसलो. जेवंक मेज आसलें. घरबर वासा साबणाचो कसो वास पातळिल्लो. सकल घातिल्ले तुळतुळीत फरशेर आपले पांय निसरत म्हण शंकराप्पा ल्हव सांबाळून चलतालो. शंकराप्पाक दिसतालें, आपल्या बायच्या घराकय असलोच रंग आसतलो. जेवंक मेज आसतलें.

दिगंबराची बायल बेगीबेगीन न्हावन येवन रांदूंक लागली. ताकाय दिगंबरान बादलीबर हून उदक काडून दिलें. आंग दुखतालें, हुमेन आमशेल्लें. न्हावतकीर मात्शी तरतरसाण येयली. तेंगेले रांदचे कुडींत बागोवन पळयल्यार भितर ती आनी तिगेली पंदरा सोळा वर्साची धूव दोगांय मेळून रांदतालीं. एक लांबच लांब फरशेचो ओटो आसलो. ताचेर गॅसाची शेगडी आसली. सकल मोट्टो सिलिंडर आसलो. ताणें मुखार वचत म्हटलें, 'हेचेरच रांदतात तुमी? आयकल्लें हायें रादूंक असलें येयलां म्हण.'

'हय तर. मुंबयंत आतां सगळ्यांनीच घेतलां तें. तेचेरच

रांदतात.'

'मगेल्या बाय कडेनय आसतलें न्ही तें?'

'आसतलें तर. स्टोव्हाक पंप मारचे दीस गेले आतां, गांवां कडेनय हें आतां पावलां म्हण आयलां.'

'आमच्या गांवांत ना अजून. पळयलें ना हांयें.'

'आमचो गांव आनी केन्ना बेगी सुधरला? काल गांवांत गेल्लें तेन्ना सोण्णान आनी पिड्यान रांदून येयलां.'

त्या दिसा शंकराप्पाक तांणी आपणागेर दवरून घेतलो. दिगंबर गांवा कडच्यो, मुंबयच्यो खबरी इतल्यो बऱ्यो उलयतालो, ताचे सरी बरें आपलेपण दिसतालें. पूण तेका केन्ना एक फावट वचून बायचेर नदर घालता अशें जाल्लें. तो फल्यां पावयतांच म्हणटालो.

नाका नाका म्हणटना दिगंबरा बायलेन तेका चडच वाडिल्लें. हॉलांत हांथरुण घालून दिल्लें. वयर पंखो घुंवतालो. शंकराप्पाक हांथरुणार पडिल्लीच खबर आसा, मागीर इतली सुस्त न्हीद लागली, तो सकाळीं उजवाडटकीरच उठलो.

दिगंबर सकाळीं बेगीन उठून कामाक वचूंक तयार जातालो. ताणें कॉलेजीक वयतल्या आपल्या व्हडल्या पुताक म्हटलें, 'एका बराबर पाव तूं कॉलेजींतल्यान. जेवन मामाक विक्रोळी धुवेगेर पावोवन यो.' ताणें पत्त्याचो कागद काडून पुताल्या हातांत दिलो.

शंकराप्पा भियेल्ले वरी जालो. ताणें म्हटलें, 'तेका कळटलें तें?'

बायलेन म्हटलें, 'हेंच्या परत तो बरो जाणा मुंबय. खांची कोनशे खबर आसात तेका. जल्मच मुंबयंत न्ही? लग्न जाल्ल्या चवथ्या दिसा हळद वच्चे पयली घेवन येयल्लो हो मुंबयंत म्हाका.'

'मगेल्या बायचें बीन तशेंच जाल्लें गो.'

'तुगेले धुवेलें लग्न जाल्लें कळिल्लें म्हाका. पूण इतलीं वर्सां मुंबयंत रावता, कांय ठावठिकाण खबर ना.'

'सवें वर्स आतां मुंबयंत येवन. मदीं बाबू वेळार बाळंतचाराक गेल्लें गांवांत. मागीर नाच. आतां तर पत्रांय येयनात.'

दनपरां एका बराबर तो भुरगो कॉलेजींतल्यान येयलो. बेगीन जेवन ते विक्रोळी वचूंक सुटले. मदीं एक लोकल ट्रेनीचो रुळ बदलून तासभरांत विक्रोळी पावले. शंकराप्पाच्या खांदार ती व्हड पोटली आसली.

धड झोपडपट्टी न्ही. नीट घरांय न्ही अशी एक बकाल उकती वसती आसली. थंय एक झाड नासलें. झोंप नासलें. वसते वयर काळोसो धुंवर पातळिल्लो. ताचेर खर वोत मारतालें. घराची पाखीं धरून मळब मेरेन सगळें करपूंक लागलां अशें दिसतालें. घुंवत घुंवत गेल्लो बारीक रस्तो आसलो. दोनय वटेन काळशी माती पातळिल्ली. थंय नाना तरेचीं, नाना रंगाचीं फाटकी मनशां रस्त्यार, घरांच्या दारांनी वावुरतालीं. एके कडेन लोकांची गर्दी पडिल्ली. थंय खूब भाजी विकूंक दवरिल्ली. सगळें पळोवन शंकराप्पा निर्शेवन गेलो. तरीय तो मनाक समजायतालो, मगेले बाय हिंगा रावना. तें मुखार आनीक खंय तरी बऱ्या लोकांत रावता. हो भुरगो चुकून म्हाका भलत्याच गांवांत घेवन येयला. पूण तेका कितें विचारचें धैर्यच नासलें.

विचारून विचारून तीं शेवटा बायच्या दारांतच येवन पावलीं. शेजारचे एके बायलेन बायक उलो दिलो, 'वासंती दरवाजापर कोई आया देख...'

वासंती दार काडून भायर येयलें, 'कांय वेळ बापायक वोग मोन्यांनी पळयत रावलें, मागीर दोळ्यांतल्यान झरझर दुकां देंवली.

तीं सुकिल्ल्या पोल्यां वेल्यान गळूंक लागलीं. तीं दुकां आनंदाचीं काय दु:खाची, कांयच कळनासलें. खिणांत ताणें सोताक सावरलें. पदरान दुकां पुसली आनी 'यो आप्पा' म्हण तेका भितर घेवन गेलें. तो भुरगो 'हांव येतां' म्हणत सरसरीत फाटीं वळून चलूंक लागलो. आरे, आरे, म्हण उलो दिल्यार तेणें कांयच आयकलें ना.

वासंतीन बापायच्या खांदा वेली पोटली घेवन कुशीक दवरली आनी भितर वचून उदक हाडून दिलें. तो थंय आशिल्ल्या एका बाकड्यार बसलो. तें बापायल्या पांयां सरी सकयल जमनीरच बसलें. तेगेल्या बाबूक शंकराप्पान म्हऱ्यांत ओडून घेयल्लो. पूण तो नीट थंय थारनासलो. आज्याक वळखनासलो. तें बापायक कितें कितें विचारतालें. पूण ताचें मन थाऱ्यार नासलें... बाय खूब भागलां. वसतीय बरी ना. हांगाचे दरिद्रपण बायकय बाधलां अशें दिसता. अशें हें कशें जालें!

पत्र्याचे एक व्हड बसकें घर कशें आसलें. तेका चोंय वटेन चार पांच दारां आसलीं. एक दार बायचें... एक लांब बारीक पांज कशी पडवी आसली. तेका मदीं अर्दीच वणत घालून रांदची कूड केल्ली. तळाक केन्ना सिमीट घातिल्ले ताच्यो कपच्यो हुडिल्ल्यो. वणटींक काडिल्लो चुनो आतां काळो पडिल्लो.

'बाय, तुवें चार पांच म्हयने पत्रच बरयलें ना कित्याक?'

'बरयतलें, बरयतलें म्हण उल्लेंच. वायटाचें पत्र येना तो मेरेन सगळें बरेंच चल्लां म्हण समजुचें!' ते सुसकारलें.

'घोव बरो आसा मुगो तुगेलो?'

'तेका कितें जालां, बरो ना जावंक. खावन पिवन मातला.'

'तेका तरी एक पत्र बरय म्हण सांगचें.'

'तेका सतरा राटावळ्यो. मरूंक फुरसद ना.'

'अशें कशें उलयता तूं बाय, पयली अशें उलय नासलें.'

तें किण्ण हांसलें.

...बायले लग्न मोट्या तटतडाख्यांत केल्लें. तेंगेल्या आनी बापोलभावा रायूल्या दोगांल्याय आंगणांत मेळून व्हडलो माटोव घायल्लो. लग्नाक सोयरो, जातीचो, परजातीचो धरून कितलो लोक जेविल्लो! नव्या कपड्यांचो वास नाकांत घुंवतालो, वाजंत्रां वाजतालीं... आनी हें हिंगा अशें दरिद्रपण! मागीर शंकराप्पाक उगडास जालो, लग्नाक बायक सोळा तोळे भांगर घातिल्लें. आतां गळ्यांत एक फुटको मणी ना. गळ्यांत मंगळसूत्र आसा तें दोराचें आनी काळ्या पिर्डुकांचें. बायक कितें विचारचेलीय तेका भिरांत दिसताली. बायन जर म्हटलें, कोणे नाडले म्हाका आनी काडून व्हयलें, तर कितें दिसतलें म्हज्या मनाक!

मागीर कांय वेळ मन घट करून तेणें विचारलेंच, 'बाय लग्नाक सोळा तोळे भांगर घायल्लें तुका. त्या लोकान मागून घालूंक लायल्ले. ते भायर तुगेले मावशेन मुदी घायल्ली तुका. कांयच दिसना मुगो आंगार...?'

वासंतीच्या दोळ्यांतलें तेजच गेलें. तेणें दोळे चोरले. मागीर सुक्या सुक्या उतरांनी म्हटलें, 'पळयलो ना, चोर चांडाळांचो हो गांव. घरांत भांगर म्हण दवरूं येता? म्हगेल्या घोवान बँकेत व्हरून राशीक घातलां. म्हणटा, सोळा तोळ्यांचे फाल्यां छप्पन तोळे करून तुज्या आंगार घालतां...' शंकराप्पाक तें खरें दिसलें ना. ताचे तळमळे वाडले. लग्ना पयली आनी मागीर बाबू जाता म्हणसर जिवान बरें आसलें तें. आतां पळय, इतले बेगीच दोळ्यांची भोवतड काळी पडल्या. गळ्या कडची कातडी काळी पडून सकल देंवल्या. भागून हाताच्यो पांयांच्यो बारीक बडयो जालात. ताचे कुडी सरी

पळयतकीर तेका एक दुबाव येयलोच, बायक परत म्हयने गेलात काय कितें! पोटाचो, कमराचो घेरय इल्लो गोरो जावन मुखार येयला!

आतां वासंती सडसडीत उठलें. 'आप्पा तुका इल्ली चाय करून दितां' म्हणत रांदचे कुडींत गेलें. वयतां वयतां म्हटलें, 'तूं कांय चिंतू नाका, कांय लावन घेवं नाका आप्पा. येयल्लो म्हयनोबर रावन बरो करून वच.'

'वोतच मुगो हिंगा, वारोय ना, सावळीय ना.'

'पत्रे न्हिवतकीर जाता थंड. चादर ओडून घेवचें पडटा.'

तेणें सकल बसून पंप मारून पितळेचो स्टोव्ह पेटयलो. तेचेर कायल दवरून तातूंत रवो ओतून तें सांजो करतालें. शंकराप्पा रांदचे कुडींत बारीक तेळटालो- एका ल्हानचीश मोरी आसली. कुशीन एक प्लॅस्टिकाचें, दुसरे स्टिलाचें व्हड पींप आसलें. वणटी बराबरच्या फळ्यार स्टिलाचीं, आलिमिनाचीं कांय आयदनां आसलीं. दब्यांनी, पोतयांनी बरो दाणोगोटो, मिरसांग, कड्डण भरून दवरलां अशेंय दिसनासलें. वोगच सगळे डबे रिते पडलात अशें दिसतालें. शंकराप्पाक ती एक गरीब, दरिद्र रांदचेकूड अशी दिसली. भितरल्यान जांवया विशीं राग सो उफेवन येयलो कसलो हो मनीस, घरादाराची दैना करून दवरला!

विसरायेर घालूंक जशें वासंती गांवघराच्यो, आवय, भावांच्यो खबरी चड उलयतालें. मदींच तेगेलो ताळो भरून येतालो. भितरल्यान रडटालें. तें जाणा आसलें, संवसारांत कितेंय लिपोवं येता, पूण दरिद्रपण लिपोवंक येना! ती एक नागडी राक्षीण!

च्याव दिवन मागीर तें भायर वचून भाजी, बटाट, टमाट घेवन येयलें. शंकराप्पाक वोगच दुबाव येयलो, हें हाडूंक तेणें शेजान्नी

कडच्यान पयशे उशणे घेतलात... भायर गुणगुणिल्लो आवाज येतालो.

तें मागीर रांदूंक गुल्ल जालें. शंकराप्पा मातसो भायर भोंवलोसो करून घरां येयलो. म्हटलें, 'ह्या ओसाड गांवांत एक कावळो दिसना. लोक अमास-पुनवेक पिंड कोणाक वाडटात काय?'

वासंतीक ताचें हें उलोवप विचित्रशें दिसलें. तें एक फावट भायर येवन आप्पाक पळोवन गेलें. अजून नातू आनी आज्या मदीं तशेंच पयसुल्लेपण आसलें. हांशे विसरिल्ले वरी तो भुरगो वोगी वोगी आसलो. शंकराप्पान बायक म्हटलें, पुताक तरी बरें खावंक जेवंक घालतात मुगो तुमी?'

हें तेगेल्या मनाक लागलें. तेणें मनांत म्हटले, आप्पाक आमगेली गरिबी खोलायेन कळ्ळ्या! वायट दिसता आसतले तेका! धुवेक जल्म दिवन, पोसून, लग्न करून दिल्लें तें हेंच फळ काय म्हणटा आसतलो! तेका कांयच कळूंक फावनासलें. तो हिंगा येवंकच फावनासलो!

सांजेचें उसरां बापूय आनी धूव मोन्यांनीच पडवेंत बशिल्लीं. वासंती अस्वस्थशें दारा वटेन भायर काळखांत पळयतालें. तेगेलो घोव अजून येवंक नासलो.

इतल्यान भायर खंय तरी कोणालो व्हडान उलयल्लो आवाज येयलो. वासंतील्या हड्ड्यांत खपखपो भरून गेलो. कांय वेळान शंकराप्पालो जांवय रामदास दारांतच येयलो. तो दारांतल्यान आड्डलो, 'वासंती दार उक्तें उडोवन कित्याक बसलां?' तेणें हातांतली सुक्या बेंबला नुस्त्याची चवड मोखून भितर मारली आनी म्हटले, 'भाजून बरी किसमूर कर हेची.'

वासंतीन थंडपणान म्हटलें, 'आप्पा येयला गांवच्यान.'

मांवा कडेन तेगेले लक्ष गेलें आनी तो मात्सो नरमलो. तोंडाचो ओटां बुच्चो मात्सो काळो पडलो. तेणें त्याच वोगांत म्हटलें 'सांगचे न्ही, टेलिग्राम धाडचो न्ही. हांव टॅक्सी करून थेट दादर स्टेशना वयलयान हाडटलों आसलो तुका. कसो पावलो? चुकून पडलों ना बरो. उलयतना सोऱ्याचो वास घुंवतालो.

शंकराप्पा ओगच रावलो. तेगेली तकली भेरेवंक लागिल्ली. काळीज थंड पडूंक लागिल्लें. तेणें ल्हवच बायक विचारलें, 'सदांच असो पिता?'

बाय वोगच रावलें. पूण ताच्या कानार उतरां गेलीं. रडलोसो करून म्हणूंक लागलो, 'कंपनीत कामाचो दोंगर उपसुवप, घरा येयल्यार हे तुगेल्या धुवेली कटकट. बेजारून वयतां हांव.'

आप्पाक कांय खरें दिसलें ना. तो ओगच रावलो, भितरल्यान रडतसो. मनांत म्हणटालो, हांव ना जाल्यार हेंची आतां झगटीं पेट्टासलीं. सदांचेंच आसतलें हें घडये!

'मामा, ह्या वर्साक गांवांत पीक कशी? खांडयेक अठरा-वीस खांडी आसतलीच न्ही? तुमी शेतकार घर भल्ले तरी पीक बरी नाच म्हणटात. म्हगेलो बापुयूय पीक चोरता. पिकलेंच ना म्हणटां. राव, तूं राव. पंदरा वीस दीस राव. तुका राणीबाग, गेट वे ऑफ इंडिया भोंवडावन हाडटां. जमलार आमी ताजमहालांत वचून च्याव पिवया. वासंती तुगेलें खंयूय वचुया म्हटलार ना म्हणटा.'

तेगेलो आवाज चडटकीर आप्पाक थरथरो भरतालो. हो बेबदो. पूण तो कोण परको न्ही, म्हगेलो जांवय, म्हगेल्या बायलो घोव! अशें कशें हें घडलें देवा!

तांकां दोगांकय वासंतीन वांगडाच व्हाडलें. तेणें हाडिल्लीं बोंबलां थंयच पडिल्लीं आसलीं. शंकराप्पान येताना हाडिल्ली

पोटली सोडोवन तांतले सुके बांगडे भाजिल्ले. सुंगटांचे हुमण केल्लें.

तो जेवन निखटी एक मांदरी सोडोवन न्हिदलो आनी खिणांत न्हिदून गेलो. पूण बाय आनी आप्पा रातभर तळमळटालीं. बापायन हें सगळें पळयलें, तेका दु:ख भोगलें म्हण बायक खूब वायट दिसतालें. शंकराप्पाचें तर कमरच मोडिल्ले वरी जाल्लें.

तो सकाळीं उठून बऱ्या मनशा वरी न्हावन धुवन, नीट कपडे घालून तयार जालो. तो परतो परतो ओटां वयल्यान जीब भोंवडायता तें आप्पान पळयलें आनी तेका तें विचित्रशें दिसलें. तो च्याव पिवन वचूंक गेलो. वयताना कांय पयशे काडून तेणें रांदचे कुडींतल्या फळ्यार दवरले.

आप्पान फाटल्यान विचारलें, 'बाय दनपारां जेवण खंय तेगेलें?'

'कंपनींत कॅन्टिनांत मेळटा.'

'पयस आसा कंपनी चड?'

'ना. तुमी काल देंविल्ले कडच्यान ट्रेनीन अर्दवराची वाट.'

'कितल्यांक सुट्टा?'

'सुट्टा पांचाक. पूण णवां पयलीं घरा पावना.'

'खंय आसता तर?'

'सोरो आनी तसलेच ते इस्ट. आयतारा एक दीस सकाळीं बरो उरता. पूण सांजचो वचून पिवन येताच. ह्या गांवांत तर सोऱ्याचो पूर व्हांवता. आतां तो बरो गेला न्ही, खंयूय वाटेर पिवनच वयतलो कंपनींत. तो मॅनेजर सदांच बोंब मारत आसता खंय हेच्या नांवान. फाटीं एक फावट नोकरेंतल्यान काडून उडयतां म्हूण पत्र दिल्लें. तेन्ना तो म्हाका आनी बाबूक मॅनेजरा सरी घेवन गेलो, आपणाक बायल

भुरगीं आसात म्हूण सांगूक. म्हाका मॅनेजराक पांय पडूंक लायलें. तेन्ना आपूण सोरो पिना म्हण सोपूत घेतिल्लो, पूण आठच दिसांनी परत पिवंक लागलो.'

अप्पाल्या दोळ्यांत सरसर दुकां उबीं रावलीं.

'इतलें सगळें जालें, घडलें पूण आमकां एका उतरान कळयलें ना तुवें?'

'कितें कळयतलें? कसले भोगणारे? हांव भोगतां तें भोगतां, तुमकां आनी नाका म्हण वोगी रावलें. आई तर कळ्ळ्यार खप्प करून जीव सोडटली. रडत बसतली.'

'केन्ना सान सुरू जाल्लें तर हें?'

'लग्रा पयलींच पितालो खंय तो. कळ्ळें ना आमकां. हांव तर लग्न जायत सावन पळयतां तेगेलो सोरो. बाबू जायसर इल्लो आटोक्यांत आसलो. आता धरबंद सोडला.'

'झगडटा मारता?'

'चड पिलार कितें म्हण ना. सांवारच करता. पयलीं एका बऱ्या घरांत रावतालीं. भाड्याक रडवप मालकाक. तेणें भायर काडलें. तुमका खबर ना. बाबू जावचे पयलीं पत्तो दुसरो आशिल्लो तो?'

'तुगेलें भांगरय विकलेंच मुगो?'

'त्या घरांतल्यान भायर काडटना दिवचें उरिल्ल्या भाड्या खातीर मालकान पोलिसांक हाडले दारात. तेन्ना थोडे भांगर विकून तें पावयलें. उरिल्ले सोऱ्याक. सोरो आनी नोकरीय सारखी करप ना. केन्ना म्हयन्याक अर्दच पगार मेळप. दिना म्हण मुठींत धरिल्लें भांगर मारून ओडून व्हरतालो.' तें आतां हुणक्या हुणक्यांनी रडूंक लागलें.

शंकराप्पा समतोच हवसानखत जालो. एके रातीकच तो हातपांय थरथरपी झक्क म्हातारो जालो. आपणाक आनी उठून उबे

रावचें त्राण आसचें ना अशें दिसूंक लागलें. दीसभर तो घुम्म मोनो बसून आसलो. तेका दिसतालें, आतां आपणाच्यान हिंगा एक दीस रावंकय जायना आनी बायक सोडून वचूंकय जायना!

अशे मोन्यानच तीन दीस गेले. तो सोरो पितकीर सांजचो शंकराप्पा सरीं उलोवंक लागतालो. व्हडाव्हडान कित्या कितेंय विचारतालो. एक दीस म्हणूंक लागलो, 'तुवें मास्ती कडचे तीन सागवान रुख फाटीं विकले म्हण आयकल्लें. धुवेक ना वाटो? पुताल्या हड्ड्यारच घातले?'

तो वोगच रावलो.

शेजरां वायट नासलीं. बऱ्या गुणांचें वासंती, तेची ही अवतिकाय पळोवन तेंका वायट दिसतालें जावये. तीं बरें कितें रांदल्यार वासंतीक हाडून दितालीं. केन्ना उशणे उदारय दितालीं. कोणय दादलो शंकराप्पा सरीं येवन बसतालो, उलयतालो. पूण शंकराप्पाक कोंकणी बगर दुसरी भास कळनासली. मराठी मात उलयल्ली समजताली. तरीय तो तांणी उलयल्लें मज घेवन आयतालो. जाप वासंतीच दितालें. शेजारचें वातावरण खेळीमेळीचेंच आसलें. रामदास पिवन केन्ना तेंकांय गाळी संवतालो, हिंदींत. पूण तीं चड मनार घेनासलीं.

कोणेंय कितेंय खावंक घेवन येयलें म्हणटकीर आप्पा विचारतालो, खंयच्या जातीचीं गो तीं मनशां?

वासंती म्हणटालें, 'बरीं मनशां तीं, तेंगेल्या घरांत पळयलां, भितर कितलें स्वच्छ, नितळ असता तें? जात कित्याक जाय?'

शंकराप्पा वोगच रावतालो. दिल्लें कितें खातालोय.

त्या दिसा आयतार आसलो. रामदास सकाळींच न्हावन धुंवन तयार जालो. तेणें वासंतीक म्हटलें, 'आमी आप्पाक घेवन खंयूय

वचून भोंवन येवया!' वासंती वोग आपल्या कामांतच रावलें. कांय उलयलें ना.

कांय वेळान परतें तेणें तेंच म्हटलें. आतां वासंती सट्ट करून तापलें, 'न्हेसून वचून भायर चार लोकांत तोंड दाखोवंक एक बरी साडी आसा?'

'आसा तीच न्हेस.'

'आसल्यार एक काडून दी पळोवया, न्हेंसतां हांव.'

'व्हडली राणी न्हू तूं? रेसमाची नवी साडी जाय तुका? बापायक दाखोवंक करता तूं हें सगळें.'

वासंतीक रडचें कशें दिसलें. पूण आप्पाक वायट दिसत म्हण तें काळीज आंवळून घेत वोगच रावलें.

त्या दिसा सांजचो तो खूब पिवन येयलो. येवन वासंतीक, तेच्या व्हडल्या भावाक तुकारामाक गाळी सवंक लागलो. मदीं मदीं शंकराप्पाकय कितें कितें उलोवंक लागलो. म्हणूंक लागलो, 'ही सोनचेडी हाडून तुवें म्हगेल्या गळ्यांत बांदली. तेच्या कटकटींक बेजारून पितां हांव. तो तुगेलो व्हडलो चेडो तुकाराम... कितलो अहंकार तेका. एक उतरान केन्ना खबर करिना. चोर पोलीस तो. लांच खावन बरो पोटलो केला आसतलो.'

हेचेर वासंती मदीं पडलें. मुखार येत तेणें म्हटलें, 'तूं म्हगेल्या बापायक, भावाक संवं नाका. वोगी रावचें ना हांव. सान्नी मुंडो तकलेर घालतलें.'

हेचेर तेणें ढा ढा थापटां वासंतीले फाटीर घायलीं. तें रडत भितर वचून बसलें. तेन्ना तेच्या दारांत कोण कोण येवन उबे रावले. कळटकीर तें तशेंच उठलें आनी दार बंद करून येवन परत बसलें. आप्पा तर सुन्न जावन बशिल्लो. ताच्यो दोळ्यां पातयो लेगीत

हालनासल्यो.

ते रातीक तीं कोणच जेवलीं नात. तशींच मांदऱ्यो घालून न्हिदलीं. बाबू पोटा भुकेन पिरपीर करूंक लागतकीर वासंतीन तेचेर एक घुमको घायलो. पूण शंकराप्पान येतना करून हाडिल्ल्यांतलो एक मुगांलाडू फळ्या वयल्या दब्यांतल्यान काडून तेका दिलो. वासंती तर मरून पडिल्ले वरी आड पडिल्लें.

केन्ना तरी मध्यान रातीर वासंतीन भ्रमेंतशे म्हटलें, 'आप्पा, तुका वाडूं हांव?'

आप्पान 'नाका, आतां, नाका' म्हटलें.

सकाळीं रामदास बेगीनूच उठून च्याव पिय नासतनाच गेलो. तेगेलो मोरयेंत नळ सोडिल्लो न्हाविल्लो आवाज येतालो. पूण वासंती न्हिदुनच रावलें, हट्टान कशें.

सकाळीं एक बायल दोन जोळांच्यो भाकऱ्यो घेवन येयल्ली. पूण वासंतीन त्यो घेतल्यो नात. गंवाचे पीठ मळून स्टोव्ह पेटोवन चपाती केल्यो आनी आप्पाक च्या करून दिली. बाबू आज्याले कुशींत बसुनच च्याव पिलो. आतां तो आज्याले कुशींतच चड आसतालो. दोगय सद्दां भायर वचून लागींच भोंवन येताले. आजो तेका च्याकलेटी घेवन दितालो. भोंवतना आज्याक वाट मात बाबूच दाखयतालो.

शंकराप्पाक धुवेचे आनी नातवाचे भोव चुरचुरे दिसतालें. तो घरांत, भायर पावलां दामूनसो, राखूनसो चलतालो. भिरीभिरी नदरेन भियेतसो हे वटेन ते वटेन पळयतालो. तेका बेठेंच दिसतालें, म्हाका लोक सोरो खायऱ्यालो मांव म्हण पळयतात! म्हज्या बायक बेबेद्याली बायल म्हणटात! म्हजें बाय कशें सोंसत आसता काय देवा हें! आनी मुखार ह्या भुरग्यालें कशें जातलें? पळय, ह्या सोऱ्यान

सगळे कडच्यान कसो पेंच उबो केला!

सांजचोय रामदास पिवन येयल्लो. भितर सरतकीर घम्म जावन सोऱ्या वास येयल्लो. पूण तो तोंडार ओटां दामिल्ले वरी, कितें चाबडायल्ले वरी करतालो. पूण सांजबर घुम्म मोनोच आसलो. कांयच उलय नासलो. वासंतीन अचकीत म्हटलें, 'उलयना कित्याक तूं? उलय न्ही आप्पा सरीं कितेंय.'

शंकराप्पाक धुवेली तोखणाय दिसली. तो जाणा आसलो, वासंतीलो राग गेल्लो ना. पूण बापायक बरें दिसचें म्हण तें हें उलयलां. मन मारून. रामदास मर्दीच घुसमटिल्ले वरी उलयलो, 'धुवेक गरिबाक दिली म्हण रडटा आसतलो तो.'

शंकराप्पाक रागच येयलो. तेणें व्हडान म्हटलें, 'तुजे गरिबेक रडना हांव, तुज्या सोऱ्याक रडटां.' तेका भडभडून रडूंकच येयलें. तरी तेणें सगळें बरे करून जेवं दी म्हण रडे आवरून धरलें. मागीर समजावणेच्या मोव सुरांत तेणें म्हटलें, 'सोड तूं तो सोरो. मुखार कल्याण जातलें तुजें. पयसोय वयता, वयल्यान प्रकृतींची नाशाडी. गांवलोकांत हांशें. बायले भुरग्यांलीं तोंडां सुकलांत पळय तुगेल्या कशी! भुरग्याल्या तोंडार हांशेंच ना. तो तीन वर्सांचो भुरगो, बोबडें उलयता रडिल्ले वरी.'

मुखाल्ले तीन दीस तो खरोच पियेलो ना. एक दीस तर नीट बसून शंकराप्पा कडेन गांवघराच्यो खबरो उलयलो. शंकराप्पाक वोगीच सगळें थाऱ्यार पडिल्ले वरी दिसलें. तो इल्लो सुखावलो.

चवथ्या दिसाक मात तो घरा मुखा वयल्यान पयसुल्ल्यानच बोवाळत येयलो. ताळो सरांटून कसो कोणाक गाळी संवतालो. शंकराप्पाल्या, वासंतील्या पोटांत खपखपो भरून गेलो. वासंतीक हें कांय नवें नासलें. पूण बापूय येयल्लो आसताना हें नाका अशें

दिसतालें. तेच्यान पळोवंक जावचे नात हे धुवेचे दगदगे!

तो कोणाक तरी आपल्या कंपनीच्या मनशाक गाळी संवतालो. म्हणटालो, 'तो नरेश यादव मायझंवो, पोटण्याचो, परतो परतो मेनेजराल्या केबिनांत घुसता, म्हज्यो चाडयो सांगता, हांवच सगळीं कामां पाड घालतां म्हणटा. तो मेनेजर सातपुते म्हाका तापयता. डिसमिस करतलो म्हणटा. तेच्या आवयचो घोव... सातपुतेक म्हाका हात लावन पळय म्हण सांग. हांव कलकत्ता मालका कडेन वयतलों. तेका खूर्चे वयल्यान सकल लोळयतलों. तो नरेश मेनेजराक मस्को मारीत आसता. मुखार मुखार करता. आपली बायल टंच, सुंदर म्हण तेका सांगता... म्हजे बायलेच्या वासाक कोणाक यो म्हण सांग, गोमटी कातरतलों, सोडचोंच ना...' तेचें बोवाळप चालूच आसलें.

कांय वेळान तीग जाण दादले दारांत येवन उबे रावले. ते मुखार बऱ्या घरांनी रावताले, 'कसली बोब रे तुगेली?' त्रास जातात आमकां. आमची भुरगीं अभ्यासाक बसलांत. वोग राव. ना तर...'

'ये, ना तर कितें करतलो? हांव म्हज्या घरांत आसा. म्हयन्याक एक हजार फारीक करतां हांव. तुमचे वरी लोकांक लुटून बंगले बांदले नात.' तो भायर येवन तांच्या आंगार वचत तांकां गाळी संवंक लागलो. तेन्ना तांतल्या एकल्यान तेका हाताक धरून मुखार ओडलें. आनी फाटीर दोन-तीन थापटां लायलीं. त्या बोवाळांतय तीं थापटां झ्यां झ्यां वाजलीं.

वासंती एकच किळांच मारून भायर धांवन येयलें. तेका फाटल्यान घट धरून ओडत भितर घेवन गेलें. थापटां बराबर रामदास थंड पडलो. एक उतर उलयलो ना. बायलेन धरून हाडटकीर वोग मांदरेर पडलो.

आप्पा आनी वासंती वणटीक तेंकून वोग्ग बशिल्ली. बाबू खूब भियेल्लो वरी परतो परतो आईक तेंकतालो. काळखांत शेणिल्ले वरी, आंग काडिल्ले वरी करतालो. शंकराप्पाक आगळोच हुस्को लागिल्लो, हो नोकरीय सारकी करना कितें!

काय वेळान एक जाणटीशी किडकिडीत बायल दार धुकलून भितर येयली. खूब संवकळीची कशी भितर येवन वासंतील्या शेजराक बसली. शंकराप्पान तिका बारीक पळयल्यार ती तेका वोळखीची कशी दिसली. दोळे, नाक, कपल, हालींच केन्ना तरी, काय खूब फाटी केन्ना पळयल्लें कशें... कोण ही?

ती एकदम सडसडीत उलोवंक लागली. तेंवय ताचेच भाशेन, 'भावोजी वळखलो म्हाका? तुजें लग्न जाल्ल्या, चार-पांच वर्सांनच पळोन येयल्लें हांव त्या चांडाळा बराबर.'

'कोण, खंयची तर तूं?'

'तुजे बायलेच्या, अंबीक अक्काल्या कुळारची हांव. वासंतील्या मामाल्या गांवची. तुमच्य लग्नाक हांवेंय मिरोवन घेयल्ले. मागीर दुर्बद्दी सुचली. ताळ्यांत गरय शिरकली. तेचे बराबर धांवन येयलें आनी आयुश्याचें कोंडच जालें, गुवाकोंड.'

शंकराप्पा तेका वळखलो. तें तेगेले बायलेले घरवडींतलेंच. तेन्ना न्हंयच्या तडींनी फातराचे बांद घालचें काम चलतालें. थंय एकलो गांवा भायलो तरणाटो मुकादम म्हण काम करतालो. तो थंयच गांवांत बिराड करून रावतालो. एक दीस त्या मुकादमा वांगडा नाच जाल्लें तें.

'वळखलों हांव, शिवराम नायकालें लीला मुगो तूं. तेन्ना केदो अच्छेव जाल्लो गांवांत. तुगेले आवय-बापूय न्हंयंत हुडी घेवन जीव दिवंक धांवताले परते परते. निमाणे ते तेतूंनच झरून झरून मेले.'

लीलान नाक ओडत एक हुणको दिलो. 'तेन्ना मद मारून तकली खतखत्ताली. सोऱ्यांचो मद आनी तो सारकोच भावोजी.'

'खंयचो तो? खंय आसा आतां?'

'खंयच्या मसणांतलो कोण जाणा! सोरो पिवन पिवन मेलो, गेलो मसणांत. मसण्यान म्हाका सोऱ्याक विकलें. बिंदूल बिंदूलबर सोरो ताळ्यांत रखयतालो. आतां काय ना. कोणाल्याय दारांत मागून खातां.'

'विश्वासघात केल्लो तुवें आवय-बापायचो. तुज्या नांवान अन्न उदक घेयनासले ते. स्राप बाधलो तुका.'

'हांवेंय तें पश्चातापाचे तळमळे भोगल्यात भावोजी. आतां बेगीन मेलार पुरो जालां. ही तुगेली धूव देवागुणाचें पोर. कोण तरी गांवचें म्हण एक दीस येयल्लें तर तें गांवचीच नात म्हण कळ्ळें. केन्नाय येवन बसतां.' मागीर एकदम तकलेर हात मारून घेत रामादासा सरी पळयत दात ओंठ चाबत तिणें म्हटलें, 'सोऱ्यान वाट लायली रे देवा आमची. कांय बरें म्हजें हें बाय.'

वासंती तिचेर बेजारून किसळ्ळें, 'पुरो गे तुगेले. सदांचेंच तें. वच तूं आतां बरे भशेन.'

'तुमी जेवले बगर हांव तशें वच्चें ना. भावोजीक उपशी दवरतलें? रांदलां मुगो? तेतूत तूं आनी भरिल्ल्या आंगाचं... उपाशी रावचें न्ही.' ती उठून रांदचे कुडीत गेली.

शंकरप्पा वयले वयर तिचे सरीं उलयतालो. तिचें आयकतालो पूण तेचें मन धुवेच्या हुस्क्यान बुडून गेल्लें. तिणें बायची आपले वांगडा केल्ली तुळा तेका मात्तूय मानवली ना. तो भोवच अस्वस्थ जालो. बाय भरिल्ल्या आंगाचें म्हणटा ती. तेका दीस गेल्यात हें खरेंच तर! आनीक एक हसको तकलेर बसलो.

येवन आतां बावीस दीस जाल्ले. शंकराप्पाक परत वचूंक जाय आसलें. परत वचप म्हटल्यार धुवेक तशेंच बांयत धुकलून गेल्ले वरी दिसतालें. तरी ताणें मन घट करून म्हटलें. 'चड दीस जाले. बाय, हांव वयतां फाल्यां परां... पावोवचें पडटलें स्टेशनार.'

वासंती कांयच उलयलें ना. तेका कितें उलोवचेंच सुचनासलें. तेणें बापाय वटेन पळयलें. तो बरोच भागिल्लो. तोंडार, दोळ्यांत कसलेंच तेज नासले. मनांत म्हटलें, म्हज्या दरिद्रपणात तेका कितें बरें खावंक जेवंक घालतलें हांव! तेतून आनी तेगेलीं सोऱ्याचीं नाटकां. मनाक लागता तें तेगेल्या. गांवघरा गेल्लो बरो तो! बापायक कांयच बरें करूंक, बरें दाखोवंक शकलें ना म्हण तें चुरचुरलें.

'दीस गेल्यात मुगो तुका? ना तर तुंवय यो म्हजे बराबर.'

'ना, हांव येवचें ना.'

'मागीर कशें जातलें तर तुजें हिंगा? हुस्को लागून उरतलो आमकां.'

'कांय हुस्को करूं नाकात. कांयच जावचें ना म्हाका.'

'मागीर कोण तरी जाय जातलोच न्ही वांगडा.'

'तेंचे ते पळोवन घेतले. तेगेली आवय येवची आसा अशें दिसता. पयले बाळंतपण केल्लें तुमी बरें करून. आतां आनी तुमी कांय करचें उल्लें ना.'

शंकराप्पाक अजाप दिसलें, अशें कशें तुटोवन उडयल्ले वरी करता हें? हेका जिविताची उबगण तर येवंक ना? मरूंक तर सोदिना मूं हें? तो मना काळजात तिरमिरिल्ले वरी जालो. तरी यत्नान मन घट करून वोग रावलो. उपाय ना. म्हाका तर हांगा सावन धांवन वचूंक जाय, एक दुश्ट पडमूर मनीस कसो!

सांजचो जांवय पिवन येयला काय ना तें कळूंक मार्ग नासलो. तोंड दामून धरूनसो तो ओटां वेल्यान जीब भोंवडायतालो. इल्लोय वास भायर सरनासलो. तेणें जांवयाक म्हटलें, 'परां आयतार. म्हाका स्टेशनार व्हरून गोंयचे गाडयेंत बसय तूं. सद्दां रातची णव वाजतां गाडी सुट्टा खंय. खबर घेयल्ली हांवें येताना.'

'वयताच म्हणटा?'

'हय, वचूंक तर जाय न्ही! कितलीय माया आसली म्हण सदां धरून रावंक पावता? दर एकल्याचें प्राक्तन दर एकल्या कडेन.' आप्पाक कितेंय खर उलोवचें अशें दिसतालें. पूण ताचेर तो पिवन येवन बायले कडेन झगडून तेका मारीत म्हण तो वोग रावलो. तेणें मुखार म्हटलें, 'हांव घेवन वचूं बायक?'

'नाका. तें आसा म्हण हांव जिवो आसां. ना तर मरतलों?'

'इतलें कळटा न्ही, मागीर तो नश्ट सोरो कित्याक सोडिना?'

'घेयलो ना तर जीव वयर सकयल जाता. पितकीर कितें करतां, कितें उलयतां तें कळना म्हाका. लग्रा पयलीं पसूनचें व्यसन तें.'

आयकोन शंकराप्पाचो जीव खपखपलो. मुखार कितें उलोवची वान्साच मेली.

वासंतीन थोडे पीठ आनी तेल हाडून शंकरपाळ्यो केल्यो. त्यो बांदून आप्पाले पोयतेंत उडयल्यो. तें सामकें तळमळटालें, धडपडटालें, बापायक आनी बरें कितें तरी दिवचें म्हण. पूण हात रिते आसले. आप्पाक ते तळमळे कळटाले आनी चडच वायट दिसतालें.

वचच्या दिसा तो वचूंक म्हण उठलार लीला काळखांतल्यान कैदाशीण येवची तशी मुखारच येवन उबी रावली. म्हणपाक लागली, भावोजी, 'मरचे पयली एक फावट कुळारा गांवांत वचून येवचे तळमळे लागलात. येतलें हांव एक दीस.'

शंकराप्पा एकदम तिचेर तापलो, ‘आवय बापायले कुळयेचो विश्वासघात केला तुवें. तूं आनी गांवांत तोंड दाखोवं नाका. तुज्या नांवान आवय-बापूय खुळयो झरयत मेले.’

लीलाचें तोंड एकदम बावलें.

रामदासान रिक्शा हाडिल्ली. बरेच शेजारी पाजारी थंय येयल्ले. आपआपले भाशेंत कितें कितें सांगतालें. शंकराप्पान सगळ्यांकच लेखून म्हटले, ‘म्हज्या बायक पळयात तुमी, राखात तेका बऱ्या वायटाक. लीला, तूं गांवचे. बायचेर लक्ष दवर.’

लीला हांसलें. हेर सगळ्यांनी हात हालयलो.

आप्पा वयतकीर कसल्याशा दुबावान वासंती घरांत येयलें. तेणें फळ्या वयल्या तीन चार दब्यांचीं धांपणीं काडून पळयलें. कोथमिरीच्या दब्यांत तेका आप्पान दवरिल्ले पयशे मेळ्ळें. शंकराप्पा कडेन उरिल्ल्या पयशांतले वाटेर खर्चा पुरते दवरून बाकी सगळे तेणें बायल्या कोथमिरीच्या दब्यांत घालून दवरिल्ले.

जांवय स्टेशनार सोडूंक येयल्लो. पूण उलोवणें कांय जावंक ना. तेगेलो तो सुकिल्लो भागिल्लो निर्शेणेचो चेहरो, धेरकल कशे दोळे पळोवन कितें उलोवचेंच दिसनालें.

मुंबयच्यान आपल्या गांवघरा रायकेरी पावसर शंकराप्पा थकून गेल्लो. बसी कडच्यान घरा चलोन वयताना तेगेल हात-पांय थरथरताले. केन्नाय घुंवळ येवन पडटलो अशें दिसतालें. निकतीच साठी उलगल्लो तो मनीस कमरेक पोक घेवन चलताना खूब म्हातारो जाला कसो दिसतालो. धोतराचो सोगो जमनीर लोळटालो तोवय ताच्यान सांवरून घेवंक जायनासलो.

घोव आंगणांत दिसतकीर बायल अंबीक धांवन दारांत येयली. ‘बाय, बाबू कशे आसात?’

'आसात, आसात, पुरो जालां, थरथरो भरला. मांदरी मात्शी घालून दी म्हाका... पडटां हांव...

बायलेन भितरल्यान मांदरी सोडयली. तेजेर गोजडी पसरायली. शंकराप्पा सारक्की तकली भूंयक तेंकोवन न्हिदलो.

'कितें जालें, बाय कशें आसा?'

'बरें आसा... खूब खूब बरें आसा. पलंगार न्हिदता, मेजार जेयता. जेवंक मोतयां शीत...'

अंबिका थीर नदरेन तेका पळयत रावली. मुखार कितें विचारचो धिरच तिका नासलो. तिणें कोनशांत दवरिल्ली पोती उक्ती करून पळयली. तातूंत घोवालीं दोन खोमसां आनी एक धोतर, तुवालो आसलो. आनी तातूंत एक पोटली, शंकरपाळ्याची. तिणें मनांत म्हटले, आवयक म्हण एक कापड तरी धाडून दिवचें धुवेन! ल्हान भाव आसलो ताका तरी एक शर्टा कपडो! तिका वायट दिसलें आनी हुस्कोय लागलो. ती घोवा वटेन पळयत वोग बसून रावली.

इतल्यान धाकलो चलो चंद्रकांत भायल्यान धांवत धांवत येवन घरांत रिगलो, 'आई, आप्पा येयलो? बायन म्हाका कितें धाडलां मुंबयच्यान?' पूण आप्पा न्हिदला, आई वोग बसल्या तें पळोवन तो तसोच भायर गेलो.

आप्पा मुंबयंत वचत सान गेल्ले वीस-पंचवीस दीस गोट्यांतल्यान बैलाचें तोच पळयतालो. तेंकां सोडटालो, बांदतालो. तेंकां उदक, खावड घालतालो. तो आतां णववीक आसलो. तीन-चार म्हयन्यांर परिक्षा येयल्ली. पूण गुणी पोर, अभ्यास सांभाळून सगळें करतालो. आतां आप्पा येयलो, आपूण सुटलो म्हण तो खोशयेंत आसलो.

शंकराप्पाक कांय वेळ न्हीद लागली. जाग येतकीर तो आपणा

सरींच उलोवंक लागलो, 'अवचित्र म्हारू तो, तेगेलो घोव. बिंदूलभर सोरो ताळ्यांत ओत्तालो खंय. फातराचे बांद बांदपी तो फातरट मनीस, पोट फुगून मेलो मुगो? भोग आतां... तेका हांवें सांगचे, बायक पळय म्हण! कसले भोग रे देवा'...!

अंबीक रांदचे कुडींत जेवणाचें करताली. बेगी बेगीन भायर येयली. 'कितें, खंयचें उलयतात तुमी?'

'मुंबयत वोत खूब. तेंवय खर काळें. घराच्या पत्र्यार पडलार पत्रे पेट्टात. तेतून सोरो. सोसचें न्ही!'

'कितें जालां तुमकां, कित्या कितेंय उलयतात न्ही.'

'म्हज्यान आनी आतां हांथुरणा वयल्यान उठूंक जावचें ना. हाता-पायांतल्यान जीव गेल्ले वरी जाला.'

'कितें जालां, सांगा तरी न्ही. बाय बरें आसा न्ही?'

'तेगेलो चेडो भियेवन बोबडें उलयता. फळ्या वयले सगळे दबे रिते.'

'हें अशें कितें म्हण समजुचें हांयें, सारखेंय सांगना.'

'बायलो घोव खूब सोरो पिता गो. धुळधाण करून सोडल्या संवसाराची. बोब, मार-बडय, कितें म्हण ना! बांयंत धुकल्लें गो आमी बायक! तेगेल्या लग्नाक एकेक गुंज भांगर कशें जमयल्लें जाणा मुगो तूं? गेलें सगळें!'

अंबीक धप्प करून सकल बसली आनी रडूंक लागली. घोवाक आनीक कितें विचारचें तिका धैर्यच नासलें. तरीय तिणें म्हटलें, 'येताना तुमी बायक घेवनच येवचें न्ही?'

'येवचें ना तें. मेलें तरी येवचें ना. बापाय वरीच हट्टी आनी मानी तें!'

चिंतून चिंतून मेंदवाचे सुंब जाताले. हड्डें कलकलतालें. हाता-

पांयाक थरथरो भरतालो. कितें करचेंच नाका दिसतालें. तरीय तो चवथ्या दिसा उठून गोपमळार रामदासाच्या घरा गेलो. वाटबर लखतालो आनी खोंकतालो. तकलेंत सारक्कें गुणगुणिल्ले वरी जातालें. घर उकतेंच आसलें. ताणें अवाज दिलो, 'कोण आसा घरांत? हांव येयलां, हांव रामदासालो मांव.

तसोच भितर येवन बांकार बसलो. कांय वेळान रामदासाची आवय कापडाक हात पुशीत भायर येयली, 'केन्ना येयलो? बस. सकाळीं गोदून काळेरा नुस्त्याक हाडून दिल्लें. सरी करतालें.'

ती मुखार येतकीर घम्म नुस्त्या वास येयलो. तरीय ताणें विनवणी केल्ले वरी म्हटलें. 'म्हाका इल्लें उदक दिता पिवंक?'

तिणें भितरल्यान उदकाचो तांबयो हाडून दवरलो. म्हणूंक लागली. 'एक पत्र ना, खबरबास्त ना. आवय-बापूय मेलात काय जिते आसात पळयना. मेट्रीक जातकीर बापायन अमराणी व्हरून आयटीआयक घायल्लें. शिक्षणाची माती केली तेणें.'

इतल्यान रामादासालो बापूय शांबा खळा वेल्यान व्हडलें तणा वोजें घेवन येताना दिसलो. शांबा पयली मिलिटरींत आसतालो. अठरा वर्सा सिर्वीस करून येवन आतां शेत करतालो. तेणें तें वोजें हाडलें आनी घरा मुखार पयल्यान आशिल्ले तणा वोळयेर चडून सोडयलें आनी दोरी ओडून काडून घेयली. तो परतो खळार वयतालो पूण बायलेन बेगीबेगीन वचून सांगलें, 'रामदासालो मांव येयला.'

तो हातांत दोरयेचें कंवडाळें घेवनच वासरेर येयलो. तण केंसांर, आंगार शिपडिल्लें. वोतांत सुके तण व्हांवन तो तांबडोच जाल्लो.

'केन्ना येयलो? मदींच पावलो सो?'

'हांव मुंबय गेल्लो धुवे कडेन.'

'मागीर?'

'कांय सारखें ना तेगेलें. धुळधाणच ती!'

आदीच वोतांत आनी तणाच्या वावरांत तापून आयल्लो तो आतां पुरुसभर हुडलो. ताची कपला कडची शीर तट्‌तट् हुडटाली आनी तो रागान मोठ्यान उलयतालो. 'घातमाऱ्या कास्ताचो तो. कुळयेक कलंक लायलो तेणें. गांवांत तन्नाटीं पोरां मदीं बाटल्यो दवरून कंवडाळें करून बसतालीं. चांडाळ चौकडेंत सांपडलो तो. गोंयच्यान रानवाटेन सोरो हाडून हांगा विकतात चोरा कास्ताचे. वाट लायल्या गांवची. लग्न जातकीर सुधरतलो म्हण लग्न केल्लें. तुजे धुवेच्यान कांयच बरें करूंक जालें ना. लग्न जायत सावन गेल्लीं स वर्सां एक पयसो पळयलो ना तेंगेलो. एकलोच पूत तो. मरसर आमी हाडां झरवंची.'

शंकराप्पान थंडपणान म्हटलें, 'भांगरय विकून खायलां तेणें. बायले कसलें उलयता तूं... तें आतां मरचेंच उल्लां.'

हें सगळें सोंसूंक नज जावन आवय मुखार येयली. 'तें परतें गुरवार आसा म्हण कळ्ळां. हांव वयतलें तेचे सरी. नातर तेकाच घेवन येतलें.'

'येवचें ना, तोंड दाखोवंचें ना तें आतां.'

शांबा नायक ताणशेलो, 'कित्याक येवंक जाय? हिंगा येवन कितें करतले? शेतांत बाग घेवन एक मूठ नण्णी काडूंक जावची ना तेच्यान. शेता वावर इल्लोय शिकयलो ना तुवें तेका.'

'अपुरबायेचें म्हजें बाय तें. फुला वरी राखिल्लें.' तो वचूंक उठलो.

शांबान म्हटलें, 'राव तूं, आजच उठाउठी कित्याक वयता?'

'ना, वयतां हांव. बायचें पळयतसान खंयच मन लागना.'

बायलेन म्हटलें, 'पेज जाल्या, शाकय जाल्या. पेज तरी जेवन

वच तूं.' ती दारांत आडवी उबी रावली. मागीर तिणें हातपांय धुवंक तेका उदक हाडून दिलें. मागीर व्हरून मणयेर बसयलें आनी पेज, शाक व्हाडली.

पेज जेवन रस्त्या मेरेन कशें बशें चलून येवन तेणें गांवा वटेन वच्ची बस धल्ली.

शंकराप्पा येयलो तो तीन दीस हांथुरणार पडिल्लो आसलो. बायची खबर आयकत सान बायलेकय कसलो त्राण हुरूप नासलो. तिवय एक वटेन परवंताली. आनी दुसरे वटेन घरांतलो वावर करताली. घोवाक जेवंक उठयलार तो बेजारतालो. आपणाक बरें ना, भूक ना म्हणटालो. बेजारून बायलेचेरूय किसळटालो.

'आपणाले भोग दुसऱ्याचेर धुकल्ले म्हण ते भोगचे चुकतात? वोगच जिवाक त्रास करून घेवप.'

वाड्या वयले लोक येताले. येवन बसताले. वासंतीचे चुरचुरे करताले. शंकराप्पाक समजायताले. बायल अंबीक तेंचे सरीं कितेंय उलयताली. पूण तो एक उतर कोणा कडेन उलयनासलो. भितरले भितर घुसमट्टालो.

धाकलो णववीक शिकतालो. तीन-चार म्हयन्यांत तर तेगेली परिक्षा येयल्ली. बापूय मुंबय गेल्लो आसतना गोठ्यांतल्या गोरवांचें तोच पळयतालो. आतांय तेका तें पळोवचें पडटालें. ताचेन अभ्यासाक वेळ मेळनासलो. आतां तर शेतां कसूक जोत घालचे दीस आयल्ले.

शंकराप्पा आपणाक कलकलता, उठूंक शक्त ना म्हण आठ-धा दीस हांथुरणारच आसलो. एक दीस तो उठून तोंड धुंवक म्हण वयता जाल्यार तेगेलो उजवो हात समतोच थरथरतालो. बायलेन मुखार वचून तो बरो घश्टिल्लो, ओडलो, पूण तो थरथरचो थांबलो ना. ती

मट्ट करून सकल कपलार हात घेवन बसली. मागीर तिणें कांय बायलांक उले दिवन आफोवन हाडलें. तांणी सांगलें, 'आठ दीस न्हिदून राविल्ल्यान हात-पांय आखडल्यात. फाल्यां आंगाक बरें तेल रगडून हुनहून उदकान न्हावय.'

तांतल्या कल्याणी म्हणिल्ले बायलेन म्हटलें, 'शंकरमाम, तूं कसलें पिशें घेवन बसला? तेचें तें भोगतलें. तूं तुज्या जिवाची वाट लावन घेवंक लागला!'

'तूं जाणा कल्याणी, तो गिरी पिवन सदांच बायलेक बडयतालो. एक दीस बायलेन न्हिदिल्ले कडेन रगड्यावातो तेचे तकलेर घातलो. तें जेलांत आनी भुरगीं वाऱ्यार. सोऱ्याक पयसो घालचो आनी अन्नाक म्हारग जावन मरचें... पाड व्यसन रे तें देवा!'

बायलेन मनांत म्हटलें, कांय खरें न्ही. व्हडल्या पुताक सांगून तेका गोंय व्हरून डॉक्टराक दाखोवंक जाय. तिणें दुसऱ्या दिसा सकाळींच धाकलो पूत चंद्रकांताक भावाक तुकारामाक आफोवन हाडूंक गोंय रायबंदर धाडलें. तो पणजे रावतालो आनी रायबंदर पोलीस ठाण्यार काम करतालो.

सकाळीं गेल्लो चंद्रकांत सांजेचो व्हडल्या भावाक घेवनच येयलो. त्या दिसा तेगेली पुराय शाळा चुकली.

सगळे कळटकीर तुकारामान पयलीं भयणील्या घोवाक खूब गाळी संवल्यो. रागच चड, चुरचुरे नासले कोणा विशीं.

आवयन म्हटलें, 'अठरा तोळे भांगर घायल्लें लग्नाक, एक गुंज भांगर दवरलें ना. दीसबर सोऱ्यांतच बुडून रावलार कशें जातलें? तेतून आनी एक अबुद्द भुरगें आसा बायल्या पदरांत.'

'पूण आप्पान हें इतलें लावन कित्याक घेवंक जाय काय म्हणटां? आतां हें कोण करतलो? फाल्यां शेतां पडींग पडलार जग

लोक हांसतलो. म्हजी कडक ड्युटी. दीसबर तासाची फुरसत मेळना. तेवटेन बायलेलें भुरग्यालें पळोवंक जाय.'

हाचेर शंकराप्पा खुबच तापलो, 'म्हजी खबर सोड तूं. तुजेंच तूं पळय. हांव मेलों म्हण येवचो ना तुजे बराबर. वयतां आनी वयल्या रानांतल्या त्या देवदार रुखाचे पोखल्लेंत बसता. अन्न उदक कांय नाका.'

पूण दुसऱ्या दिसा सगळ्यान समजावन तेका पणजे धाडलोच. तुकारामान पयलीं तेका बांबोळेच्या व्हडल्या हॉस्पिटलांत व्हरून दाखयलें. मागीर दोन कडेन बऱ्या खाजगी डाक्टरां कडच्यानय तपासून घेयलें. सगळ्यांनी तेंच सांगलें. 'वखदां दितात तीं सदां घेवचीं. बरो जायत घडये. पुराय बरो जातलो म्हणय सांगूंक जायना. विचित्र रोग तो. मनाक जबर धपको बसल्यार जाता केन्ना अशें.'

शंकराप्पा गेल्ल्या दुसऱ्या दिसा सानच परतो वयता म्हण लागिल्लो. पूण सुनेन आठ दीस तेका कशेंच सोडलें ना. ती तायटार तेल घेवन तेगेल्या हाताक, मानेक मालीस करताली. हून उदकान शेकयताली. तो मनांत म्हणटालो, कोणालें परक्यालें हें पोर, म्हजी सेवा करता! तेका इल्लें समाधान मेळटलें. पूण तुकारामान णव्या दिसा तेका म्हयनोबरचीं वखदां वांगडाच घेवन गांवांत हाडून पावयलें. घरांत भितर सरतकीर तो हुस्सऽ करीत खुर्चेत बसलो. जंवजाळांतल्यान सुटिल्ले वरी.

माघ म्हयनो लागिल्लो. धुळवपाचें कसूंक लोकांनी शेतांत जोतां घायल्लीं. आनी आठ-पंदरा दिसांनी शेतां सुकून घट जातलीं. नांगर लागचो ना. शेतांत जोत घालूंक जाय अशें दिसतालें. पूण उजवो हात तसोच थरथरतालो.

त्या दिसा सोमार आसलो. सोमाराक, बऱ्या दिसाकच, शेतांत

पयलो नांगर लावंक जाय. तेणें धाकल्याक चंद्रकांताक म्हटलें, ‘पुता, म्हाका ठाण्या शेतांत जोत व्हरून उबें करून दी. मागीर जाल्यार तूं शाळेक वच. हांव मागीर पळयतां. एका हातान धडपडत कसो तरी कसतां. ह्या हातान सारखी मूठ धरूंक मेळ्ळ्यार भंय ना.’

चंद्रकांतान गवणींतल्यान जोत हाडून शेतांत उबें केलें. येताना तो घरा सरच्यान नांगर जूंवय घेवन येयल्लो. तेणें बापायक नीट विचारूनच बैलांच्या खांदार जूंव दवरलें आनी कानयो घातल्यो. जुंवाक नांगरा रीस बांदली. मागीर सोताच कुणगेंत तास घालीत एक फेरो घेवन येयलो. एक दोळो तेगेलो शाळेचे वाटे वटेन आसलो. आतां जोत आप्पाल्या हातांत दिवन घरा वचून पुस्तकां घेवन शाळेक धांव मारूंक जाय आसली.

तेणें जोत हाडून आप्पाल्या हातांत दिलें आनी हामडूंक सांगलें. तेणें डाव्या हातान नांगरचें निरमणें धल्लें आनी उजव्या थरथरत्या हातांत बडी घेयली. पूण डाव्या हाताचे मुठीचो फोर्स नांगराक पावनासलो. उजवो हात धरूंक गेलार ताची मूठ नीट आंवळून येनासली. अशें करतना नांगराचो तास भूंयर नीट पडनासलो. नांगर वयले वयर वाकडो तिकडो वयतालो. मदीं एक फावट निमरणें हातांतल्यान सुटून नांगर सकल पडलो. नांगराची लोखंडा जोगल एका बैलाल्या पांयांक लागली. पांयांच्या गात्रा वयर रगत येयलें. शंकराप्पाक खूब वायट दिसलें. चाळीस पन्नास वर्सां हांवें शेत कसलें, केन्ना नांगरा निरमणें अशें हातांतल्यान सकल पडलें ना. नांगर बैलाल्या पांयाक लागलो ना! तो बैलां फाटल्यान सुन्न उबो आसलो.

सकाळचे नितळ चकचकीत वोत उक्त्या शेतांनी पडिल्लें. पयस पयस मेरेनचो सगळो वाठार स्वच्छ दिसतालो. चंद्रकांत पळयतालो,

आतां एकय भुरगो खंयचेच वाटे वेल्यान शाळेक वयतना दिसनासलो. ताणें मनांत म्हटलें, सगळीं भुरगीं शाळेक पाविल्लीं आसतलीं. हांवें आतां धांव माल्ल्यार हांव प्रार्थने उपरांत पयल्या पिरेडाक पावंक शकतां. ताचें मन चिटपुटलें.

पूण आप्पा बैलां सरी वोग्ग उबो आसलो. तो अचकीत मुखेर गेलो. नांगराचे निरमणें धरून नांगर उबो केलो आनी बैलांचे फाटीर बडी मारून जोत हामडूंक लागलो. नांगर दाम्मून धरून भूंय फोडून तासां पाडूंक लागलो.

शंकराप्पा वोग वचून मेरेर बसलो. मागीर तेणें व्हडान म्हटलें, 'पुता, चंद्रकांता, तूंच आतां ह्या मोडक्याचो आधार!'

पंदरा वर्सांचो तो भुरगो खूब समंजस आनी मोगाळ आसलो. आवय-बापायक मानतालो आनी तांणी सांगिल्लें आयकतालो. शिकूंक हुशार आशिल्लो. ताका शिकची खूब आवड ओड लागिल्ली. सांगिल्लें कितेंय काम करून बेगीबेगीन शाळेक धांव मारतालो.

त्या वर्सा तो शेताचें काम करून शाळेक वयतना नुसतो धांवतालो. नुसती घाई-गडबड आसताली. शेताच्या मोठ्या वावराक कामदार लायले तरी बारीक कामां खूब आसतालीं. शंकराप्पा हर प्रयत्नान वावराक झुडटालो. खोरें घेवन एकाच हातान खणटालो. चंद्रकांतान कसून घायल्ले दिपळे एकाच हातान बडयतालो. गोरवांचें तोच पळयतालो. तेगेली शक्त सगळी कडेन पावनासली. धाकलो पूत जायच आसतालो. दोन हातांचीं सगळीं बारीक मोटीं कामां चंद्रकांतच करतालो. फुडाराचो तो म्हज्या शेतांचो शेतकार अशें धरून शंकराप्पा तेका शेताचीं सगळीं कामां केन्ना मेरेर बसून तर केन्ना सोता करून दाखयतालो.

व्हडलो तुकाराम केन्ना गोंयच्यान येयलार परत वच्चे घाईंतच आसतालो. 'केन्ना रजा घेवन येवन लुंवच्या, मळच्या वावराक तरी पाव रे' म्हटलार, आपणाक रजा मेळना, ड्युटयेंतल्यान सुटका ना म्हणटालो.

चंद्रकांत णववीक कसो तरी कांठार पास जालो आनी एस.एस.सीक पावलो.

सगळ्यांनी थारायलें. ह्या वर्साक एस.एस.सी करूंक तेका फुरसद दिवची. सामकेंच कामाक बांदून दवरचें न्ही. तुकारामय एक फावट शिटकावन गेल्लो.

पूण वर्सभराचो शेताचो वावर म्हटलार पांयाक बांदिल्ली भिंगरी आसली. सुटका नासली.

शंकराप्पा तर शेताचो वावर फाटीं घेवंक तयार नासलो. म्हणटालो, आमच्यो कितल्यो पिळग्यो ह्या शेतांनी घोळ्ळ्यो. शेतां पिकयलीं. तेच खावन जेवन गेले. म्हज्या दोळ्यां हुजीर हांव एक कुणगी बंजर पडूंक दिवचों ना! शेतां बंजर उडोवन कोणाल्या दारांत भीक मागूंक वयतलो? तो शेताच्या वावराक झुडटालो आनी शेतांत लोळटालो म्हटलार जाता. चंद्रकांताच्यान तें पळोवंक नज जातालें. तो हर कामाक बापाय सरीं धांवन वयतालो.

त्या वर्साक तो एस.एस.सी.क नापास जालो.

तुमारामान उल्टो तेकाच तापयलो. म्हटलें, तुज्यान आनीक शिकूंक जावचें ना. परत परिक्षेक बसलार पास जातलोच म्हण कशें सांगचें? शेतां आसात, तेतून घोळलार पोट भरतलें फुडाराक.'

उणे पिरायेच्या चंद्रकांताक परिस्थितीचो, फाल्यांच्या फुडाराचो कांयच अंदाज येयलो ना. तो अबरगता वरी वोगच रावलो. पूण भयणील्या घोवालें सोऱ्याचें व्यसन तेच्या फुडारा मुखार फातरा

तळप कशें आडवें पडिल्लें इतलें मात खरें. बापूय आनीक चार वर्सां तरी धडधाकट उल्लार खरें आसलें. तो पयलीं कामाक वाग आसलो.

* * * * *

...सांजचे चारांच्या सुमाराक वासंतीक वेणे येवंक लागले. तेणे पोटा कडच्यान कमरेंतल्यान शक्त सकल सोडत सुसकारत मांयक म्हटलें, 'आई, पोटांत दुखता, सणसणटा. बाळंत जातलें अशें दिसता. कशेंय करून पावय तूं म्हाका हॉस्पिटलांत.'

ताचे पयली तें एक दीस खंयच्या डाक्टरा कडेन गुरवारपणांत तपासूंक वचूंक नासलें. एक डाक्टर खबर नासलो. केन्ना बाबूक थंडी खोकली जाल्यार लागींच एक डाक्टरा कडेन वयतालें. पूण तो आतां उपकारचो नासलो. वेणे येवंक लागल्यार खंयच्या हॉस्पिटलांत कशें वयचें, कसलीच माण्णी कोणें करूंक नासली. वासंतीक तर दिसतालें, आपूण ह्या गुरवचारान मरतलेंच. म्हाका आनी डाक्टर नाका. पूण आतां पोटांत दुखूंक लागतकीर दिसतालें, खंयच्या तरी हॉस्पिटलाचे खाटीर वचून पडचें. तें बाबूक म्हऱ्यान घेवन कांय वेळ सांसपीत रावलें. एके वटेन वेणे येतालेच.

मांयक कितें करचें, कोणाक आफोवचें कांयच सुचनासलें. चाळींतले दादले कामांतल्यान परतूंक नासलें. लीला, जें गांवच्यान, बेबद्या मोग्या वांगडा धांवन येयल्लें. तें पयलीं केन्नाय येतालें, अडचणेक पावतालें. तेणें एक दीस वीख खावन जीव दिलो. तिगेल्या झोपडेच्या दारांत सकाळीं ओमथें पडिल्लें कोणाक तरी दिसलें. पोलिसांन येवन प्रेत व्हयल्लें तें परत लेगीत कोणें हाडलें ना.

भायले भायर पुल्लें काय लासलें तेंवय कळ्ळें ना.

मांय तारा तशी हुशार आसली. घोव मिलिटरींत आसतना, तीन वर्सा घोवा वांगडा ग्वाल्हेरांत आसली. तिका हिंदी, मराठी उलोवंक येतालें. ती आठ दिसा फाटीं वासंती बाळंत जावंक तेंकतकीरच पाविल्ली.

तेंच्या चाळी मुखार एका मद्रासी मनशालें घर आसलें. थंय काळी बलबलीत भरिल्ल्या तोंडाचीं मनशां भायर भितर करताना दिसताली. सदां एक मोटरकार उबी राविल्ली दिसताली घरा मुखार. मांय तारा बेगीबेगीन थंय गेली. वासरेर आशिल्ले बायलेक तिणे सुनेची, खबर हिन्दींत सांगली. म्हटलें, 'तुमचें गाडयेन तिका हॉस्पिटलांत पावयलार बरें जाता आसलें.'

ते बायलेन सांगलें, 'घोव घरा ना. चलो आसा. तो चलयता गाडी, पूण ताचे सरी चलोवपाचो परवानो ना.'

'लागींच खंयच्च्या तरी सरकारी हॉस्पिटलांत व्हरचें... ?'

'खंयच्च्या तरी म्हटलार ? पयलींच थारायलें ना, नांव दिलें ना ?'

तारा येद्‌देंशें तोंड करून वोग रावली.

'चल, तिची वस्त्रां बीन घेवन तिका भायर हाड. धाडटां पुताक गाडी घेवन. हॉस्पिटल थारावंक ना, गाडी थारावंक ना, कसली मनशां गे तुमी ?

कांय वेळान ती बायल सोता पुताचे सायडीन बसून गाडी घेवन येयली. एक व्हड थर्मासांत तिणें उदक तापोवन घेयल्लें. वासंती भोंवतणी चाळींतल्यो बऱ्योच बायलो जमिल्ल्यो आनी आपल्या वेगवेगळ्या भासांनी कलकल करताल्यो. तांतली एक बायल घुसूनशी वासंती म्हऱ्यांत गाडयेंत बसली.

मद्रासी बायल गाडी घेवन लागींच एका सरकारी दवाखान्यांत

येयली आनी तिणें वासंतीक थंय दाखल केलें. तासबरान तें बाळंत जालें आनी चली जाली. तें इतलें भागिल्लें, हाता-पांयांच्यो काडीबडी जाल्ल्यो. पोटच दिस्टीक पडटालें. तेणें त्यो वेणो कश्यो आंगार घेयल्यो तें एक अजापच म्हणपाचें. बाळंत जातकीरच ती मद्रासी बायल पुताक घेवन गेली. रामदास मात हॉस्पिटलांत बरोच उसरां पावलो.

येयल्लो तेन्ना तेगेल्या तोंडाक सोऱ्याचो वास मारतालो. कोण तरी भायर नर्सी कडेन मोट्यान, उर्मटपणान उलयता तें आयकोनच वासंतीन मनांत म्हटिल्लें, 'हो' येयला दिसता. तरी तो बऱ्या घोवा वरी, बऱ्या बापाय वरी वासंतील्या खाटा सरी येवन बसलो.

म्हणालो,

'चड त्रास जालो?'

'ना.'

'बाबू वेळार चड त्रास नासलो. चेडवा वेळार चड त्रास जाता म्हणटात.'

'तें खरें न्ही.'

'बाबूचें म्हजे वरीच जातलें अशें दिसता' तिगां भयणीलो एक भाव.'

'आनीक गुरवचार येयलार हांव मरतलें. आनीक आनी कांयच नाका म्हाका.

'नांव कितें घालचें थारायलां तुवें?'

'खर्चाक पयशे जाय आतां. येत सान आईच खर्च करता.'

'म्हयन्याच्या शेवटाकच जालां हें. पळयतां कंपनी कडच्यान ॲडवान्स मेळटा काय तें.'

'म्हयन्याच्या शेवटाक खंय. णव म्हयने दोळे धांपुनच राविल्लो

तूं?' हांगा हे खाटीर इल्लें सुरक्षीत दिसतालें. म्हणच तें हें उलयलें जावये.

रामदासान कांय म्हटलें ना.

'येताना बाबूक पळयल्ले? तो कोणा कडेन आसा?'

'आईच तेका सूरबाला सरीं दवरून येयल्ली न्ही? आसा तो थंय.'

'चलू तूं आतां घरा, बाबू थंय आसा न्ही? आई पळयतली म्हजें.'

तो वचूंक उठलो. आवय बेगीबेगीन मुखार येयली. म्हटलें, 'खर्चाक पयशे दवरून वच. आमकां जेवंक खावंक नाका? डाक्टरान भायल्यान वखदां हाड म्हटलार कितें करतली?'

ना आयकल्ले वरी मुडदारा सारखो तो वचूंक गेलो.

वासंतीन मांयक म्हटलें, 'धा वीस आसतले खिशांत. ते वयताना वाटेर पिवंक नाकात? तुका कशे दितलो?'

हेदोळ तेचे वांगडा गाडयेंत घुसून येयल्ली चमनव्वा रातची धा जाली तरी हांगाच अडकून पडिल्ली. रामदासा फाटल्यान वचत तिणें म्हटलें, 'हांव येतां रे'.

सरकारी हॉस्पिटल तें. तीन दिसांनच तांकां घरा धाडलें. घरा येयलें म्हण तेका नीट तेल नासलें, न्हाण नासलें. खावंक जेवंक नासलें. मांय केन्ना सोता दुकानांत वचून कितेंय रांदचें खावचे हाडटाली. रामादस आठ दीस बरो आसलो. कितेंय सांगिल्लें हाडून दितालो. खिशांत पयशे आसतालेशे दिसतालें. पूण एके सांजेर तो खूब पिवन येयलो. येवन कोणाक तरी गाळी संवतां संवतां म्हणूंक लागलो 'तेचे वरी शेतभाट नाशिल्लो भिकाड्डो न्हूं हांव. भांगर पिकचीं शेतां आसात आमगेलीं. ह्या मुंबयच्या धुल्लांत आनी

धुंवरांत कितें आसा? हांव गांवांत वयतलों. शेतांत खांडयेक कुंब पिकयतलों. माडार चडून नाल्ल पाडटलों. आई, आमगेल्या मुसरादाक अंदू आंबे लागिल्लें? सांग तेकां...'

आयकोन वासंती भियेल्ले वरी जालें. कितें करूंक सोदता हो! आवयन म्हटलें, 'त्या शेतांर पिळग्यो जियेल्यो. पूण एकाचेंय पोट नीट भल्लें ना. तुगेलो बापूय उज्यांत हुडी घेतिल्ले वरी मिलिटरींत गेल्लो म्हण आज पेन्शनचे चार पयशे मेळटात.'

'जाणां आई, बापाय फाटल्यान ती पेन्शन तुका.'

आवयक खूब राग येयल्लो. उज्यांत आनी तेल नाका म्हण ती वोगच रावली. परगांवांत लोकांत लज जाता हें तिका वायट दिसतालें. ती दारा वटेन येताली आनी दोपूनशी ते मद्रासी बायलेल्या घरा वटेन पळयताली. वासंती तिका बारीक पळयतालें. तेणें म्हटलें, 'म्हाका मुगे आई, आतां कांयच दिसना. एक फावट बांयंत उडी घेतकीर शेळाव कितें, थंडी कितें...'

बाळंत जातकीर सव्वा म्हयनो सुमार मांय उल्ली. मागीर आपूण वयतां म्हणूंक लागली. वासंतीन म्हटलें, 'वयताना बाबूक घेवन वच तूं. तूं सांबाळ. आमी हिंगा मरतलीं ना तर उरतली.' तेणें कुशीच्या बाळकाचेर हात दवरून म्हटलें, 'हें आनी जल्माक येयलां म्हजे वांगडा नस्ते भोग भोगूंक.'

'तो व्हरूंक दिवचो ना गो. तेकाच कित्याक, तुमकां सगळ्यांक घेवन वयतासलें. दोन म्हयने रावन तूं परत येतासलें.'

वासंतीन थंडपणान म्हटलें, 'हांव येवचें ना. मरचे आसलार हिंगाच मरतलें.'

मांय ताचेर एकदम रागार जाली. 'कसल्यो मरच्यो खबरी उलयता तूं? मागीर ह्या दोन बाळकांक कोण सांबाळटलो? त्या

पिवड्या कुस्तार फाटल्यान उडोवन वयतलें तेंकां? आमी आतां म्हातारी जातलीं.'

'आवय तुगेले बायलेल्या बाळंतचाराक येयल्ली, तिका एक साडी तरी वयतना घेवन दी,' म्हटलार घोवान कानामनार घेयलें ना. एक कुसकूट दियेनासतना तसोच व्हरून स्टेशनार पावोवन येयलो. वासंती खूब चुटपुटलें.

रामदास मोटरसायकलीचे सुटे भाग करून दिवचे एके कंपनींत काम करतालो. सुरवेचीं तीन वर्सां लेथ मशिनार काम करतालो. तें बरें कसबी काम आसलें. मागीर तेच्या हातान वरचे वयर चुको जावंक लागल्यो. केल्ले सुटे भाग स्क्रॅपांत वचूंक लागले. एक दीस मेनेजर तेचे सरी लेथ मशिनार गेलार तेका सोऱ्याचो वास येयलो. मागीर तेणे बारीक खबर काडटकीर कळ्ळें, तो सोऱ्याच्या व्यसनाक लागला म्हण. मेनेजरान तेका लेथा वेल्यान काडून पॉलीस करच्या विभागांत घायलें. थंयूय तो आळसाय, चुको करतालो. पूण बरोबरचे सांबाळून व्हरताले. मागीर मेनेजराक कळ्ळें, तेचें लग्न जालां आनी एक भुरगेंय आसा म्हण. तो तेका केन्ना तापोवनच सोडटालो.

घरा सरच्यान वीस मिनिटांत तो कंपनी लागसार पावतालो. थंय एके गल्लींत लंगड्या सायमनालें सोऱ्या दुकान आसलें. तो थंय पावबर सोरो घेवनच कंपनींत वयतालो. मदीं सुटी आसताली तेन्नाय येवन पिवन वयतालो.

मेनेजर सातपुते तेगेल्या कामाक, तेगेल्या सोऱ्याक बेजारून गेल्लो. तेका नोकरे वयल्यान काडचें निमित्त सोदत आसलो. एक दीस मदले सुटयेंत तो पिवन येयलो आनी तेणें वांगडा काम करतल्या नरेश यादवा कडेन झगडें काडलें. तेका गाळी संवल्यो आनी धुकलून दिलें. तो मशिनार पडचो मात चुकलो. भायर मोटो बोवाळ आयकोन

मेनेजर सातपुते भायर येयलो. तर रामदास पिवन तर्र आसलो. तरीय तेणें तेका आपल्या केबिनांत आफयलो. तो भितर वचून मेनेजराक गाळी संवंक लागलो, 'तूं नरेश यादवालेंच खरें म्हणटलो. तो तुका लोणी लायता. तेगेली बायल सुंदर आसा. ती तुका मटण रांदून केबिनांत धाडटा. कंपनी चोरून खावंक लागलात तुमी. हांव मालकाक सांगतलो.'

सातपुतेन भायल्या हेर कामदारांक आफोवन ताका भायर ओडून व्हरूंक सांगलें. मागीर तेणें मालकाक फोन लावन सगळी खबर सांगली. तो सोऱ्याक एडिक्ट जाला. आतां हेर कांयच उपाय ना म्हण सांगलें. मालकाक ताचे विशीं म्हायती आशिल्ली.

मालकान सांगलें, 'पयली पोलिसांक आफोवन पोलिसांच्या ताब्यांत दी. ताचें मेडिकल करून सोरो पिला म्हण सर्टिफिकेट घेवंक सांग. हांवय करतां फोन इन्स्पेक्टराक.'

ताचो तो दखलपात्र गुन्हो नाशिल्लो. मालकाक आनी मेनेजराक फक्कत सोरो पिला हें सर्टिफिकेट जाय आसलें. काय वेळातच पोलीस येवन तेका घेवन गेले.

पोलिसान मेडिकल करून सोडटकीर दुसऱ्या दिसा रामदास कामार येवंक येयलार दारांतच तेका रखवालदारान आडायलें. भितर घेयलें ना... मागीर अकावन्टसांतलो एक क्लार्क थंय येयलो, तेणे तेका सांगलें, 'मालकान हे फुडें तुका कामार घेय नाका म्हण सांगलां. तूं चार दिसान यो आनी नोकरे वयल्यान काडिल्ल्याचें पत्र आनी कंपनी कडेन उरिल्ले तुजे पयशे घेवन वच.'

तेणें आपूण एक फावट मेनेजराक मेळटां म्हटल्यार तांणी तेका साप्प भितर घेयलें ना.

तो तसोच वोग परतलो. वाटेर पियेलोय ना. घरा आयलो आनी

वोग्ग न्हिदलो.

वासंतीन कितलें विचारलें, पूण कांय सांगनासलो. जेवंक उठ म्हटल्यार उठनासलो. सांज जावच्याक तो अचकीत रडूंक लागलो. वासंती म्हऱ्यान गेलें. तेचेर हात दवरून बसलें. 'कितें जालें सांग तरी न्ही.'

रामदासान कांय एक लिपयनासतना बायलेक सगळें सांगलें. वासंतील्या हड्ड्यांत खपखपो भरून गेलो आनी काळजाच्यो शिरो ओडिल्ले वरी जावंक लागलें. तें उठलें आनी वणटीक तेंकून बसलें. चेडूं न्हिदिल्लें, चेडो बेठोच आंगार पडून आसलो. भायर कितलो गजबज, बोवाळ आसलो. पूण तांच्या घरांत सामकी सामसूम आसली. भायलो गजबज काना मेरेन पावय नासलो.

खूब वेळान केन्ना तरी वासंतीन विचारलें, 'आनीक खंयूय नोकरी मेळची ना?'

'आनीक खंय वयचों नां हांव. आनीक आनी नोकरी करूंक जावची ना म्हजे कडेन.'

दोन सामकी ल्हान पोरां आसात आनी अशे कितें उलयता हो! वासंतीचो जीव खोल खोल गेल्ले वरी जालो. हांवय आतां उबें रावंक तांकचे ना काय कितें!

त्या शारांतली ती छिनाळ रात चडत वयताली तसो गजबजय वाडत वयतालो. पूण हांच्या मनांत काळजांत काळोख भरून आसलो. तो दनपरां जेवंक नासलो. तेका आतां वाडूंक जाय आसलें. बाबूय भुकेन पिरपिरूंक लागिल्लो. धाकले उठून हांथरुणार हात पांय आपट्टाले. धाकल्याक पयली तेणें मोम्यादुदाक धल्लें. मागीर तें चपाती पीठ मळूंक लागलें.

त्या दिसा सान रामदास घरांतल्यान भायर सल्लो ना आनी तेणें

सोऱ्याचोय वास घेयलो ना.

तेणे वासंतीक म्हणिल्लें, कंपनी कडच्यान येणे आशिल्ले पयशे व्हरूंक चार दिसांन आफयला म्हण. पण तो कंपनींत वयचें नांव काडी नासलो. पयशे गेलार वचुंदी, आपूण कंपनींत तोंड दाखयना म्हणटालो. म्हाका त्या लोकांनी पोलिसां कडेन दिलो म्हण राग काडटालो.

एक दीस सकाळींच तें आपली पोन्नीच साडी, पोल्को झाडलेंशें करून न्हेसलें आनी रामदासाक म्हटलें, 'आमी या कंपनींत, हांव आसा तुजे बराबर. तुका कोण कितें म्हणटा तें हांव पळयतां.'

तो अनमनूंक लागतकीर मुखार म्हटलें, 'म्हयनो सोंपतलो, घरमालक भाड्याक येवन बसतलो. भुरग्यांचें, आमचें पोटापाण्याचेंय आसा. केरोसीन सोंपल्यार स्टोव्हांत कितें घालतलो? मुखाल्लो मार्ग मेळतसर कितें मेळटा ते कामाक येतले.' धाकल्याक व्हरून ते कोणा सरी तरी दवरून येयलें. कंपनी लागीं पावतकीर तो अस्वस्थ हे वटेन ते वटेन पळयतालो. वासंतीक कळ्ळें, हो सोऱ्याक तळमळटा म्हण. पूण तें लांब लांब पावलां घालीत मुखार गेलें. तोवय मागीर तेच्या फाटल्यान गेलो. कंपनींत गेलार एक लांबच्या लांब शेड. शेडींत एके हारीन यंत्रां बसयिल्लीं. तांचेर कामदार काम करताले. आंग कापून वचचे तसो चोयवटेन खर्र खर्र आवाज येतालो. एक वटेन कंपनीचें आफीस आसलें. रामदासाक पळोवन कांय वेळ सगळे स्तब्ध जाले. वातावरण अचकीत गंभीर जालें. एकलोय रामदासा म्हऱ्यान येयलो ना. तो वासंतीक घेवन आफिसांत गेलो. तांणी हिशोब करून दवरिल्लोच आसलो. रामदासाली सय घेवन तांणी सोळा हजार सयशें रुपये मेजून ताचे सामकार दवरले. वासंतीन ते उखलून आपले पोतयेंत घायले.

ते परते येवंक भायर सल्लार थंय काम करपी बालचरण तांचे फाटल्यान येयलो. तो लेथ मशिनार काम करतालो. तो तांकां घेवन कुशीच्या एका हॉटेलांत गेलो. ताणें तांकां पावभाजी, चाय दिली. दोगां मदीं उलोवणें चड जालें ना. पूण बालचरणान म्हटलें, 'दुसरी नोकरी सोद तूं. खंयूय नोकरी मेळटली तुका.'

'म्हाका आनी कितें बरें मेळटलें अशें दिसना बालचरण...'

बालचरणान धिटायेन वासंती मुखारच म्हटलें, 'तुवें सोरो सोडलार सगळें बरें जातलें, सोरो पयली सोड.'

रामदास वोगच रावलो. पूण वासंतीन मनांत म्हटलें, तो ह्या जल्मांत सोरो सोडटलो अशें म्हाका कांय दिसना. सात वर्सां पळयतां!

तो तांकां हात हालोवन वचूंक गेलो. तीं घरा येयलीं.

ते सांजचेंच रामदासान म्हटलें, 'आमी आतां गांवांत या वासंती. म्हज्यान आनी हिंगा दीस काडूंक जावचे नात.'

वासंतीक शिट् जालें. म्हटलें, 'मुंबयंत सोऱ्याचो नाच केल्लो पुरो जालो. गांवांत आनी नाच दाखोवंक या म्हणटा?'

आतां आपलो दादलो आवाज चडोवन रामदासान म्हटलें, 'हांव आनीक मुंबयंत रावचो ना म्हटलें न्ही!'

ते रातीक रातबर वासंती हाचेर चिंत्तालें. ताका न्हीद म्हण येयनासली. मदींच तेणें म्हटलें, 'गेल्ले आठ दीस तूं पियेलो ना. हे पुढें तुज्यान पियेनासतना रावंक जायना? तुगेलो सोरो न्ही जाल्यार खंयूय आमच्यान रामराज्य करूं येता.'

तो घुसमटलोसो करून वोगच रावलो.

ह्या दिसांन वासंती खूब भागिल्लें. जोराचो वारो येयल्यार हुबून वयतलें अशें दिसतालें. पोटाक सारखें ना, तेतूंत भुरगें दूद ओडटालें.

स म्हयन्यांचें भुरगें, तेगेली भूक वाडटेर वयताली. तें चिंत्तालें, हेका आतां भायलें खाण लावंक जाय, भायलें खाण म्हटलार शिताकुयां मुड्डून खावोवप इतलेंच! मेळिल्ले पयशे राखून बारीकसाणेन खर्चूंक जाय आसले. सोऱ्याची तलफ येयलार तो केन्ना मारून व्हरत, सांगू नज आसलें.

तेणें खूब चिंतलें, चींत चींत चिंतलें. शेवटाक थारायलें, परतें गांवांत वयचें. घर आसा, मांय-मांव आसात, आपलो लोक आसा आनी पोटाक इल्लें शेत आसा. खरें तर शेत म्हटलें की ताका भिरांत दिसताली... म्हज्यान जावचो ना शेताचो वावर! आनीक, ताका दिसतालें, बापायच्या धाकाक, गांवलजेक ताचें पिवप घडये उणें जायत.

तो म्हयनो सोपूंक घराभाडें पावयलें आनी तांणी सामान बांदलें. कांय बाबत सामान थंयच सोडलें. एक पेटी, एक ट्रंक आनी एक साक इतलें सामान घेवन तीं गांवांत येवंक सुटलीं.

ती भायर सरतना सगळे शेजारी तांकां इतले थीर, काकुटायेन पळयताले, वासंती तांकां चोरून घेवनच येयलें.

वाटेंत प्रवासांत रामदासान वासंतीक इल्लोय त्रास जावचो न्ही म्हण बरी जतनाय घेयली. रेल्वे गाडी बदली करताना सोताच सामान उखलून हाडून गाडयेंत घालतालो. खंयूय गाडी रावलार स्टेशनार धांवन धांवन वचून खावंक, पिवंक हाडटालो. ताका 'तूं भुरग्यांकच सांभाळ, म्हणटालो.

तिनसांज जाल्ली. खंय तरी वाटेत गाडी निसरून वयतले वरी संथ धांवताली. पयसुल्ल्यो दोंगराच्यो माळो क्षितिजा सयत फाटीं फाटीं धांवताल्यो. रामदास मोगान कसो वासंतीक तेंक्कून बशिल्लो. तेगेले मांडयेर बाय आसलें. वासंतीकय ती मोगाची ऊब

दिसताली. तेणें ल्हव्हच रामदासाल्या कानांत म्हटलें, 'लग्न जाल्ले स म्हयने बरे गेल्ले. बरें केल्लें तुवें म्हाका. मागीर व्यसनाक लागलो तूं. आता गांवांत आनी पिवंक फावना.'

ताणें म्हटलें, 'चयतां, मन घट करतां.'

'म्हजो सोपूत घे.'

'हाचे पयली सतरा फावट तुजो सोपूत घेवन मोडला हांवें. तुजें बरें वायट जालार म्हाका कोण आसा?'

आयकोन वासंतीलें मन मोगान पानेल्ले वरी जालें. सोऱ्याचो हो स्राप न्ही जाल्यार बरेंच जातासलें आयुश्याचें! लोक ह्या विखाचीं दुकानां कित्याक घालून बसतात काय?

तीं बसीन घरा वयल्या रस्त्यार येवन देंवलीं. कांय वेळ स्तब्ध उबीं रावलीं. वासंती मनांत म्हणटालें. हांव लग्न जावन येयल्लें तेन्ना हो गांव कितलो तट्‌तटीत पाचवोचार आसलो. आतां उजो भोंवन गेल्ले वरी काळसर हळदुवो दिसता. मुखाल्लो हो वड रुख कितलो पाचवोचार आसलो. आतां ताची वयली एक खांदी सुकल्या आनी रुखाक मर येयल्ले वरी जाला. सकल्ले वटेन दोन गीटे आनी एक घर आसलें. थंयच एके खोंपीचेर तांबडी पाटी लायल्ली आसली, 'देशी दारुचे दुकान'. पळोवन वासंतीक खप्प जालें. रामदास ते वटेन पळयता काय म्हण तें पळयतालें. पूण ताणें पळोवनय ना पळयल्ले वरी केलें.

एकलो दादलो रस्त्या वेल्यान येवन सकल गोट्या सरी ताटी काडूंक वयतालो. ताच्या खांदार कांबळ आसली. रामदास ताका वळखलो आनी वेंकटमाम म्हण उलो दिलो. तो मुखार येयलो, कांय वेळ रामदासाक पळयत रावलो. मागीर ताणें अजाप जाल्ले वरी म्हटलें, 'कोण, शांबबाबालो पूत रामदास मुरे तू? वळखलोंच ना

हांव. भागला सामको, लांब गळोच दिसता.' तांच्या सामाना कडेन तो विचित्र नदरेन पळयतालो.

खरें तर दैनाच जाल्ली तांची. सडसडीत सोबीत बांध्याचें, चेहऱ्याचें वासंती भागून बारीक काळसर जाल्लें. दोळ्यां भोंवतणी काळें पडिल्लें. भुरगींय खूब भागून कात कवळिल्ली.

रामदासान म्हटलें, 'वेंकटमाम, हें सामान मात्शें घरा पावोवया.

वेंकटान कांबळीची चुंबळ करून तकलेर दवरली. पेट आपल्या माथ्यार उखलूंक सांगली. पेट वेंकटान तकलेर घेयली, ट्रंक रामदासान खांदार घेयलो. साक उल्लो, तो साक वासंती कंबरार मारूंक पळयतालें. एके वटेन धाकलें भुरगें, दुसरे वटेन साक. पूण वेंकटान म्हटलें, 'जावचें ना तुजे कडेन. तो साक दोगांय मेळून पेटयेर दवरात.'

ते घरा सरीं पावले आनी वेंकटान तकले वेलें सामान देंवोवन भायर वारांदांत दवरलें आनी तो तसोच फाटीं फिल्लो. रामदास ताका कितें तरी दिवचें म्हण खिशांत हात घालीत ताचे फाटल्यान येयलो. पूण तो सडसडीत पावलां उडयत वचूंक गेलो.

भायर जाल्लो आवाज आयकोन आवय भायर येयली. ती बरोच वेळ हांकां तटास पळयताली. तिणें बारीक चिरक्या आवाजांत म्हटलें, 'बरोवप ना, कळोवप ना. हें सामान घेवन येयला, कितें म्हण समजुचें?'

रामदासान रागान एक फावट आवय सरीं पळयलें. ती बाबूक घेवन भितर गेली. तिचे फाटल्यान वासंतीय धुवेक घेवन भितर गेलें. रामदासान सामान एकेक करून भितर सालांत व्हरून दवरलें. आनी तो वोग थंयचे खुर्चेंत बसलो. आवयन च्याव करून हाडून दिली ती तो वोग पियेलो. तो इतलो निर्शेल्लो, परक्याच्याच दारांत येवन

बसला कशें दिसतालें.

पयस मेरेन पसरिल्लो विसकळ असो गांव. पूण पयली तो कुल्यांनी, उल्यांनी आनी उलोवण्यांनी गजबजिल्लो आसतालो. आतां ताका तो थंड, पडींग कसो दिसलो. पयलीं गांवांतले कितले इस्ट आसताले भोंवतणी. आयटीआय करून येतकीर देड दोन वर्सां बेकारच आसलो. तेन्ना इस्टांचें एक गँगच तयार जाल्लें. दीसबर हेडटाले, नाचताले आनी सांजचे देऊल्या सोऱ्या दुकाना वयल्यान बाटली घेवन कंवडाळे करून मळार बसताले. तांतले दोग तीग जाण गोंयच्यान चोरवाटेन सोरो हाडून दुकानांनी दिताले. तेवय केन्ना बाटल्यो घेवन येताले. आतां खंय फासपले ते सगळे? हो सोरो मात गळ्यांत घालून गेले! ताच्या दोळ्यांत दुकां उबीं रावलीं.

बाबाची मिलिटरीची शिस्त आनी म्हजें इस्टां वांगडाचे तें वागप हाचो मेळ बसनासलो. तो गाळी संवतालो. हातांत दांडो घेवन फाटीक लागतालो. गांवांत ही ब्याद नाका म्हण बाबान तेगेलो मावसभाव पुंडलीकअण्णा वांगडा म्हाका मुंबयंत धाडलो. स म्हयनेच आसलों हांव तेंगेर. तेन्ना पुंडलीकअण्णाचे बायलेन म्हाका कितलो त्रास दिला... सकाळीं चारांक उठोवन सकल्ल्यान माळयेर उदक हाडूंक लायताली. सात्रीकुटो मारून उठयताली. तुगेल्या बापायन तुज्या वांगडा तांदळाची मुडीय कित्याक धाडली ना काय म्हण विचारताली...

आंगा वयले कपडेय काडी नासतना तो सालांत बशिल्लो. भायर वोत मोव पडून सांज काळशी पडूंक लागिल्ली. भायर भितर कसली उमेद नासली. भितर आवय आनी वासंती ल्हव आवाजांत उलयतालीं. कितें उलयतात काय? वासंती म्हज्यो चाडयो कांय सांगचें ना... आई म्हजे सरी कांयच बरें उलयली ना!

इतल्यान बापूय येयलो. ताका पळोवन दारांतल्यानच म्हणूंक लागलो, 'वाटेरच कळिल्लें म्हाका तूं येयला म्हण. जत्रा ना, परब ना, मदींच कसो येयलो? बरें मरे, हरशींच मरे?' मागीर ताचें लक्ष घेवन येयल्ल्या सामाना सरीं गेलें, 'ही डोंबाऱ्याली बिटकी बांदून घेवन येयला तूं. कितें म्हणच कळना. कितें जालें, सांग तरी.'

इतल्यान वासंती भायर येयलें. इल्ले धिटायेन म्हटलें, 'आमी मुंबय सोडून सदांचें येयलांत, बाबा.'

'कित्याक, कितें जालें तर?'

'कितें आसा ते मुंबयंत, खेटाखेटींनी गाडयो आनी धुंवर. म्हारगायेक जोडिल्लें पावना.'

बापायन एकदम आवाज चडयलो, 'आनी हिंगा कितें भांगराच्यो खणी आसात? सतरा पिळग्यांत सतरा फावट वाटणी जावन वाट्याक येयल्ली अडेच तीन खांडयेची जमीन. तेतून घोळून घोळून मेल्यार स म्हयन्यांचें पोट जावचें ना. पेन्शिनेच्यो चार कवड्यो मेळटात म्हण चल्लां. भायर गेल्ल्या लोकांनी लाखांनी जोडले आनी आमची ही दशा.'

घरांत बरोच वेळ फक्कत घुसमट दाटून आसलो. कांय वेळान आवयन दारांत येवन म्हटलें, 'न्हाणयेक उजो घातला, न्हावन घे.'

तो उठलो. पूण ताणें आंगा वेलीं वस्त्रां काडलीं नात. तो भितर गेलो ना. तसोच भायर गेलो. आंगण पार करून चलूंक लागलो. वासंती दारांत येवन ताका फक्कत पळयत रावलें. भायर आतां काळोख पातळूंक लागिल्लो. सावळ्यांनी तो चडच दाट जालो. तो काळोख वासंतील्या काळजांतच भरून गेलो. तें मांयच्या पदरांत गेल्ले वरी तिचे सरीं वचून बसलें. इतलेंच म्हटलें, 'गेलो तो आई. काळखांतल्यान गेलो.'

मांयन चुलींतल्या उज्याक दोन फावट जोरान फूंक मारली. उजो भाग करून पेटलो आनी मडकेचेय वयर गेलो.

रामदासाली सगळी कूड आक्रासून येयल्ली आनी तकली फुटूंक पाविल्ली. ताळ्याक सोऱ्याचो सोस पडिल्लो. आत्तां आत्तां सोऱ्याचो घोंट ताळ्यार पडचो अशें दिसतालें. तो चलत रस्त्यार आयलो. थंय सान सोऱ्या दुकानार वयताना वाटेर एक सांकोव लागतालो. थंयच्या कट्ट्यार कांय भुरगे बशिल्ले. अठरा-वीस वर्सां पिरायेचे आसतले. तांचे सरी एक सोऱ्या बाटली आशिल्ली. ती बाटली ते एकाच्या हातांतल्यान दुसऱ्याच्या हातांत दिताले. दर फावटी जण एकलो गुट्ट करून घोंट मारतालो. रामदासान मनांत म्हटलें, हें दुश्टचक्र ह्या गांवांत अशेंच चालू उरतलें अशें दिसता. हे फाल्यां आमचे वरीच फासपतले, कितल्या जाणांचे मानगुटेर सोऱ्याचें भूत सासणाचें बसतलें काय? खीणबर ताका दिसलें, हांकां गाळी संवन हंयच्यान धांवडावन घालचे, हातांत दांडो घेवन फाटीक लागचें. पूण तो वोगच थंयच्यान पासार जालो. ते कांय वेळ अनमानिल्ले वरी जाले. बाटली लिपयली. ताणें मनात म्हटलें, रेडो गू खावंक लागताना असोच तोंड लायलोसो, काडलोसो करता.

देवरायल्या गावठी सोऱ्या दुकानार पावलो. तेन्ना पांच-स जाण भायर भितर आसले. रामदासाक ते वळखले. पूण हो मुंबयच्यान केन्ना येयलो तें खबर ना, एकदमच सोऱ्या दुकानानर दिसलो, ते कुशीन कुशीन वोगच रावले.

तो थंय बरोच पियेलो. गांवची पिवची पद्दत ताका खबर आसली. एक फावट ग्लास वयर करून तोंडाक लायलो म्हणटकीर तो रितो करूनच सकल दवरचो. अशें रावन रावन तो तीन ग्वास तीन फावट पियेलो. कोण्णा कडेन कांय उलयनासतना तो वोग चलूंक

लागलो.

फाटल्यान एक पिवडो म्हणालो, 'मुंबयच्यान येयला. पूण आमच्या ग्लासांत अर्दोपाव रखय म्हण सांगलें ना देवरायाक.'

दुसऱ्यान म्हटले, 'मुंबयच्यो पोक्यो खबरी त्यो... पेन्ट-बुटांचो पोको झेतच तो.'

रामदासाल्या कानार गेलें, 'कोण रे तो मायझंयो? पेंगट मोडून घालतलों. म्हगेले तीन बंगले आसात मुंबयंत. बँकेत आसात ते पयशे तुज्यान ह्या जल्माक मेजूंक जावचे नात. ह्या गांवां सयत तुका आनी हें सोऱ्या दुकान फाल्यां विकत घेता हांव.'

ते कोण कांयच उलयले नात. तो लखत लखत चलूंक लागलो. हेदोळचे ते सांकवा वयले भुरगे उठून गेल्ले. तो आतां त्या सांकवा कट्यार एकलोच बसलो. एक त्रागान असो तो पियेल्लो, अंमल चडच जाल्लें. थंय बसून तो रडूंक लागलो आनी सोता सरींच उलोवंक लागलो, 'म्हजो गांव, म्हजे घर... हांव पितलों, आनीक पितलों. पूण वासंती, तुका आनीक मारचो ना हां, शप्पत तुजी... आई बाबा म्हजेर धेंगशेतात, म्हजो दुस्वास करतात. तेंकां पयशेच व्हड...!'

कांय वेळान तो उठलो आनी घरा वटेन चलूंक लागलो. दर एक पावल आडखळटालें आनी उलयताना जिबय लुबडी पडटाली. घरांत भितर सरताना तो लुबडी किळांचशी मारून कितें तरी उलयलो. पूण तें कोणाक कांय कळ्ळें ना. तो तसोच घरांत येयलो आनी एक मांदरी ओडून घेवन आड पडलो. आवय, बापूय, बायल सगळीं म्हऱ्यान येवन थीर पळयतालीं. एके कुशीन न्हिदिल्ले कडेन ताच्या तोंडांतल्यान उदक शें, लाळ शी भायर सरताली. आवय कपलार हात घेवन तकले सरीं बशिल्ली. बापूय कुशीन थीर उबो

आसलो. थंय लागीं उबें आशिल्ल्या वासंतीक दिसतालें, हीं आतां हांगाच उब्या उबीं गोठेवन मरून वयतलीं.

बापूय मनांत म्हणटालो, बत्तीस वर्सांचो हो पोर! कितें दशा करून घेयल्या जिवाची! आमकां मरण बेगिनच येवं दी, हाचे मुखाल्लें हें सगळें पळोवचे पयलीं! तो कितें तरी उलोवंक सोदतालो, तेन्नाच वासंतीन म्हटलें, 'काल सान न्हावलो ना, दनपरां पानखोल्यांत घेवन दोन पुरी खायल्ल्यो. घर म्हण येयला न्ही तो!'

बापूय अवसान गळिल्ले वरी ताचे सरीं बसलो. ताच्या आंगार हात दवरून म्हटलें, 'ऊठ, उठून न्हावन जेवन घे. इल्ले तरी मनाक समधान दी आमच्या!' ताचो ताळो घोगरो जालो. असहाय्य, मोडिल्ले वरी ताणें भूंयर फतकल मारलें. तेन्ना आवय आनी बायल दोगींयनी मुखार वचून मिठी घालून ताका उठोवन बसयलें. उबो करून न्हाणयेंत व्हयलें.

सकाळीं रामदास उठून हांथरुणार बसलो तेन्ना बायल आनी आवयची शेतांत वचुची धांदळ चलिल्ली. चवथ जावन गेल्ली. शेतांत नेराचीं कणसां कणशेवंक लागिल्लीं. तो नेर हुमटावन उडोवंक जाय आसलो. आवयन पुताक म्हटलें, 'बाबा उठून केन्नाच शेतांत पावलो. गोरवां कोण आतां राखिनात, शेतांनी घुसतात तीं. आमी नेर काडूंक वयतात. तूं तोंड धुवन च्याव पिवन घे. चुलींतल्या इंगळ्यां सरीं दवरलां च्याचें आयदन.'

इतल्यान शेजारची राधीआवय घरा भितर सरली. 'भुरग्याक पळयता मुगो ?' म्हणत मांय आनी सून शेता वटेन वचूंक गेलीं.

रामदास उठून तोंड धुंवन च्याव पियेलो आनी तोवय शेता वटेन वचूंक सुटलो. म्हटलें, 'राधीआवय, तुजेरच अख्खें घर पातेवन गेलांत मुगे तीं.'

'रामदासा, राधीआवय चोर न्हूं. गांवार भीक मागून खायन पूण कोणालें कुसकूट हाफुडचें ना. पातेवन गेलात म्हणटा? तुगेली आवय तारा तें, तें पळय सगळो म्हालमत्तो ओवरेंत घालून कुलप मारून गेलां.' रामदास हांसलो.

रामदास घरा कडच्यान सुटून शेता वटेन वयतालो. वाटेर दोन व्हड माळये घरां आसलीं. एका घरांतलो तो प्रेमानंद वंय सरीं उबो रावन शेजान्नीक म्हणटालो, 'पंदरा दिसां फाटीं येवन गेल्लों तेन्ना त्या फाटल्या कवाथ्याक दोन व्हडल्यो पेंडी आशिल्ल्यो. आतां काडून घेतलों म्हण पळयलार नाच जालात.'

'सोऱ्याक गेल्यो त्यो. रातचे माडार चडटात आनी पेंड दांतांक धरून सकल देंवतात.'

'तुका मातशी नदर दवर म्हणिल्लें न्ही गे?'

शेजान्न तापली, 'हय, हांव रातची तुगेल्या माडा मुळाक वचून पाऱ्याक बसतां. तुमकां नोकरीय जाय आनी गांवांतलेंय जाय. दोन व्हड्यार पांय तुमचे. म्हयन्या दोन म्हयन्यांतल्यान येतात आनी वयर पेंडी पळयतात, सकल्लीं मुळां पळयनात. तुगेली बायल गांवांत येयलार मेडमकशी पातळाक इल्ली माती लागूंक दिना.'

'गांवांत रावन आतां पोट भरता गे वयनी? वर्सबर शेतांत चिखोल कालयलो तर स म्हयन्यांचें पोट जावचें ना. लोक शेतां बंजर घालून नोकरे फाटल्यान धांवक लागलात. आतां तुमगेलेंच पळय न्ही, भाऊ तेन्ना शेत खूब आसा म्हण शेत धरून रावलो. कितें करूंक जालें?, तेन्ना पोलिसांत गेलार आतां पिएसआय जातासलो. मिलिटरींत गेलार सुभेदार जातासलो.' वयनी 'हय तुजें' म्हणिल्लें वरी येदूदें तोंड करून उबी रावली.

रादमास थंय सान पासात जातना सगळें आयकतालो. तेचें मन

निर्शेणेन भरून गेलें. तेका सोऱ्याची ताळणी लागिल्ले वरी जाली. तरीय तो चलत शेता वटेन गेलो. ताका पळोवन आश्चर्य जालें, केरांत बरींच शेतां बंजर पडिल्लीं. कांय जाणांनी भोंवतणी वंय बांदून थोडीं शेतां रायल्लीं. ताका भंयशी दिसली आनी हुस्को जालो. मनांत म्हटलें, पयलीं ह्या शेतांचे मेरे सरीं इंच इंच जाग्या खातीर हे लोक हाणामारीचीं झगडीं करून घेताले. एकदुसऱ्याचेर खोरें, कुदळ उखलताले. खंय गेले ते, खंय गेली तांची ती पोटाची गरज... भुरगेपणांत, मागीर तरणेपणांतय हांवें पळयिल्लीं तीं झगडीं, तो घडघड. म्हज्या दोळ्यां हुजीरच हीं शेतां अशी बंजर पडचीं! दिसता, सगळो गांव बिटकी कवळून नोकरी, धंद्या खातीर शारा वटेन तोंड करून आसा. हांव आनी खंय पावलों ह्या निर्वासी गांवांत! म्हाका हांगा सोऱ्या बगर दुसरो कसलो आधारच दिसना. वासंतीली तर शक्त हिंगा पावचीच ना.

तरी ताणें पळयलें, तांच्या वंय घायिल्ल्या शेतांत वासंती आवय वांगडा शिटूकपणान नेर हुमटिताले. शेतां कणशेल्लीं. त्या शेतांत धव्या कणसांचो नेर दिसलो की मुळाक हात घालून तें नेर हुमटितालें.

कुशीच्या बंजर पडिल्ल्या शेतांनी पारपोळ गोरवां चरतालीं. तातूंत तो तांचे बैल सोदतालो. ते दिसना जातकीर ताणें व्हडान आवयक उलो मारून विचारलें, 'आई, आमगेले बैल खंय गे?'

'तुजो बाबा सोडून रानांत चरोवंक घेवन गेला. हेरां वरी पारपोळ सोडिना तो बैलांक.'

कणशेल्लीं शेतां आतां इल्लीं इल्लीं तांबशी पडूंक लागिल्लीं. शेता वयले वटेन झाडामाडां मदीं हारीन पातळिल्लीं घरां, उपरांत दोंगर आनी रानां. सकल्ले वटेन रुंद व्हाळ भरून व्हांवतालो. तेचे सकल खाजन शेतां उदकान भरिल्लीं आसलीं. मळब नितळ आसलें

आनी चोक्क वोत पडिल्लें. आज रामदासाक आपलो गांव आगळोच सोबीत दिसलो. पूण मदीं मदीं तीं बंजर शेतां तेका मानवलीं नात. तेची निर्शेणी गेली ता नरी तो आवय आनी बायल शेतांत वावर करतात थंय वचून मेरेर उबो रावन तेंचे सरी बरो उलयलो. तेंकांय बरें दिसलें.

इतल्यान पारपोळ गोरवां वंय मोडून कोणाल्या तरी शेतांत घुसलीं. थंयची एक बायल गोरवांक हामडून घालतां घालतां गोरवांकारांक हिस्तहिस्तीन खेपूंक लागली. तो आवाज रानां धरून दोंगरा मेरेन बरोच वेळ घुंवलो.

आवयन म्हटलें, 'पावसाळ्यांत गोरवां केन्ना शेतांनी म्हण येयल्लीं? राखणे पावसबर रानांनी गोरवां राखत आसताले. काळ बदल्ला. सगळें आरतें परतें जालां. शेतांक किकोंत करतात पूण पोटाक दाणोगोटो खावचो सोडनात.'

वोत चडच्याक मांयन वासंतीक म्हटलें, 'आतां वाऱ्यार धानार फूल खेळूंक लागतालें. तेन्ना मनशान शेतांत उबें रावचें न्ही.' त्या काडिल्ल्या नेरांच्यो मुठी घेवन मेरेर आयलीं आनी घरा वटेन वचूंक लागलीं. वासंती शेतांत येत सान बारीक तेळटालें, मांयले तळमळे पळयतालें. तें आतां चिंत्तालें, गांवांचीं तोंडां आतां शारां वटेन, गोंया वटेन जावंक लागलांत. गांवांत शेतां पडिंग पडूंक लागलात. गोरवां पारपोळ पडलांत, तेतून हेगेलो सोरो! मुंबय परस तर हिंगा सोरो चड आसा!

भुरग्यांची सकाळची शाळा सुटिल्ली. भुरगीं केन्नाच घरा गेल्ली. पूण गांवचे शाळेचो सुधाकर मास्तर रस्त्या वयल्यान सकल देंवन येताना वाटेर तांचे म्हऱ्यांतल्यान गेलो तेन्ना धम्म करून सोऱ्याचो वास येयलो. वासंतीली मांय तारामती रागान झिडपली. ती

तेचेर आड्डली, 'मडेंखायरो! मास्तर खंय. सोऱ्यांत लोळटा आनी भुरग्यांक शिकयता कितें? एक दीस गांवचे लोक मारून गेल्ले तुका शाळेंत.'

ती रागान थरथरताली.

सुधाकर मास्तर थाल्लो. 'हांव म्हज्या पयशांतल्यान पितां. तुजे कडेन मागूंक वचना, सरकार म्हाका म्हयन्याक साडेसात हजार रुपया पगार दिता.'

'सोरो पिवंक?'

'खावंक, जेवंक, सोरो पिवंक... सगळ्याक.'

'आरे मास्तर मुरे तूं मेल्ल्या.'

'मास्तरान सोरो पिवचो न्हूं म्हण खंय बरयलां? देव लेगीत सोरो पिताले. मावशे, म्हजे शाळेंतलीं भुरगीं इतलीं हुशार, फाल्यां कलेक्टर जावन ह्या गांवाचेर सत्ता चलयतलीं.'

'मेलो तूं. सोऱ्या वयलीं बातां.'

'मावशे, तुगेलो चलो मुंबय सावन येयलो खंय न्ही? चवथ जावन मदींव कसो पावलो गे तो?'

वासंतीन काय खीण रागान ताचे सरी पळयलें. मागीर मांयक तें ओडून घेवन येयलें. ती मास्तराक गाळी संवतच आसली. वासंतीन म्हटलें, 'हांव लग्न जावन येयल्लें तेन्ना स-सात वर्सां फाटीं इतलें नाशिल्लें. पिताले कोणय लिपून दोपून. आतां हें अशें कशें?

'सोऱ्याचीच मर येयला गांवार.'

'खरें सांगू, म्हाका भुरग्यांक घेवन परतें मुंबयत वयचें अशें दिसता.'

तारामतीन एक फावट परके तीख नदरेन वासंतीक पळयलें आनी म्हटलें, 'आमी आफयल्लें तुका? वयेचें जाल्यार वच मुगो, आमी

आडावचे नात. हिंगा रावन म्हज्या घोवालें आयुश्य उणें करतलीं?'

वासंतील्या दोळ्यांत सट करून दुकां उबीं रावलीं. तें दुकां गळयतच घरा येयलें.

* * * * *

मुखाल्ले चार दीस रामदासच गोरवांक चरोवंक घेवन वयतालो. गोरवां सोडटाले आनी पयस पयस रानांनी चरोवंक व्हरताले. दर एकल्याल्या एका तरी गोरवाल्या गळ्यांत गडगडी आसताली. गोरवां खंयूय आसलार ते गडगडी वाजूंक लागली म्हणटकीर जीव ते वटेन ओडिल्ले वरी जातालो. ते वोत चडच्याक शिंदोरेंत बुती घेवन वयताले आनी सांजेचे गोट्यांत गोरवां घालून परतताले.

चवथ्या दिसा सांजचो काळोक पडूंक येयलो तरीय रामदास घरा परतलो ना. मांय आनी सून खूब हुस्क्यान घरा भायर भितर करतालीं. मांव पडट्या काळखांत वोग्ग वासरेंत बशिल्लो. मांय तारामती नज जावन बाळारामा सरीं गेली. तोवय ताचे वांगडा गोरवां घेवन वयतालो. तिका पळोवन बाळाराम बेगीबेगीन आंगणांत येयलो. म्हटलें, 'येयलो ना मुगे तो अजून? येवचोच ना इतले बेगीन. गोट्या माळ्यार ना तर आनीक खंयूय बसलात आसतले.'

'कित्याक म्हणटा तूं?'

'दनपरां मुगे गोंयच्यान पांय वाटेन एकलो सोऱ्या बाटल्यां वोजें घेवन येतालो. रामदासान आनी वेंकटेशान तेका धमकावन एक बाटली काडून घेयली. हांव थंय नाशिल्लों. भितर रानांत आशिल्लों. वाटेन व्हडा व्हडान उलयल्लें आयकोंक येतालें. मागीर म्हाका कळ्ळें, बाटली काडून घेयली म्हण. वेंकटेशान बनयाना

भितर चड्डेंत दामून दवरिल्ली.'

तारामती वोग्ग परत आयली. घरांत भितर सरतकीर तिणें तिडकीनशें म्हटलें, 'परत गेलो तो मूत पिवंक, कोणाल्या वोज्यांतली बाटली काडून हाडिल्ली खंय.'

घर कितलो वेळ तरी दाडमणा बशिल्ले वरी सुस्त आसलें. भायले वासरेर एक बल्ब पेट्टालो. कुशीन एक खुर्चेंत बापूय घुसमटत बशिल्लो. वासंती दोगांय पोरांचेर हात तेंकोवन पोटांतलो खपखपो जिरोवचो यत्न करतालें. मांय वाडची, जेवची खबरय करनासली.

बऱ्याऽ वेळान तो आयलो. पुराय सुद्दी भायर गेल्लो. तो सोपणां चडून घरांत रिगतना बापायक चेड्डेंत खोवयल्ली अर्दी रिती बाटली दिसली. तो रागान उठून येयलो आनी ती बाटली ओडून घेवन आंगणा भायर मारली, 'बायझंवो, गांवार पिवन आनी ती गूधाण घरात घेवन येयला... पिता आनी वयल्यान चोरूंक शिकता गरिबालें...'

'बाबा, चोरूंक ना. दिली तेणीं आमकां गांवचे व्हडले गांवकार म्हण. तुका सांगतां, ह्यानपुढे हांव चोरचोंय ना आनी तुगेलें फुक्याचें खावचोंयना. पुर्वजांलीं शेतां वसतलो. पिकेर भातान घर भरून दार वोत्तलें. म्हजी बायल घट आसा शेतांत वावर करूंक. तुगेली पेन्शन आमी खावंक येयलांत म्हण रडटात तुमी.'

'पडींग पडूंक लागिल्ल्या शेतांची खबर सांगता, ते परस खंयूय वचून इल्ली नोकरी धर. शेताच्या कामाक एक कामदार आफयल्यार तो दिसाक शंभर रुपया मागत. भुकेकंगाल धंदो जाला तो.'

तो तसोच भितर गेलो, 'आई, वाड मुगे. दीसबर गोरवां फाटल्यान भोंवन पुरो जालां...'

वासंतीन रागान ताचे वटेन पळयलें आनी म्हटलें, 'सोरो पिवन पोट भल्लें ना?'

'वासंती, तोंड बंद कर, तुजीं शाणेपणां नाकात.' तो तेका मारूंक आंगार गेलो. आवय मदीं येवन उबी रावली. म्हटलें, 'आंगाक हात लावन दाखय तागेल्या. तकलेर दांडो पडटलो तुगेल्या.'

तो थंड जालो. तोंडांतल्या तोंडांत म्हणालो, 'मुंबयंत कांय उलयनासलें. मोन्यान रावतालें. हिंगा सगळीं तेचींच मनशां. म्हजो कोण ना.'

वासंतीन दोन मणी दवरल्यो आनी घोवाक आनी मांवाक वाडलें. मांव जेवतना ताटांतलें शीत रागान मुड्डूनसो जेवतालो. मांय थीर ताका पळयताली. चिंत्ताली, आमकां आनी म्हातरपणांत सूख ना. तिगांय चेडवांलीं लग्नां जातकीर दिशिल्लें आतां सुखान रावतलीं... हो आतां मदींच मुंबयच्यान येवन उबो जाला!

* * * * *

वासंतीलो व्हडलो भाव तुकाराम गोंयच्यान घरा रायकेरी येयल्लो. बापूय शंकराप्पा वासरेंत वोग बशिल्लो. एक हात थरथारतालो. तुकारामाक पळोवन आकूळ पिकूळ जावन उलोवंक लागलो, 'पुता, तुकारामा, तूं गोंयांत उरता. थंय पावला पावलार सोऱ्यां दुकानां. तूं थंय सोरो बी पिना मुरे? पिवं नाका अजिबात. तोंडाक लावं नाका, वीख तें, संवसार मातयेभरवण करता. बायलेक भुरग्यांक हाल अपेस्टा सोंसच्यो पडटात. पयसोय वयता आनी अब्रूय वयता.'

'हें अशें आज कित्याक उलयता तूं आप्पा? गोंयांत अशें ना. हिंगाच ही सगळी धांदळ जाता.'

'खरें तुजें तें. हिंगाच्यानच व्यसन घेवन तो मुंबयंत गेल्लो.'

'कितें जालां आप्पा, खंयची खबर सांगता तूं?'

'आमगेल्या वासंतीलो घोव नोकरी वचून येयलो मुंबयच्यान. सोरो पिता म्हण नोकरे वयल्यान काडलो खंय तेका. गांव भल्ला सगळो. वायट खबर बेगीं फासपता.'

आयकोन तुकाराम सुन्न जालो. फाटले भयणीचेर तागेली खूब माया आसली. बापायन घाईघाईन सोयरीक करून भयणीक ताका व्हरून दिलें म्हण तो जायते फावट राग काडटालो.

'पुता, तूं बायगेर वचून तेगेली खबर घेवन यो. म्हाका इल्लोय त्राण ना जिवाक.'

आवय मुखार आयली, 'फाटीक फाट लावन येयल्ली भयण ती तुगेली. तुवेंच पळोवंक जाय न्ही तेगेलें. यो, हात पांय धुवन पयलीं जेवन घे.

जेवंक बशिल्लो तेन्ना तो आवयक कितें कितें विचारतालो आनी मर्दींच रागान फुटूंक पाविल्ले वरी भयणील्या घोवाक संवतालो.

दनपरां जेवन तो भयणीगेर वचूंक सुटिल्लो. बसीक अर्द तासाची वाट. पूण बस येवंकच कळाव जाल्ल्यान इल्लो उसराच तो पावलो. वासंतीली मांय टापटिपेची. घर नितळ राखिल्लें. भावाक पळयतकीर वासंती धांवन धांवन दारांत येयलें. तें अण्णा म्हण जाप दिवन काळखाक उजवाडाची देग येवची तशें हांसलें. तुकारामाक दिसलें, हांवें भुरगेपणा पसून पळयल्लें, लग्न करून दिल्लें वासंती हें न्हीच. तें इतलें भागिल्लें, इतलें काळशें नाशिल्लेंच. दोन काळे नितळ दोळे सोडलार हेर कांयच उल्लें ना आतां. तेगेलें धाकलें

सालांत किरकिरत रडटालें. चेड्याक पांच वर्सां निकतींच सोपिल्लीं. तो शेणून पडिल्ले वरी भित्रो कसो वोग-वोग बशिल्लो. मामाचीय वोळख ताका पटनासली.

रामदास घरांतच आसलो. बोते पडिल्लेंशें बनयान आनी चड्डी घालून वासरेर खुर्चेंत बशिल्लो. ताका पळोवन उठलो आनी भायर आंगणांत वचून उबो रावलो.

कांय वेळ कोण कांयच उलयले ना. वासंतीन विचारलें, 'गोंय सान केन्ना येयल्लो अण्णा? आई, आप्पा अशे आसात?' आप्पा बरो ना तें जाणा आसलें. पूण ताचे विशीं मुखार कितें विचारूंकच भिरांत दिसताली.

'आसात. आईलो बायलजल्म, सोंसता ती. पूण आप्पाच्यान सोंसूंक नज जालां.'

रामदासान जाप घातली, 'कितें सोंसूंक नज जालां म्हणटा तूं?'

'हांव म्हज्या घरा येयलां. तुमकां कित्याक दुखता तें?'

'अरे, तुगेली बायल भुरगीं आसात. ह्या गांवांत कशें जातलें तुमचें? आवय-बापूय केन्ना मेरेन पावतलीं?

'आमचे भोग आमचे कडेन.'

'आरे, ती म्हगेली भयण मुरे...'

'मगेर तेका व्हरून दवरून घेता कुळारा? घेवन वच आत्तांच.'

तुकाराम इल्लो गरम तकलेचो. तातूंत आनी पोलीस. वासंतीन तेका कुरू करून विनयलें, वोग राव म्हण. तो भयणी खातीर वोग रावलो. तो जाणा आसलो, भयणीच्या दारांत येवन भावान राग काडप समा न्ही. तेचो त्रास उपरांत भयणीक भोगचो पडटा. तो वोगच रावलो.

रामदास कांय वेळ भायर भितर गणमणत रावलो आनी मागीर

आंगार शर्ट चडोवन खंय तरी वचूंक गेलो.

फाटल्यान तुकाराम वयता म्हण उठलो. वासंतीन तेका हाताक धरून बसोवन घेयलें. म्हटलें, कळाव जाला, फाल्यां सकाळींच वच. बाबा शेतांत गेल्लो अजून येवंक ना. तेका मेळनासतनाच वयतलो?'

मांव शेतांत गेल्लो येवंक सांजच जाल्ली. तो घरांत भितर सरताना सांगतालो, 'कणशेल्लें धान वाऱ्यान बागोवन वाटेमेरेर पडिल्लें. तें परतें फिरयलें. लोक असो मुडदार. धान वाटेर पडलार चयनासतना मांडायत वयतात.' तेणें बऱ्या हांसत्या तोंडान तुकारामाक जाप केली. मागीर हातपाय धुवन येवन तो ताचे सरीं उलयत बसलो. तुकारामान बारीक पळयलें, तेका पयलींची शक्त उल्ली ना. खांदे पडलात. तोंडा वयल्यो मिरयो खोल गेलात. दोळ्यांतय कसलें तेज ना.

ते बरो वेळ उलयत बशिल्ले. पूण सोऱ्या विशीं. मुंबय विशीं कांयच उलयनासलें. फक्कत शेताभाटाच्यो, म्हारगायेच्यो, गांवांवेल्यो खबरीच उलयताले. पूण रात पडूंक लागली तरी रामदास घरा परतूंक नासलो. मांय आनी सुनेन बरें रांदिल्लें. वाडूंक वाट पळयतालीं. दोगांय अस्वस्थ परतीं परतीं दारार येवन भायर पळयतालीं. पूण रातचे साडे धा जाले तरी तो नासलो. आवयन एक फावट आकुळपिकूळ जावन घोवाक म्हटलें 'तुमी वचून पळोवन तरी येयात न्ही.'

घोव तापलो, 'खंय सोऱ्या दुकानांत सोदत भोंव म्हणटा? वाटेर पडिल्लो आसलार उखलून हाडूंक माका त्राण ना.'

तुकाराम एक हडेलहप्पी पोलीस हवालदार. हें सगळें पळोवन निर्शेवन, शेळेवन गेल्लो. भितरल्यान एक रागाची तिरीप आसली.

पूण तो राग हांगा उक्तावंक जायनासलो.

तेन्ना हातांत चिमणे दिवो घेवन घरा वटेन कोण तरी येता तें दिस्टीक पडलें. वासंती आनी मांय बेगीबेगीन दारांत येयलीं. कांय वेळान चिमणे दिवो आंगणांतच पावलो. हातात चिमणी घेवन मोगूमावशी उबी आसली. ती सावळीच आसली. तो चिमणेचो तांबसो उजवाड रक्तचंदन माखिल्ले वरी तिच्या चेहऱ्यार पडिल्लो. जाणटेली मोगूमावशी थंय पयल्यान एका घरांत एकलीच रावताली.

'कितें जालें गो मोगू?' मांयन हुस्क्यान विचारलें.

'तुगेलो पूत रामदास मगेले पडवेंतल्या ओट्यार येवन न्हिदला. खूब पिला. घरा वच म्हटल्यार कसोच उठना. तुमकां सांगूंक जाय न्ही...'

बापूय आयकतालो. पूण तो उठलो ना. वासंतीन थंय टेबलार आशिल्लो बेटरे दिवो घेतलो आनी तें मांयक घेवन मोगूमावशे वांगडा गेलें.

तो ओट्यार आडवो पडिल्लो आनी सोऱ्याचे घुंवळेंत बडबडटालो. दोगांयनय तेका दोन वटेन धरून उबो केलो. तेचे पांय भूंयक लागनासले. तरीय तेचे बावळे घट खांदार धरून तेका ओडतशें हाडलें. तो पुराय वेळ ओटांतल्या ओटांत सगळ्यांक गाळी संवतालो. तो मेर बळांटून आंगणांत पावलो आनी दोनय पांय नीट भूंयर तेंकोवन तायटसो जालो. दारांत पावतकीर ताची नदर तुकारामाचेर पडली. तो आड्डलो. 'आमी आमच्या कश्टाचे पितात. लूट मारिनात तुजे भशेन. तुका चोरांक सोरोय फुक्याचो आनी पयसोय फुक्याचो. मागीर आमकां शणेपणां...'

दिशिल्लें, आतां बापूय उठ्ठलो आनी ताचेर एक थापट दितलो. नातर तुकाराम उठून घरा भायर चलूंक लागतलो. सगळे

तटास वोगी. आवयन ताच्या बावळ्याक हिसडो दिवन ताका भितर ओडून व्हयलें आनी मदले कुडींत व्हरून धुकल्लें. तो थंय जमनीर आड पडलो. वासंतीन ताचे वटेन पळयलें लेगीत ना. तें तशेंच भायल्या उंबरार येवन बसलें. काळखा वटेन तोंड करून.

घरांत सोयरो बशिल्लो आसलो. ताका रातचो उपाशीं दवरूंक फावना. मोटो पेंच आसलो. आवयन म्हटलें, 'तुकाराम, तेचें सोड. तुमकां वाडटां हांव. जेव तूं. तूं उपाशी रावलार आमकां सद्‌गती ना.'

बापूय एक बऱ्या दादल्या वरी उठलो. तेणें तुकारामालो हात धरून उठयत म्हटलें, 'सोरो पिल्ल्यान उलयल्लें आनी सुण्यान भोंकिल्ले सारखेंच. तूं तुगेलें भयणील्या घरांत म्हण तरी जेव.'

तुकाराम भयणील्या मांवा बराबर बसून वोग जेवलो. ते उठ्ठकीर मांय घोवाल्याच ताटांत थोडें शीत घालून घेवन जेवली. रामदासाली खबर कोणें केलिना. हांथरुणार पडचे पयली मांयन वासंतीक म्हटलें, 'तूं इल्लें जेवन घे मुगो.'

तें मांयचे किसळ्ळें, 'हांव जेवूं ना तर मरूं. तूं खबर करूं नाका.' तें तशेंच वचून न्हिदलें. त्या दोगांकय उठोवचो धीर मांयक नासलो. मांव भितरले भितर घुसमट्टालो. भाव तुकारामाली उमेदच मेल्ली. किते उलोवचें अशें दिसच नासलें.

तो सकाळीं बेगीनच उठलो आनी तोंड धुवन वचूंक सुटलो. वासंतीन तेका बेगीबेगीन एक कप च्या करून दिली. तें तेका आकाड्या मेरेन पावोवंक गेलें. तुकारामान म्हटलें, 'ताचे मुखार आनीक आनी येवचें म्हण उल्लें ना. गाळीच खावचें.'

वासंतीचे हड्डें घळ जावन भरू येयलें, 'अण्णा, हांवें दोगां भुरग्यांक घेवन कशे दीस काडचे हिंगा?'

तुकारामान एक फावट भयणीक मोगान, काकुटायेन आरपार

पळयलें. म्हटलें, 'यो तूं, येवन आठ दीस कुळारा रावन वच.'

'आतां येयना हांव. येवंक जावचें ना. मांय मांवाचे पांय धरून हिंगाच रावतां.' तुकाराम वोग्ग चलूंक लागलो.

* * * * *

नोकरे वयलो काडटकीर कंपनींतल्यान मेळिल्ल्या पयशांतले अकरा हजार आनी थोडे वासंतीत्या ट्रंकेंत आशिल्ले. येताना तिकिटाक आनी हेर खर्चाक म्हण दोन हजार रामादासान घेयल्ले. वाटेर सातशेक खर्च जाल्ले आसतले. उरिल्ले तिणें येत सान सोऱ्याकच मोडले. उरिल्ले तेवय तो मारून काडून व्हरत म्हण वासंतीक भिरांत दिसताली. एक दीस तेणें घोवाक म्हटलें, 'उल्ल्यांत तेतूंतले धा हजार व्हरून गांवचे बँकेंत दवरुया. अडीअडचणीक जातले.' वासंती सोता पयशे घेवन ताचे बराबर बँकेंत गेलें. तेका दिसतालें, पयशे आपल्या नांवारच दवरचे. पूण थंय घोव आसतना झुटासन मुखार वचून सय कशें करतलें? तेच्या नांवार पयशे घायले. तें बरेंच चुटपुटलें तरीय तेणें पासबूक आपणा कडेन दवरलो. इल्लें सुगूर दिसलें.

बापायक ब्लडप्रेशराचें दुयेंस आसलें. म्हयन्यांतल्यान एक फावट तो तालुक्यांत वचून तपासून वखदां घेवन येतालो. तरीय शेताभाटाचो वावर करचो सोड नासलो. लोकांक म्हणटालो, हांव दीसबर हातपांय हालयतां म्हण बरो आसां.

तांच्या घरा मुखार वयले वाटेर एका घरांत जाण्टेलो बाळकुश्टा आनी तेगेली बायल दोगांच रावतालीं. तेंगेले दोगय पूत नोकरेक गोंयां उरताले. तो इल्लो साध्या सरळ मनाचोच आसलो. एक दीस

सकाळीं रामदास घराकुशीच्यान वयतना तेणें हटकिलें आनी म्हटलें, 'मुंबयंत नोकरे वयल्यान काडलो रे तुका? कित्याक काडलो, कितें केलें? पिवन धांदळ करता म्हण काडलो? कित्याक इतलें पिता पापया? बायले-भुरग्यांक एक दीस वीख झरोवन दिवचें पडटलें.'

रामदास कांय उलयनासतना गेलो. त्या दिसा दनपारचोच खूब पिवन येयलो आनी वाटेर बाळकुश्टाल्या घरा सरीं उबो रावन तेंकां गाळी संवंक लागलो. सामको तिडकीन, गळ्या कडच्यो शिरो ताणत नांव घेवन व्हडाव्हडा गाळी संवतालो. तेगेली बायल मदीं उलोवंक येयलार तिकाय संवतालो.

बापूय शांबा ती बोब आयकोन दारांतल्यान आंगणांत येयलो. वासंती, आवयूय तेचे फाटल्यान येवन उबीं रावलीं. शांबा चित्तालो, भुरगेपणाक केन्ना तेंगेल्या पुता वांगडा तेंचे पडवेंत खेळिल्लो हो. बाळकुश्ट म्हजे परस चार-पांच वर्सांनी व्हड. म्हगेल्या तिगांय चेडवांल्या लग्नाक तो घरचोच कसो वावुरिल्लो. येतना वयतना मायेन जाब करतालो. तेकाच हो असो गाळी संवता! सोरो पळय मनशाक कसो राकेस करता! एके भिरभिरें सरशीं तो थंय गेलो. तेणें रामदासाक हाताक धरून सरसरीत ओडून हाडलें. ताचे फाटीर आदीं एक थापट शेवटिलें मागीर तेका तशेंच धुकलून दिलें. तो थंय शेंकऱ्यांत ओमथो पडलो.

तो उठलोसो करत बापायकच संवंक लागलो, 'बाबा, तुवें माल्लें म्हाका, पळोवन घेतलों, दाखयतलों. म्हाका जिवानशीं मारून उडोवंक उठला तूं...'

त्या दिसा सान बापूय आनी पुता मदीं आत्र्या पऱ्यान झगडीं जावंक लागलीं. पयली पयली शेजारी कान दिवन आयकताले. मागीर तेंकां तें सदाचेंच जालें. चड जालें की आवय मदीं पडटाली.

ताचे फाटीर धुमके घालताली. मागीर तो आवयकय गाळी संवतालो. कुलकुलाट बोब जाताली. मदीं वासंतीलो घुसमट. तें मदीं पडलार तेका एक तरी थापट खावचें पडटालें. भुरगीं चीं चीं रडत खंय तरी पडिल्लीं आसतालीं. भिवन तेंची गुळी जाताली.

हे लोक गांव, वाडो, शेजारी करून जियेताले. पूण संकस्टाक उलो माल्लारय पाव नासले. झगड्यांक मात कान लावन रावताले.

* * * * *

रोखडीच लुवणी मळणी सुरू जाली. वासंतीन पेंगट बांदलें. तें घोवाक बळयां ओडून घेवन सकाळींच शेतांत वयतालें आनी दनपार मेरेन लुंवत रावतालें. वायंगिणी गांवचे दोन कामदार लुवंक आशिल्ले. तेंचे वांगडा तांकीन शेव मारतालं. रामदास लुंवतालो उणो आनी उबोच चड वेळ रावतालो. तरीय वासंतीक बरें दिसतालें, तो वावराक गुंथला म्हण. वासंतीलो फाटी कणो वोळून येतालो. कमर दुखतालें. विळो धरून हात दुखताले. पूण तें कांयच दाखय नासलें. सर्व तांकीन कामाक झुडटालें. मांव केन्ना मेरेर उबो रावन पळयतालो. मनांत म्हणटालो, हाचे कुडीर ना मूठबर मास. खंयच्यान हें शक्त हाडटा अशें घोळूंक! हांव वोगच म्हणटालों, हेच्यान शेताचो वावर जावचो ना म्हण!

एक दीस लुवतां लुवतां पावस माथ्यार येतलो तर वासंतीन सगळ्यांक वावराक धांवडायलें. सामकी धांवपळ करून काल आनी आज लुवन घायल्ले भिजूंक ना दितां हाडून गुड्याक घायलें. वासंती तर तकलेर धाना वोजीं घेवन धांवतालें खळा वटेन.

आतां पयलीं वरी नाशिल्लें. लुवंक येयल्ल्या दादल्या

कामदारांक सांजचो सोऱ्यापाव दिवचो पडटालो. ना तर ते रातचेच धांव मारतीत म्हण भिरांत आसली. रामदास आवय कडच्यान ना तर वासंती कडच्यान पयशे घेवन तेंका सोऱ्या दुकानार घेवन वयतालो. तंचे बराबर सोताय पिवन येतालो. पूण तो आतां बोवाळ करी नासलो. तेंचे बराबर मोट्यान खबरी करीत बसतालो.

सगळे तीन खांडयेचें शेत. आठ दिसांत लुवन जालें आनी मुखाल्ल्या पांच-स दिसांत मळणय जालें. पयली वरी खळार धानाची गुडी घालून दवरची, खळ सोबोवन सुशेगाद मळची पद्दतच गेल्ली. पावस चुकयत धांवपळ, गडबड करून वलें भात घरांत हाडून घालप आनी वलें तण तशेंच राशीक घालप. पूण ह्या कामाक वासंतीन सोताक पारखून घेयलें. बरेंच शिकून घेयलें. सांजचो घोव पिवंक वयतालो तरी दीसबर शेतांत आशिकुशीक आसतालो. तेका बरें दिसतालें.

आपले लुवन मळून जातकीर ते मांय-मांवान नाका नाका म्हणटना हेरांगेर आठ दीस कामाक गेलें. म्हटलें, 'आतां कामाची संवय जावंक जाय म्हाका. तुमी केन्ना मेरेन पावतलीं? हे पुढे म्हज्या दैवात आसाच तें.'

* * * * *

ह्या गोपमळ गांवांत सोऱ्याचो हुंवार फुटिल्लो म्हटल्यार जाता. गोंय सिमेंतल्यान चोर वटेन वोज्यांनी सोरो येतालो. थोडो ह्या गांवांत थारतालो, बरोच भितरल्या गांवांनी पावतालो. न्हंयची एक पोंय गांवा सकल मेरेन येयल्ली. तेतूंतल्यान व्हड्यान न्हंयंत पावलार मागीर खूबश्या गांवांनी वचूं येतालें. हंयच्यान सोरोच न्ही, रानांतलें

लाकुडय चोरयेन वयतालें. कांय लोक सोऱ्याच्या आनी लाकडाच्या धंद्यांतच लागिल्ले आसले.

लुवन मळून जावन आतां शेतांतलें उदक सुकिल्लें आनी पुराय गांवांत वयता थंय क्रिकेट खेळाचे मांड पडिल्ले. आठ-धा वर्सांचीं भुरगीं धरून वीस-पंचवीस वर्सांचे तरनाटे मेरेन शेतांनी क्रिकेट खेळटाले. आयतारा तर सगळी कडेन क्रिकेटीचोच जोर चडिल्लो आसतालो. तांतले चडशे शाळांनी शिकपी, एस्एस्सी, बारावी नापास जाल्ले, नोकरे खातीर खंय खंय फेरी मारून आयल्ले भुरगे आसताले. पयली शिकताना क्रिकेट खेळून नापास जावन आनी मागीरय क्रिकेटांतच गुंथून पडप. वाड्या वाड्यार एकेक टीम आसली. त्या टिमाक एक कप्टन. तो गांवांत हिरो कसो भोंवतालो. बरे शिकून पास जाल्ले भुरगे नोकरेक खंय खंय गेल्ले. गाळिल्लेच गांवांत उरिल्ले.

येता त्या आयतारा बोरीवाडो आनी देऊळवाडो हांचे मदीं एका दिसाचें क्रिकेट मॅच थारिल्लें. मॅचाचो खर्च म्हण दोनय टिमो पयशे एकठांय करताल्यो. नोकरेंतल्यान रजेर येयल्या कडच्यान, दुकानदारा कडच्यान, सोऱ्या दुकानदारा कडच्यान तेणी पयशे घेयले. तशेंच रस्त्यान वयतले ट्रक्स आडोवन तेंचे कडच्यानय पयशे काडले.

मॅची दिसा शेतांत मोटो चकचक आसलो. एक ल्हान रंगरंगाचो शेमियानो लायल्लो. मायक, लावडस्पिकर आसले. शेमियान्यांत कांय खुर्च्योदवरिल्ल्यो. खुर्चेंत गांवचे थोर-मोटे बशिल्ले. गांवच्या एका रिटायर्ड फौजदारान मॅचीची सुरवात करून दिली. पयली केन्ना खेळून आतां गांवचे सोसायटींत क्लार्क आशिल्लो सदानंद अंपायर आशिल्लो. मायकाचेर एकलो मोटे उमेदीन व्हडान कॉमेन्ट्री

करतालो. ग्रावंडा भोंवतणी बरोच लोक उबो आशिल्लो. ते टाळयो, शिटयो मारताले. दोनय वटेचो खेळ दीसबर बरोच रंगलो आनी शेवटाक देऊळवाड्या वेली टीम दोन विकेटान जिखली. तांणी एकशे ब्याण्णव रनांचो पाठलाव केल्लो. सात चेंडू आसतनाच ते जिखले.

ह्या जैताचो सांजबर मोटो घडघड चलतालो. फुगोट्यो फुट्टाल्यो. जयजयकार करताले. वयर रस्त्यार मोटो गजबज चलिल्लो.

रातचे अकरा वाजले तरी तो बोवाळ थामनासलो. जिखिल्ले जिखले म्हण खोशयेंत पिताले, हारिल्ले हारले म्हण दुःखांत पिताले.

त्या दिसा रातचो साडेअकरांक रामदास घरा पावलो. पिवन पांय भूंयर थारनासले. आवयन इतलो वेळ खंय आशिल्लो काय म्हण विचारकरीत म्हणालो, 'मॅच आशिल्ली न्ही. हांव उल्लों देऊळवाड्या वयल्या भुरग्यां वांगडा. सोडलोच ना तांणी.'

* * * * *

रामदास, व्यंकटेश आनी सावळो हांचें त्रिकूट जमिल्लें. तिगय केन्ना रस्त्या वयल्यान मेळून भोंवतना, खंय तरी झाडामुळाक बशिल्ले दिस्टीक पडटाले. केन्ना दिवस भर नाच जाताले. पूण सांजचे रायूल्या सोऱ्या दुकानार येवन पिवंक बशिल्ले मात दिसताले. पयशे नासताले तेन्ना रायूक टरकावन उधारी पिताले. रायूय तेंकां भियेतालो. रायून चड उणे उलयलार एक्सायजाक हाडून धाड घालची धमकी दिताले. म्हणटाले, तुवें सोऱ्या पिंपां खंय खंय लिपोवन दवरलांत तें आमकां खबर आसा.

व्यंकटेश आदीं गोंयां एका औद्योगीक वसाहतींत कारखान्यांत काम करतालो. अचकीत तो कारखानो बंद पडलो. थंय सान तो परत येयलो. एस. एस. सी नापास जाल्लो आसलो. आनीक मागीर खंय गेलो ना. दुसरो, सावळो, पयली कांय वर्सा नोकरे खातीर म्हण खंय खंय वयते आसतालो. पोलीस भरतेक गोंयां, कारवारा, बेळगांव लेगीत कितले फावट गेलो. जालो ना भरती. मागीर गांवांतच उल्लो. रामदासा परस ते कुडीन धडधाकट आसले. कसल्याय कामाची संवय आसली.

तेणी रामदासाक आपल्या धंद्यांत घेयल्लें. तेंचे दोन तीन धंदे आसले. मुखेल धंदो म्हटल्यार दिसान वचून रानांत रुख मारप आनी तेंच्यो पाटयो करून माथ्यार घेवन राना कडेर झिलींत घालून दवरप. तिनसांजच्यो त्यो रस्तो, गांव पार करून न्हंयचे पोंयेत आशिल्ल्या व्हड्यांत हाडून घालप. मागीर वचून पिवंक बसप. केन्ना सोऱ्या दुकानार तर केन्ना बाटली घेवन वेखळेच खंय तरी. हेर गांवचेय लोक हेवटेन येवन चोरवाटेन सोरो व्हरताले. हे तांकां मदींच रानांत आडोवन धमकावन तेंचे कडच्यान सोऱ्या बाटली काडून घेताले. सावळ्याल्या घरांत काडतुसाची बंदूक आसली. ती घेवन ते रातचे केन्ना शिकारेक वयताले. रामदास फाटीं फाटीं रावतालो. ते तेका ओडून मदीं घेताले.

वासंतीक दिसतालें, हो कामधंदो कांय करिना. बेठो गांवभर भोंवन येता. पूण तेच्या खिशांत नोटी दिसताल्यो आनी सद्दां भरपूर पिवनय येतालो. तेका भिरांत दिसली, हो खंयूय चोरीमारी करिना मू? दीसबर भायरच आसता. एक दीस तो दनपरां घरा येयलार तेगेल्या पांयार घायो पडिल्लो दिसलो. हातांत कोयती ना, कुराड ना आनी घायो कसो पडलो? तेणें आनी आवयन खटासून विचारतकीर

तेणें सांगलें, 'सकाळीं रानांत सावळो आनी वेंकटेशा बराबर रुख मारूंक गेल्लों. सदचे सारखो. रुख तासून तेची पाटी करतना घावो पडलो. तरीय पाटी हाडून रस्त्या वयेल वटेन झाडांनी लिपोन दवरला. ती सांजच्या काळखांत व्हरून व्हड्यांत घालूंक जाय.'

आयकोन वासंती वोगी रावलें. मनांत म्हटलें, मुंबयंत खुटुखुटू आठ तास नोकरी केलार म्हयन्याक पगार मेळटालो. हिंगा ह्या असल्या कामान आनी सोऱ्यान बेगी मरून वयची खबर. फाल्यां फारेस्टाच्या लोकान धरून व्हयलार आसा...

बापायक तर ताचे विशीं कांयच पडून वचूंक नासलें. तो कांयच आयकोन घेवंक, जाणून घेवंक तयार नासलो. केन्नाय तो सोरो चड पिवन धांदळ करून लागलार तेचेर आड्डतालो. मागीर दोगांलेंय झगडें पेट्टालें. बापूय तेका बुरश्यो गाळी संवतालो. तोवय आपली हद्द पार करून आड्डत बापायल्या आंगार वयतालो. मागीर आवय आनी बायल दोगांय तेका ओडून व्हरून कुडींत घालतालीं. भायल्यान खिळी मारतालीं.

* * * * *

गांवांत दोन तरी तरनाट्यांचे पंगड आसले, ते अर्दीं मर्दीं रातचे शेतांत कंवडाळें करून पिवंक बसताले. वांगडाच दोन तीन बाटल्यो हाडप आनी क्रमान घोंट दोन घोंट बाटली तोंडाक लावनच पिवप. रात जाता तसो सोरो तकलेक चडटालो. मागीर ते आसपांतच झगडूंक लागताले. झगडतच फासपताले. आत्र्यापयऱ्यान शेतांत, वयर रस्त्यार रातचीं हीं झगडीं आयकोंक येतालीं. मागीर तशेच ते दोन दिसांन परते एकठांय येताले.

गांवांत लोक म्हणटाले, रातचें माडावेल्यो नाल्ल्यांच्यो पेंडीच्य पेंडी ना जातात. घुडांतली कुकडां ना जातात. देऊळवाड्या वयल एकलो सांगतालो, रातची चुकून भायर दारांत उरिल्ली म्हगेल तांब्याची कळशी ना जाली म्हणून. आतां आतां लोकांक दुबावाचं पिडा जाल्ली. जो तो आपले हें ना जालें, तें ना जालें म्हणटालो.

गांवांत चार आठ दिसांन एक्सायजाची जीप येताली. ल्हव ल्हव गांवांत भोंवड्यो मारताली. गांवांत तीन सोऱ्या दुकानां आसली. थंय वचून थारताले. दुकानांनी घुसताले आनी मागीर हांसते तोंड घेवन परत येताले.

कोणय सोरो उधार मागलार दुकानदार शिवणू केन्ना म्हणटालो, 'एक्सायज येयलार दर फावट हजार बाराशें काडून व्हरतात. तेंकांच पोसूंक हो धंदो.'

एक दीस गांवांत एक्सायजाची जीप येयल्ले कडेन आसतना पांच-स दादले बायलो जिपी सरी वचून उब्यो रावल्यो. तांणी कलकल करीत जिपींतल्या अमलदारांक सांगलें, 'गांवांत सोऱ्याचो पूर व्हांवता. सोळा अठरा वर्सांचे भुरगे सोरो पिवंक शिकलात. माडार नाल्ल दवरिनात. वालीर एक तोरो उरना. दारांत दवरिल्लें आयदन रातीं भितर ना जाता. हे दुकानदार कितेंय व्हरून उडयलार सोरो दितात. पयर खंय बायलेन न्हावंक हाडिल्लो साबण उखलून व्हरून दिवन एकलो सोरो पिलो.

जिपींतल्या मुखेल अंमलदारान आंगा वेलीं खाकी वस्त्रां झाडलींशीं केलीं. मागीर कांय एक उलयनासतना ते वचूंक गेले.

तिसऱ्या दिसा रातची णवांक सुमार जीप गांवांत आयली. बेतूवाड्यार रस्त्या सकल एक देवदार रुख आसलो. ताच्या मुळांत कांय भुरगे बशिल्ले. व्हडा व्हडान झगडिल्ले वरी उलयताले. जीप

थारोवन चार जण शिपाय, अमलदार तेवटेन काळखांतल्यान वचूंक गेले. राज्यांतल्या कायद्यान सोरो पिवप गुन्यांव नासलो. मात बेकायदेशीर सोरो बाळगुवप गुन्यांव आसलो. ते गेले आनी झग्ग करून बेटरेदिव्याचो उजवाड घातलो. थंय सोऱ्याच्यो दोन बाटल्यो आसल्यो. तेंचेर तेणीं पयलीं झोंपय घायली. तेन्ना कितें जालें, कोण एकलो सोऱ्यान तर्र जाल्लो उठलो आनी तेणें शिपायाचेर एक थापट माल्लें. मागीर सगळे उठून झुडोन येयले. शिपाय आनी तरणाट्यां मदीं मोटी झुंडामुंडी मारामारी जाली. तेन्ना अमलदार आनी एक शिपाय कुशीक सल्ले आनी हातांतल्या दांड्यांनी ते तेंकां झोडूंक लागले. तेन्ना ते धांवन वचूंक लागले. पूण दोगांक तांणी कशे तरी करून धल्ले.

मागीर त्यो सोऱ्यो बाटल्यो आनी त्या दोगांक घेवन तालुक्याच्या ठिकाणाचेर गेले. तेणीं सरकारी मनशांचेर हल्लो केल्लो. गुन्यांव मोटो सिरियस आसलो. त्या दोगांक धरून मारून तेणी हेरांलींय नांवां काडून घेयलीं. दुसऱ्या दिसा ते पोलिसांक घेवन येयले आनी सगळ्यांक धरून हाडले.

ती आतां एक्सायजाची तशीच पोलिसांचीय केस जाल्ली. धरून हाडिल्ल्या तरनाट्यांक पोलीस स्टेशनार बसयल्ले. मुखार आर्माद पोलीस उबो आसलो. एक्सायजाचे लोकय थंय येयल्ले. सोळा वर्सा धरून चोवीस पंचवीस वर्सां मेरेनचे ते तरनाटे भुरगे आसले. आतां ते भियेवन फाटीचो कणो मोडिल्ले वरी गुळी जावन बशिल्ले. कांय रडटालेय.

तेंकां गांवांतल्यान धरून व्हरतकीर गांवार सगळोच आकांत. तेंचे बापूय आनी कांय जण बसीन पोलीस स्टेशनार धांवले. ते पोलीस ठाण्या मुखार येयले आनी बरोच वेळ भायरच गणमणत

रावले. एकदम भितर सरचें धैर्य कोणाक नासलें. थंय एक आदलो आमदार आसलो. आतां तो वकिली करतालो. सगळ्यांलो बरो वळखीचो. दोगांन वचून तेका आफोवन हाडलें. सगळी खबर सांगली. तो तेंकां घेवन ठाण्या भितर गेलो. ठाणा इन्स्पेक्टर आनी तेंची वळख आसा अशें दिसतालें. तरीय आपूण एक पोलीस अधिकारी म्हण तो इल्लो ताठच आसलो.

तेणें इन्स्पेक्टराक सांगलें, 'हांव हिंगा वकील म्हण येवंक ना. ह्या भागांतवां हांव आदलो आमदार. हे सगळे म्हजे वळखीचे लोक. जालें तें वायट जालें. खूब वायट जालें. म्हाका वायट दिसता. पूण हे चुकी खातीर भुरग्यांलो फुडार नश्ट करप समा न्ही. हे फाल्यां नोकरे खातीर खंयूय वतले तेन्ना त्रास जातलो. एक वेळ माफ करात तेंकां.'

'तेणी दंगो करून सरकारी नोकरांक दुखापत केल्या. तेंचेर हात घायला. गंभीर अपराध तो.'

'सोऱ्याचे घुंवळेंत जालां तें. सोरो पिल्लो मनीस जनावरच जाता.'

'पूण हे तरनाटे कित्याक पितात इतलो सोरो?'

'निर्शेणी. डिप्रेशन.'

'ह्या भुरग्यांक कसली निर्शेणी तर?'

'शेतां लुकसानीत वयतात म्हण ती बंजार पडूंक लागलांत. ह्या भागांत कसलो धंदो ना, उद्देग ना, एक कारखानो ना. नोकरे खातीर हेर राज्यांनी वच्चें पडटा. गोंयां गेलार कोंकणी लोक आसुनय तांकां किकोंत करतात. एक काळाक महाराष्ट्र लागींचें दिसतालें, तेंवूय आतां परकें जालां. थंयूय ह्या लोकांक स्थान ना. कर्नाटकांत ह्या कोंकणी लोकांक बरी कानडी शिकून यो म्हणटात. हे लोक तांच्या हिशोबांतच नात. निर्शेणी येवची ना तर कितें?'

थंय उबे आशिल्ले गांवचे लोक रडलेशे करीत पांय पडुनच उबे आसले. एकल्यान काकुळटायेन म्हटलें, 'माफ करात सायब, आयुश्य बरबाद जातलें.'

इन्स्पेक्टर कांय वेळ तकली हालयत रावलो. तेणें मेजा वयलो पेपरवेट गरगर घुंवडायलो. मागीर म्हटलें, 'एक्सायजच्या लोकान आपली केस फाटीं घेवची पडटली. मागीर ह्या तरनाट्यांनी लेखी माफी बरोवन दिवची पडटली.'

तो वकील थंय आशिल्ल्या एक्सायजच्या अमलदाराक घेवन कुशीक गेलो. खूब विनवण्यो केल्यो. तो लुकसान भरपाय म्हण धा हजार मागूंक लागलो. मागीर तें सात हजारांर थारलें. सगळ्यान आपले खिशे रिते करून हाडिल्ले पयशे दिले.

मागीर इन्स्पेक्टरान दर एका तरनाट्या कडल्यान बरोवन घेयलें- 'हांवें केलां तें चुकीचें केलां. म्हजी चूक जाल्या. म्हाका भोगसणी दिवची. हे पुढे हांव केन्नाच सोरो पिवन आगळीक करचों ना.'

सगळें जाता म्हणसर रात जाल्ली. गांवांत वचपी शेवटची बसय वचूंक गेल्ली. सकाळ पसून सगळे उपाशी आसले. थंय एका दुकानार व्हडलो केळ्यांचो घड लांबतालो. ते थंय गेले आनी दर एकल्यान दोन केळी घेवन खायलीं. मागीर ते गांवची धा मैलांची वाट चलून मध्यानरातीर गांवांत पावले. वाटेर जाण्टेले भुरग्यांक बरे चलणुकेच्यो खूबच खबरी सांगताले. पूण जाण्टेल्यांतले बरेच पिवपी आसले. म्हण तांच्या सांगण्यांत फावो तो दम नासलो.

* * * * *

रामदासालो बापूय शांबा काळजाचो त्रास आसतनाय शेवटा

मेरेन शेताभाटाचो वावर करतालोच. काळीच चडच कलकलूंक लागलार खंयूय शेता मेरेर, झाडापोनांत वोग बसतालो. पूण कोण्णाक एक उतरान कांय सांगनासलो, बायलेक लेगीत. एकादऱ्या बऱ्या हॉस्पिटलांत वचून काळजार उपाय करून घेवं येताले. पूण एकल्याच पुताल्या सोऱ्यान तो इतलो बेजारिल्लो, तेका बेगीनच मरचें अशें दिसतालें. तीन-चार वर्सां तेणें त्यो खयास्ती सोंसल्यो. मागीर तो सामकोच तेंकलो.

तेणें आदींय बरें भोगिल्लें, सोंशिल्लें. चोवगां भांवडां तीं. होच व्हडलो. बापूय गरीब शेतकारच आसलो. तातूंत आनी रानांत दर वर्सा एक तरी बैल वागान मारप. एक फावट एकच बैल गोट्यांत परतलो म्हण दुसऱ्याक रानांत सोदूंक गेलार एके वाटे कुशीक मुखारच वाग बैलाक मारून खावंक बशिल्लो दिसलो.

शांबा विसेक वर्सांचो जालो तेन्ना दोगी धाकल्यो भयणी लग्नाच्यो जाल्ल्यो. धाकलो भाव शाळेंत शिकतालो. गरिबी तर घरांत मांडी मारून बशिल्ली. एक तीस तो बेळगांवां वचून मिलिटरींत भरती जालो. मिलिटरींत वचून तेणे भयणींचीं लग्नां केलीं. भावाक मेट्रीक मेरेन शिकयलो. हें नळ्यांचें घर बांदलें. सतरा वर्सां मिलिटरींत पांय धाडावन आनी जीव खपोवन तो निवृत्त जालो. येताना कांय पयशे मेळिल्ले. तेतूंतल्यान तेणें आपल्या तिगांय धुवालीं लग्नां केलीं. रामदास धाकलो, शिकूंक इल्लो जडच आसलो. एस.एस.सीक दोन वेळा नापास जावन तिसरे फावट कांठार पास जाल्लो. तेका तेणें आयटीआय करूंक घायलें. रामदास तेन्ना आंगलोटान बरो आसलो. बापायक तेका मिलिटरींत भरती करची इच्छा आसली. रामदास मिलिटरींत म्हणटकीर रडूंक लागलो. मागीर तेका मावस भावा वांगडा मुंबयंत धाडलो. शांबालो धाकलो

भाव अनंत पुण्यांत नोकरेक आसलो. त्या भावा खातीर शांबान खूब केल्लें. तो पुण्यांत वयतकीरय वर्सबर तेका तो पयशे धाडटालो. तो पांच-स वर्सां फाटीं येयलो आनी आपणाक शेताभघटाचो अर्द वांटो दी म्हणूंक लागलो. शांबान पंचाक आपोवन हाडून ताचो वाटो, पंच सांगतात तशे, वोग्गी काडून दिलो. तेका दिशिल्लें, भाव आपल्या वांट्याचें शेत कसूंक पिकोवंक आपणा कडेनच दवरतलो म्हण. पूण तें तेणें गांवच्या रघुपती म्हणिल्ल्याक गेणीन दिलें. तें शांबाल्या मनाक खूब लागलें. मागीर मुंबयच्यान पूत येवन सोरो पिवन ख्यास्ती करूंक लागलो. तो सामकोच गळसणलो.

एक दीस दनपरां रामदास जेवणाक कांयच सारकें ना म्हण खिटखीट करूंक लागलो. आवयन म्हटलें, 'बापूय तिठ्यार वचून नुस्तें घेवन येता. तूं केन्ना गेला? इल्लें नुस्तें केन्ना हाडलां? वासंतीनय म्हटलें, 'बाबा एकलो केन्ना मेरेन करतलो? तेचे खुस्तार केन्ना मेरेन जातलें?'

हाचेर ताट भूंयर धाडावन तो वचूंक गेलो. रातचो खूब पिवन येयलो. येवन असो ताणून बोब मारतालो, न्हिदिल्लीं भुरगीं उठून रडूंक लागिल्लीं. कांय वेळ बोब मारीत आंगणांत थय थय नाचलो आनी मागीर घरांत येयलो. तेणें रांदचे कुडींतलें एक मातयेचें आयदन धरून वासंतीचेर मारले. तें तेचे कमरे सरीं लागून सकयल पडून फुटलें. घरा मुखा वयल्या आंब्यार कांय कावळे बशिल्ले. ते हे बोबेक कांव कांव करीत काळखांतच हुडून गेले.

बापूय घरांतच आसलो. पूण कित्याक कोण जाणा, तो कांयच उलयलो ना. कुडीची शिरेन शीर आंवळून घेत ताठरून जसो वोगच न्हिदलो.

ते रातीकच तेका काळजाचो ॲटक येयलो आनी हांथरुणारच

आक्तार मरण येयलें.

मांवाल्या मरणार वासंती खूब रडलें, हामेऱ्यांनी रडलें. केन्ना मोन्यांनी दुकां गळयत आकूळपिकूळ जावन रडलें. घराचो म्हाल खांबोच कोसळिल्ले वरी दिसतालें.

रामदास बाराव्या मेरेन मखख मोन्यानच आसलो. पिलोय ना, आनी चड कांय उलयलोय ना. कोणेंय कितेंय सांगिल्लें मोन्यान आयकतालो. आपणाक लागूनच बापायक मरण बेगीन येयलें ही खंत तेका लागिल्ली काय, तें कळूंक मार्ग नासलो.

* * * * *

मांव मारतकीर दुसऱ्या दिसा वासंतीलो बापूय, आवय आनी धाकलो भाव चंद्रकांत येयल्ले. रस्त्यार देंवन मुखाल्ले रुखावळींतल्यान येतना ते वासंतीक दारांतल्यान दिसले. बापूय कुडीन बरोच बागवल्लो. चंद्रकांत बरोच लांब जाल्लो. पूण कुडीन सुकिल्लो. दोळे फोंडांत गेल्ले आनी गालफोडां वयर सरिल्लीं. वासंती धांवन धांवन मुखार येयलें आनी तेंका घेवन येयलें.

ते येयले आनी सगळे सालांत मांदरेर वोग्ग बसले. वासंती वणटीक तेंकून थंयच उबें रावलें. रामदास भायर खुर्चेंत बशिल्लो तसोच बसून रावलो. हांकां पळयतकीर थंय एका कोनशांत बशिल्ली मांय थकिल्ल्या ताळ्यान बारीक होळोम काडीत रडूंक लागली. मागीर वासंतीय रडूंक लागलें. आवयन मांयक म्हटलें, 'सोंसू जाय न्ही. नशिबांतले भोग चुकूंक येयलात?'

आयकून ती मातशी रडची थांल्ली. ओल्या रडकुऱ्या ताळ्यानच तिणें म्हटलें, 'कसले कसले म्हण भोग सोंसचे गे हांयें आतां? तेंच्या

फाटल्यान म्हाकाय बेगीन गेल्यार पुरो जालां.'

ती कितें म्हणूंक सोदतां हें थंय बशिल्ल्यांक कळ्ळें.

बरोच वेळ सगळे वोग्ग बशिल्ले. दुःख सोंसूंक नज जातकीर मांय मदींच पोटांतल्यान उस्वास काडून कशी रडटाली. वासंतीले आवयन मदींच विचारलें, 'धुवो पाविल्ल्यो ?'

'धाकलें पुण्यांत, तें पावलें ना. व्हडल्यो दोगीय येयल्ल्यो. रडून आकांत केलो रे देवा! धुवो त्यो, आनीक कितें करूंक शकतल्यो ?'

'खरें गे तुगेलें. गळ्यांत दायें घालून खंयच्याय गांवांत व्हरून दिवप. मागीर थंय कुळरच्या यादीनच अदें जावप.'

वण्टीक तेंकून थंय उबे आशिल्लें वासंती हुणके दीत रडूंक लागिल्लें. बापायन म्हटलें, 'तुवेंच घट रावंक जाय आतां बाय. घट राव तूं. ही मांयच तुगेली आवय आतां. तिका राखूंक जाय. तूं मोडून पडलार भुरग्यांचो कोण सांबाळ करतलो ?'

भाव चंद्रकांत आतां एकोणीस वर्सांचो जाल्लो. तो रागान घुसमटिल्ले वरी जालो. तेणें दांत चाबलेशे करीत म्हटलें, 'सगळीं वोजीं बायचेरच घालात तुमी आतां.'

ते भितर आसतना बरोच वेळ रामदास आंगणांतच उबो आसलो. ते वचूंक सुटले तेन्ना वासंतीय तांच्या बराबर तांकां बसी कडेन पावोवंक भायर सल्लें. आंगणांत आशिल्ल्या घोवाक तेणें म्हटलें, 'तूंवय यो न्ही पावोवंक वयर रस्त्यार.'

चंद्रकांतान तीख आवाजांत म्हटलें, 'नाका. आमी वयतात. सांगात नाका आमकां.'

वासंतीच गेले तांचे बराबर. तें वाटबर रडटालें. तेणें रडतच आवयक म्हटलें, 'अण्णा तेन्ना येयल्लो, असोच रागान गेल्लो. चंद्रकांतय राग धरून आसा. म्हजें कशें जातलें गे आई? घोव

कोणेंय उलयल्ले सगळें वोगी आयकोन घेता आनी मागीर सोरो पिवन म्हजेर राग काडटा.'

* * * * *

रामदासान बापायलीं सगळीं क्रियाकर्मां भटान सांगता तशीं भावार्तान केली. तेरा दीस तो घरांतल्यान भायर गेलो ना. कोणा कडेन चड कांय उलयलो ना. घुम्म मोनोच आसलो. अकराव्याक कावळ्यान पिंडाकय बेगिनच चोंच माल्ली. वासंतीक दिसतालें, मांवान पिंडाक आफुडिनासतना पुताक बरेंच रडोवचें, सोरो पिवचो ना म्हण ताचे कडल्यान सोपूत घेवचें. पूण ना, कावळो रोखडोच येयलो आनी पिंडार बसलो. तरीय वासंतीक दिसतालें, घोव बापायच्या मरणा उपरांत आतां बरोच सुधारला. गेल्ले तेरा दीस पळय तो कसो शुद्ध निर्मळ रावलो. आतां आनी तो पिवचो ना.

पूण आवय काळखा कोनशांत बसून रडटना केन्ना मदींच म्हणटाली, 'ह्या दुस्मानाल्या, ह्या चांडाळाल्या सोऱ्याक लागूनच तेका मरण इतले बेगीन येयलें.' तेन्ना भायर बशिल्लो रामदास घुसमटिल्ले वरी जातालो. वासंतीक आगळीच भिरांत शी दिसताली. तें मनांत म्हणटालें, कित्याक हे लोक तेगेल्या सोऱ्याचेंच परतें परतें काडटात? बापायल्या अश्या मरणा उपरांतय सुधरचो ना तर तो?

वोगच एक आस्त, दर एक मोटी, बरी वायट घडणूक जावन गेले उपरांत दिसप, आतां हो सुधरतलो, सोरो सोडटलो म्हण! मनांतल्यान चरांटून दिसप, हेचो सोरो सुटलारच हो सुधरतलो, आनी आमी सुधरतलीं. आवय तेका उलोवंक लागली म्हणटकीर

तें म्हणटालें, 'कित्याक तेंच तेंच उलयता गे? आता तेका कळचें ना? ही जाल्ली विटंबना दिसना?'

बापूय मरून पंधरा दीस जाल्ले. सांजचो रामदास आपले धुवे वांगडा आंगणांत खेळटालो. तेका उखलून घेतालो, वयले वयर नाचयतालो, परत सकल दवरतालो, ताचे फाटल्यान धांवतालो, खूब हांसतालो, वासंतीक खूब बरें दिसतालें. चलो अक्षय थंय मेरेर बशिल्लो. मान सकल घालून तिरशे भितरले नदरेन तांकां पळयतालो. वासंतीन म्हटलें, 'अक्षय, तूं वोग बसला कित्याक? तुंवय खेळ मरे तेंचे वांगडा.' अक्षयान घुसमटत म्हटलें, 'हांव खेळचो ना तेचे वांगडा.' आठ वर्सांचो भुरगो तो हालीं वोगच तुसडोसो जाल्लो. मेल्लो आजो तेका बरो करतालो. तो मरत सावन तो बरोच थतरवितर दिसतालो.

तो आतां गांवांतच दुसरीक शिकतालो. गांवांत दोन मास्तर आसले. एकलो सुधाकर. तो सोऱ्याक लागिल्लो. दुसरो राजेश. तो बरो आसलो. तो एक दीस वासंतीक सांगतालो. 'तुगेलो चलो शिकूंक हुशार आसा. पूण कांयच उलयना, कितेंय विचारलार वोगच रावता.' वासंतीक तेका सांगचें अशें दिसलें, घरांतय तो नाखटां खायतसो वोगच रावता.

रामादसाले इस्ट वेंकटेश आनी सावळो बापूय मरकीर अदीं मदीं येताले. आज सांजचो वेंकटेश येयल्लो. बरोच वेळ तो उलयत बशिल्लो. खूब खाजगी उलोवचें तशे ते ल्हव ल्हव उलयताले. वासंतीक बरें दिसनासलें ते तशे उलयतात तें. तेका दिसतालें, हे कितें तरी म्हजे पसून लिपयतात. कारस्थान करतात. तरीय ते शेवटाक आमच्या बायलांच्या हड्ड्यार येवन बसतले. तेका आड्डून सांगचें अशें दिसलें, आतां उठून वच तूं, पुरो जालें. तेचो बापूय मेला.

दु:खात आनी पश्चातापांतच आसा तो!

पूण ते सांज जावच्याच वांगडाच उठून गेले. तेका घोवाक ओडून हाडून घरांत बसोवचें अशें दिसलें. सांजचो हो वायट अभद्र काळ. सदां सांजच चड घात मारता!

उसरां तो खूब पिवन येयलो. येयलो आनी बसून रडूंक लागलो. तकली बागोवन हूं हूं करून रडटालो. मदींच रडत उलोवंक लागलो, 'आई, बाबा बरो आशिल्लो गे... देव मनीस, ल्हानपणा पसून संवसाराची राट ओडली. भयण्यांलीं लग्नां, धुवांलीं लग्नां... हांयें कांयच केलें ना गे. बाबा बरो आशिल्लो. तूच बरी न्ही आई, बाबाक वोगच संवताली.'

'जावं हांव बरी न्ही जावं, तुवें बरें केलें मुरे बाबाक? हेन फुडें बरें करतलो मुरे घरांतल्यांक?'

'वासंती, आमी मुगो अक्षयाक, बायक खूब खूब शिकोवचें. तुका सगळें भांगर करतलों हांव... वयल्या रानांत रुखाचें एक मूळ दवरचो ना हांव.'

वासंती जीव गेल्ले वरी वण्टीक तेंकून बशिल्लें. तेगेली सगळी सगळी आस्त मेल्ली. तेणें व्हडान म्हटलें, 'आई गे, तुजो घोव मेलो म्हण तरी तूं रांडावपण भोगता, हांवें कितें करचें?'

* * * * *

रामदासाक दिसतालें, बापायल्या बँकेच्या अकावन्टार बरोच पयसो आसतलो. आवयक आतां बापायली पेन्शन मेळटली. त्या पयशा विशीं तेका भोव उमळशीक आसली. त्या पयश्यांचेर तो दोळो दवरून आसलो. अदमास घेवन तो मनांतच त्या पयश्यांचो

हिशोब करतालो. तेका दिशिल्लें, पेन्शनचें, बँकेतल्या पयशांचें सगळें जाग्यार घालूंक आवय आपणाक आफिसांत, बँकेंत घेवन वयतली. पूण आवयन एक चूक केली. ती शेजारच्या यशवंताक घेवन गेली. यशवंत एक सरकारी खात्यांतल्यान निवृत्त जाल्लो आसलो. रामदासाक तेचो राग येयलो. आवय केन्ना थोमणो मारिल्ले वरी म्हणटली, 'आज्यालें आशिल्लें कितेंय फाल्यां नातरांक राखून दवरूंक जाय. ना तर खावन पिवनच काबार करतले हे. त्या पयश्यांचेर हेंची सावळ पडूंक दिवंक जायना.'

आवय विशींच्या रागान मनांत चडच मूळ धल्लें.

आतां ताचे ते राना चोरचे इश्ट वेंकटेश, सावळो उक्तेपणान घरा येताले. रामदासाक घेवन वयताले. वासंतीन मांडून पळयल्यार सावळो केन्ना म्हणटालो, 'आमी तेका वावराक लायला. सारक्को लायला वावराक. तेगेले जोडींचें तो इल्लें खातलो पितलो.'

'खातलो म्हणूं नाका. पितलोच म्हण सांग, ह्या सोऱ्याक लागून मुंबय सोडिल्लें. हिंगाय तेंच गिराण. तुमी तेका कांट्याकुट्यांत व्हरून सोडटले.'

आमी कितें केलां? तोच आपणाक कसलो तरी धंदो जाय म्हणटालो.

'हो कसलो रानां चोराचो धंदो?'

'हळू उलय. तुगेलो घोवच त्रासांत पडटलो.'

वासंतीन रडत म्हटलें, 'कसलोय धंदो उपकारतासालो. मसणटीर बसून शेणी विकलारय जातासलें, पूण हो सोरो चुकूंक जाय आसलो.'

ते कुराड, एक बारीक खरवत रानांतच लिपोवन दवरताले. सद्दां सकाळीं वयताले आनी रानां भोंवन फाव तो रुख मारताले. तो

मागीर तासून, कातरून तेची चौक पाटी करताले. ती मागीर दोगान, केन्ना तिगांनय माथें मारून रानकडेर हाडटाले आनी थंयच लिपोवन दवरताले. मागीर थकून घामाघूम जावन घरा येताले. घरा येताना वाटेरच पावबर सोरो पिताले आनी घरा येवन सांजबर न्हिदून रावताले. मागीर इल्लो काळोख पडटकीर ती पाटी उखलून हाडून न्हंयतडीर व्हड्यान हाडून घालताले.

सगळें भियेत दोनूप लपून करप. केन्ना कोण फोरेस्टांतल्या लोका कडेन वचून घात मारीत, सांगू नज आसलें. पाऱ्या वयले फोरेस्टाचे लोक केन्ना मुखारच येवन उबे रावत ही भिरांत आसलीच.

रामदास केन्ना खूब पिवन येवन हांथरुणार पडून रडतसो म्हणटालो, 'कसले त्रास रे देवा! दुखापतीक इल्लो पिवचो पडटा.' वासंती मनांत म्हणटालें, आतां दुखापतीक पितां, पयली कित्याक पितालो?'

आवय म्हणटाली, 'कुडीक रक्ताची चलती आसा म्हणसर चलतलें, मागीर कितें करतलो? असल्या पाड कामान केन्ना कोणाचें बरें जाल्लें आसा? धल्लार जैलांत वचून बसतलो.'

पूण तेच्या खिशांत पयशे खुळखुळटाले. दुकानां वयल्यान भुरग्यांक खाणां हाडटालो. नुस्तेकान्न, सायकलकार, वाटेर मेळार खूब नुस्त्याक घेवन येतालो. केन्ना वासंतीक 'घे' म्हण शंबराची नोट बीन काडून उडयतालो.

एक दीस वासंतीली कुळारची एक भयण वाटेरच मेळ्ळी. हेवटेनचें तेवटेनचें उलयतकीर ल्हवच म्हणूंक लागली, 'लोक कित्या कितेंय उलयतात... तुगेलो भाव पोलीस हवालदार, मांव मिलिटरींत आशिल्लो, बरे कोंकणे लोक, आनी हो असलें काम कित्याक करता काय म्हणटात. पयर खंय तेणीं बरी शिशा

लाकडाची पाटी हाडून झाडांत घालून लिपोवन दवरिल्ली, काणें तरी खंय कुराडेन आडवे तिडवे घाये घालून ती वायट करून उडयली.'

'अशें? म्हाका कांय सांगलेंच ना मुगो!'

'सोऱ्याक लागिल्ल्यांचें हें अशेंच. आमगेलो हो दर शेनवारा गोंयांतल्यान येताना एक बाटली घेवन येता. बापोलभावांक, तिपोलभावांक जमोवन बाटली एकाच दिसाक खलास करतात. म्हणटा, आपूण हेर दिसा गोंया आसतना सोऱ्याक आफडिना म्हण. म्हाका भिरांत दिसता.

'पिलार चड उलयता बीन? गाळी बी संवता?'

'ना, ना थंड वोग्गच आसता.'

'चड पिना आसतलो तो...' वासंती चलूंक लागलें.

रामदास, वेंकटेश आनी सावळ्यालें रानांतल्यान लाकूड मारून हाडचें काम दोनेक वर्सां चलिल्लें. ते आतां आतां भागून इतले बारीक जाल्ले, हे रानांत रुख कशे मारतात आनी तो तकलेर मारून घेवन कशे येतात हेचे अजाप दिसपाचें.

सावळो मोटवोच, आडव्या आंगाचो आसलो. पयली ताचीं भुजां बारींच भरिल्लीं आसलीं. कुराडेन रुखाचें मूळ कातरूंक लागलार जीव खावन झापझप घाये घालतालो. वांगडा सोरो पिवंक बसलार आपणाक राखून राखूनसो पितालो आनी केन्नाच सुद्दी भायर वचनासलो. अशें म्हणटाले, तेका ह्या धंद्यांत मेळिल्ले पयशे तो परते परते व्हरून बँकेंत घालता. वेंकटेश बारीक काळोसो आसलो. पूण जिवाचो कांटो भितरल्यान घट राकट. पितालो खूब आनी तेगेली सोरो पचोवची शक्तय चड आसली. पूण रागान खर आसलो. सोरो पिलार आनी केन्ना हरशीय तो ताणशेवन उलयतालो. हेराल्या आंगार वयतालो. पूण तेका रानांची, रानांतल्या रुखांची बरी पारख

आसली. उब्या उबोच रुख जोखतालो आनी तेका कितली लांब, कितल्या वोज्याची पाटी पडटली तें तो ज्युस्त सांगतालो.

रामादासाक मात सोरो पिलारच शक्त. हरशीं तो अळबळीच आसलो. तो उचांबळ जातालो तो साऱ्याची तलफ लागताली तेन्ना आनी सोरो मस्तकाक चडटालो तेन्ना. तेका सोरो बेगीनच लागतालो. सोरो लागतकीच धांदळ बोवाळ करतालो. ना तर केन्ना रडुंकय लागतालो. ते दोगय कामा वेळार सोरो पियनासले पूण रामदास रानांत वयतानाय केन्ना सोऱ्या पाव खिशांत घालून व्हरतालो. रुख कातरताना, फोडटना इल्लो इल्लो पितालो. तो आपले परीन कामाक झुडटालो पूण ताची शक्त उणी पडटाली. तरीय ते तेका वावराक घेवन आशिल्ले. ते रुख मारताना, कातरताना वा पाटी तकलेर घेवन येताना आशीकुशीक नदर दवरूंक एकलो जाय आसतलो. एक फावट ते खाकी वस्त्रांतलो एक मनीस झळकतकीर तकले वयली लाकडा पाटी सकल उडोवन परत रानांत धांवन गेल्ले आनी दुसरे वटेन परते गांवाक आयिल्ले. रामदास आपणा परस वयले जातीचो, शिकिल्लो, बऱ्या घराचो मनीस म्हण तेका ते व्हडविकायेन वांगडा घेवन भोंवताले.

दोनेक वर्सां हें चलिल्लें. घरांत पयसो, दाणो-गोटो येतालो. हर घडयेक मांयक पांये पडचें पडनासलें. एक वटेन वासंतीक घोर लागिल्लो आसतालो- मुखार कशें जातलें, कशें पार पडटलें! दुसरे वटेन मनांत म्हणटाले, आजकाल सगळेच चोरतात, आमी हें पोटाभुकेक चोल्लें म्हण कितें जालें! फुकट न्ही, म्हजो घोव मेहनत करता! रटे फुट्टात रुख फोडटना! मान बसता तकलेर वोजीं उखलून हाडटाना!

रामदास मनान भितरोच आसलो. रानांत भियेल्ले वरी हेवटेन

तेवटेन पळयतालो. अदमास घेतालो. रानांतल्यान येताना तांबडोच सुजिल्ले वरी दिसतालो. सदांच आंग खरचटिल्लें आसतालें. ल्हान-व्हड घायेय केन्ना पडटाले. अदीं मदीं गांवचो कोणय घरा सरीं येवन गणमणलोसो करून वयतालो, कितेंय कुसकें उलयतालो. वासंती सोताक समजायतालें, म्हजो घोव चार पयशे जोडटा तें हेंच्यान पळोवंक जायना, रानांतले रुख देवान पोशिल्ले. हे केन्ना उदक घालूंक गेलात, काय सारें घालूंक गेलात?

रामदास सगळो दुबाव, अवमान आनी कुडीची 'दुखापत' सोऱ्यांत बुडोवन उडोवंक पळयतालो. ताचें पिवप वाडतच गेल्लें. पिलार चड तो आतां आवय कडेन झगडटालो. म्हणटालो, 'तुजी पयशांची पोटली तुजे सारयेरच उडोवन लासतां पळय तुका!' तिका तो केन्ना बुरश्यो गाळीय संवतालो. वासंती मदीं पडलार तो तेका एक थापट घालतालो आनी मागीर कसोय धुकलून दितालो. कितले फावट तेची तकली वणटीर आपटल्या! अशें जालें म्हणटकीर भुरगीं व्हडा व्हडान रडूंक लागतालीं. तेंचे रडप, बोवाळ आयकोन कोणय शेजारी येयलार रामदास तेंकां बोटानच भायली वाट दाखयतालो, चलूंक लाग भायर म्हणटालो. आतां आतां कोण तेंच्या घरांत येनासलो. भितर एक मडें पडलारय कोण पावचो ना अशें दिसतालें.

आवय पेन्शिनेचे पयशे खर्च करी नासली अशें न्ही. घरांत कितें आसा, कितें ना तें ती पळयताली. भुरगीं दुयेंत जालार रोखडीच डाक्टरा सरीं धाडटाली. तिचो सगळो वेव्हार वासंती कडच्यान. रामदासाल्या हातांत ती एक पयसो दियनासली. ताच्या सोऱ्यान ती इतली बेजारिल्ली, तो तिका दोळ्यां मुखार नाका आसलो. ताच्या व्यसनाक लागूनच आपलो घोव बेगीन मेलो अशें तिका दिसतालें. ती जायते फावट म्हणटाली, 'जाणटेपणाक नज जातकीर तेंची सेवा-

चाकरी करची म्हाका इत्सा आसली. पूण, पयलींच अशें कपलफुटकें जालें हांव.'

एक दीस सक्काळीं उठून ते तिगय वेंकटेश, सावळो आनी वासंतीलो घोव मेळून रानांत रुख मारूंक गेल्ले. त्या नसकाक कोण झाडांत, रुखा अडसराक दोपून बशिल्ले काय कितें, खबर नासली. वाऱ्यार फुतफुतिल्लोसो आवाज येतालो. तेंकां दिसलें, सकाळचो वारो पानांनी खेळटा. उदेंतेक तांबडें फुटिल्लें. पूण पातळिल्ल्या धुंवरान तें काळेंशें दिसतालें. रामदासाली रातची सोऱ्या घुंवळ पुराय निवळूंक नासली. तेका खरायेन दिसतालें, आत्ता एक पावबर सोरो मेळचो, सडसडीत बरो जातलो हांव!

रानांत ते खूब भितर रिगिल्ले. मुखार एक उबी दोंगुल्ली आसली. तिच्या मुळसाक गच्च झाडां, रुख आसले. तांकां अचकीत थंय एक शिसमाचो रुख दिसलो. पळोवन तांकां खूबच आनंद जालो. वेंकटेशान पोनांत उबो रावन म्हटलें, आठ फूट लांबायेचो आनी धा इंच जाड, बारा इंच रुंद पटी सहज पडटली.

'शिसमा लाकूड जडांतलें जड. रानपार व्हरूंक जाय न्ही?'

'कांय नज. तिगांनय तकल्यो मारच्यो.' वरबर लागून तांणी रुख आड घायलो आनी आठ फुटा वयलो शेंडो कातरून उडयलो. मागीर तीन चार तास ते फकत तें कोंड फोडून तेची चौक पाटी करताले. वेळ माथ्यार पाविल्लो. काम करतना नदर चोंय वटेन भिरीभिरी आसची पडटाली. फोरेस्टाचे लोक केन्ना खंयसान उप्रासत सांगू नज आसले. पयलीं कितले फावट दुबावानच धांवन गेलात ते.

बळाबळ पाटी उबी करून तेणी तिगांनय ती तकलेर घेयली. पुढे सावळो, मदीं वेंकटेश आनी फाटल्यान रामदास. पाटी जडगुळो मसण आसली. तोल राखत एकेक पावल सांबाळून घालचें पडटालें.

ते रानांतल्यान अर्द-पाऊण वर चलत एके मेळिल्ले वाटेर पावले. तेन्ना मुखाल्ल्यान चार पांच फोरेस्टाचे लोक धांवत येताना दिसले. वेंकटेशान म्हटलें, 'उडयात पाटी आनी धांवन वचात.' ताणें खंयचे वटेन उडोवची ते वटेन हात दाखयलो आनी 'हं' म्हटलें. तिगांनय वांगडाच उजवे वटेन ती उडयली. पूण गडबडेंत ती उडयल्ली कुशीच्या एका झाडाच्या मुळार आपटली आनी उसळून फाटीं येयली. ती ज्युस्त रामदासाल्या उजव्या पांयार पडली. तेणें 'आवयगे' म्हण बोब माल्ली आनी तो थंयच पडलो. तेन्ना पाटयेचें तोंक तेच्या पांयार आसलें. धांवन वचूंक गेल्ले वेंकटेश आनी सावळो थाल्ले आनी परत रामदासा वटेन येयले. फोरेस्टाच्या लोकांनी आनी तेणीं मेळून पाटी कुशीक काडून रामदासाक उबो केलो. पूण रामदासालो उजवो पांय भूंयर तेंकनासलो. तेंकूंक गेलार तो दुखतालो आनी तो आड्डतालो. फोरेस्टाच्या लोकांनी बेगीबेगीन पाटयेचो पंचनामो केलो आनी रामदासाक उखलुनच सकल रस्त्या मेरेन हाडलो. थंय फारेस्टाची जीप आसली. जिपींत घालून तिगांकय तांणी आदीं रेंज फारेस्ट आफिसाच्या नाक्यार हाडले. थंय वेंकटेशाक आनी सावळ्याक बसोवन दवरून रामदासाक धा मैलार सरकारी हॉस्पिटलांत व्हयलें. घरा कळीत करतकीर रामदासाली आवय आनी बायल हॉस्पिटलांत धांवली. दोगांय सामकीं खर्शेतालीं आनी रडटालीं.

पूण दुसऱ्या दिसा तेका पांयाक प्लेस्टर घालून घरा धाडलें. पूण फोरेस्ट रेंजरान मदींच तेका धरून नाक्यार हाडलें. सावळो आनी वेंकटेश दोगय काल सान नाक्यारच बशिल्ले आसले. घरच्या लोकांनी तेंकां थंयच जेवण पाणी हाडून दिलें.

रेंजरान तेंकां दर एकल्याक पांच हजारांचो दंड घायलो. दंड

चोवीस तासांत भरना जाल्यार पोलीस केस जातली म्हण धमकायलें.

वासंती कांय एक उलयनासतना मांयक घेवन बँकेंत गेलें. बँकेंतल्यान पयशे हाडून दंड भल्लो आनी घोवाक घेवन घरा येयलें.

ते रातीक फुडाराचो हुस्को जडगुळो जावन वासंतीच्या हड्ड्यार बशिल्लो. चोंयवटेचो काळोख घनदाट जावन ताका घुसमटायतालो. तें चित्तालें, मांय केन्ना मेरेन पावतली, भुरग्यांचें कशें जातलें? मांयक चार पावलां माल्ल्यार खर्शेणी येता, फाटी कणो दुखता, पांया तळवे रातभर भगभगतात. म्हजो जिवय बशिल्ले वरी, मरणाक लागिल्ले वरी जाला. हांव आनी उठून उबें रावंक तांकचें ना! जग लोक छी थू करतात. कुळारा बापूय बरो ना. हें कळलार आनी तो जिवच सोडटलो. बातमी पावल्ली आसतली येन्रादर. वायट बातमी बेगी पसरता! मदींच तेणें मोटयान म्हटलें, 'आई गे, तूं मनाक लावन घेवं नाका चड. सोताक राख. दोगां ल्हान भुरगीं आसात गे आमच्या पदरांत!' बारीक कान दिलार ती आवंडे घोटत रडटा अशें दिसतालें. वांगडाच आज तिका दोन वर्सां फाटीं मेल्ल्या घोवाची याद येता आसतली.

रामदास पयल्यान दुखीन हूं हूं करतालो. पूण वासंतीन तेचे कडेन दुर्लक्ष केलें. भोगूं दी इल्लें. भोगून तरी सुधरतलो जाल्यार सुधारूं दी! पांय मोडून घरांत आसासर सोरो तरी सुट्टलो. मागीर तेका अचकीत येवजून येयलें. हो हातपांय मोडून सदांचो घरांत पडलार कसो? गांवार ख्यास्ती जातात त्यो चुकतासल्यो.

चार दिसान व्हडलो भाव तुकाराम आनी धाकलो चंद्रकांत येयले. दोगय येयल्ले रागार-फुगार कशे भायले पडवेर बांकार बसले. भितरले वटेन रामदास खुर्चेंत पडिल्लो आसलो. ते ताचे सरी

गेले नात. तेगेली खबरबास्त घेतली ना. रांदचेकुडींत आशिल्ले कडेन वासंतीक मांयन म्हटलें, 'आगो तुगेले भाव आंगणांत झळकल्ले वरी जाले मुगो.'

वासंती भायर येयलें आनी तेंचे मुखार वोग, उबें रावलें. तुकारामान म्हटलें, 'कळ्ळें आमकां, कळ्ळें. तूं लिपोवं नाका. सुरवे पसूनच सगळे लिपयलें तुवें. लग्न जाल्ल्या दोन तीन वर्सां भितर सगळें भांगर खायलें. पूण सांगलें ना आमकां.'

'सांगलें म्हण आडायतासलो तूं? सात वर्सां आमी मुंबंयत उल्लीं. एक दीस तुज्यान येवंक जालें ना. तें सोड. बाबा कसो आसा?'

'तुगेले वथरेणेनच धरतरेक तेंकला तो. शेतां पडिंग पडटलीं म्हण चंद्रकांताक दाम्मून शेता कामाक लायलो. दोन फावट एस.एस.सीक नापास जालो तो. तुमची हिंगा हीं कर्तुबां. गांवांत तोंड दाखोवंक लज जाल्या.'

वासंतीक अशा वेळार हीं उलोवणीं आवडलीं नात. ताका शिट् जालें. 'तुमी आनी कांय लावन घेवं नाकात म्हजें. म्हजें हांव भोगतलें. भयण लग्न करून दिली त्या दिसाकच मेली म्हण समजात.'

'तूं अशें मोव म्हणच हें सगळें चल्लां. तू घट रावलार जावचें नासलें हें.'

भितरल्यान रामदास एकदम ताणशेलो, 'कित्याक येयलात खंय ते. कोणें आफोवणें धाडिल्लें? आमी आमकां जाय तशे करतले. तेंका लागना तें.'

उलोवनच सोपिल्ले वरी दोगय भाव वोगच रावले. तुकाराम इल्लो खडबडीत मनीस. तो आपलेपणानच उलयतालो. पूण थंय

वोगच कोडूपण पातळिल्ले वरी जाल्लें. इतल्यान आवयन च्याव करून हाडून तेंचे मुखार दवरलीं. आवयक पळोवन तुकारामान भायलो भितरलो ताण उणो जावं म्हणच म्हटलें, 'बरी भागल्या मुगे तू. बरी आसा मुगे?'

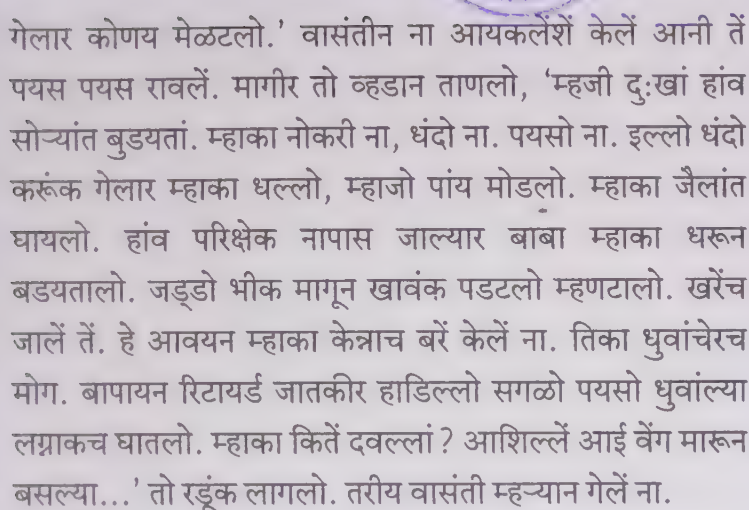
'म्हातारकाळाक आनी कसलें बरेपण.' मागीर तिणें भितरले वटेन दोळे दीतशें म्हटलें, 'नशिबांत मागून येवंक जाय, म्हातारपण बरें वच्चें म्हण.' हाचेर रामदासाक राग येयल्लो पूण तो धोंपरा मेरेन घातिल्ल्या पांयाच्या प्लेस्टराक पळयत वोग रावलो. पूण तो हो राग आनीक केन्ना काडचो ना हें सांगूंक जायनासलें.

ते उठले. भितरले वटेन येवन कांय खीण रामदासा मुखार उबे रावले आनी वचूंक फाटीं फिल्ले. रामदासान कुजकेपणानशें म्हटलें, 'तुमी येवन वतकीर, दर फावटी फाटल्यान झगडीं जातात घरांत.'

हाचेर वासंती तापलें, 'कितें उलयता तूं?' पांय मोडला, वोग पडून राव थिंगा. तरी बरें, पाटी पांयार पडली, तकलेर पडली ना.' एक बरें आसलें, तें भयमुक्त आसलें, आतां तो उठून गाळी संवत आंगार मारूंक येवचो नासलो. तोवय अपंगूळ कसो वोगच रावलो.

ते वचूंक गेले. वयतना दिवंकच म्हण हाडिल्ले एक हजार रुपया तुकारामान बळयां वासंतील्या हातांत चेपले. वासंती दोगांय भावांक ते रस्त्यार पावता म्हणसर दोळ्यांत दुकां हाडून पळयत रावलें. मागीर तेच्या लक्षांत येयलें, 'बाबाक राखात' म्हण तेंकां सांगचेंच उल्लें. आतां आनी हांव केन्ना तेंचे सरीं पावतलें आनी ते केन्ना हेवटेन येतले!

त्या दिसा सांजचो रामदास सोरो पिवंक म्हण तळमळटालो. ताळ्यांतल्यान हूं हूं आवाज येतालो. शेवटा तेणें म्हटलेंच, 'वासंती कोणाकय धाडून एक पाव सोरो हाडून घेता? वयर रस्त्या वटेन

गेलार कोणय मेळटलो.' वासंतीन ना आयकलेशें केलें आनी तें पयस पयस रावलें. मागीर तो व्हडान ताणलो, 'म्हजी दुःखां हांव सोऱ्यांत बुडयतां. म्हाका नोकरी ना, धंदो ना. पयसो ना. इल्लो धंदो करूंक गेलार म्हाका धल्लो, म्हाजो पांय मोडलो. म्हाका जैलांत घायलो. हांव परिक्षेक नापास जाल्यार बाबा म्हाका धरून बडयतालो. जड्डो भीक मागून खावंक पडटलो म्हणटालो. खरेंच जालें तें. हे आवयन म्हाका केन्नाच बरें केलें ना. तिका धुवांचेरच मोग. बापायन रिटायर्ड जातकीर हाडिल्लो सगळो पयसो धुवांल्या लग्नाकच घातलो. म्हाका कितें दवल्लां? आशिल्लें आई वेंग मारून बसल्या...' तो रडूंक लागलो. तरीय वासंती म्हऱ्यान गेलें ना.

* * * * *

सारक्कें एक म्हयन्यान रामदासाल्या पांयाचें प्लेस्टर काडलें. चार दीस कुटतसो चल्लो. मागीर सडसडीत बरो जालो. प्लेस्टर घालत सान सोरो पिवक मेळूंक नासलो. एक दीस वेंकटेश सांजचो येवन आंगणामेरे सरीं उबो रावलो. फारेस्टाचें प्रकरण जायत सान तो आज पयलीच फावट दिसतालो. पांयांक प्लेस्टर घालून रामदास घरांत पडिल्लो पूण तो एक दीस येयलो ना. तेका पळोवन रामदास भायर येयलो आनी तेचे सरीं गेलो. मागीर दोगय इल्ले कुशीक सरून बारीक उलोवंक लागले. पळोवन वासंती रागान तिरमिरलें. सामकें सुद्दी भायरच गेलें. तेणें मोठ्यान म्हटलें, 'एक फावट पडले फोंडांत, आतां आनी खंय वचून फोंडांत पडची माण्णी? सांगता, कोण एकलो हे मुखार आमच्या घरा सारीं येवंक फावना. कितें गू खावचो तो तुमीच खायात. म्हज्या घोवाक आनी नाका.'

वेंकटेश कांय वेळ तेका पळयत रावलो. मागीर म्हणालो, 'येवचो ना, ना येवचो. तुगेलो घोवच आमकां सोदत येतलो पळय. काम-धंदो, पयसो-सोरो ना जाल्यार मरतलो तो. तुका येद्दें हें नाक कित्याक काय म्हणटां हांव?' मागीर तेणें रामदासाक म्हटलें, 'तूं रस्त्या वटेन येता काय वयता घरांत? चल, तुगेली बायल घरांत आफयता तुका.' तो चलूंक लागलो. ताचे फाटल्यान रामदासय लागलो चलूंक. वासंती हताश जीव गेल्ले वरी दारांतच बसलें.

मांय चुली सरी खुडूखुडू करताली. वासंती वोग वचून हांथरुणार पडलें. दोगांय भुरगीं शेणिल्ले वरी, भियल्ले वरी भायर भितर करतालीं.

बरोच उसरां तो पिवन येयलो. आदीं खूब पयसुल्ल्यान कोणाक तरी गाळी संवतासो आवाज येयलो. भायर खूब काळोख आसलो, थंय शांतताय आसली, रातकिडेय किरकिरताले. तेतूंतल्यान तो आवाज येतालो. दारांत पावतकीर तेणें आड केल्ल्या दारार एक खोंट माल्ली. मागीर तो आड्डलो,

'तुका रांडे मद माल्ला. भावांल्या खुस्तार हुडटा चेडी. दारांत येयल्या दादल्याक गू खा म्हणटा, गाळी संवता, धांवडायता. तुका लागना तें. म्हजे इस्ट ते' तो सामको कंठ ताणून उलयतालो. केन्ना कुडीचो कांटो भितरल्यान घट जातालो. लुबडीं उतरां नीट भायर पडनासलीं. पूण तेतूंतल्यान राग जसो ओत्तालो.

वासंती वोग उठून हांथरुणार बशिल्लें. तेणें म्हटलें, 'सोऱ्यांतच बुडून मरतलो तूं. कांयच जावचें ना आतां.'

आयकोन तो एकदम तेचेर झुडोन गेलो. तेणें आदीं तेच्या तोंडार एक थापट दिलें मागीर फाटीर थापट माल्लें. वासंती वाघीण कशें उठलें. थंय लागींच एक लाकडा तुकडो आसलो. तो उखल्लो आनी

तेच्या भुजार धरून माल्लो. मागीर तेका तशेंच धुकलून दिलें. तो लडबडत कुशीक भूंयर पडलो. कांय वेळ 'आवय गे, आवय गे' म्हण आड्डलो आनी मागीर वोग जालो.

दोगांय भुरगीं किळांच्यो मारीत भायुर धांविल्लीं आनी काळखांत आंगणांत उबीं रावन रडटालीं. आवय सुन्न रांदचे कुडीच्या दारांत उबी आसली. तिचो जाण्टो मेंदू भेरेल्ले वरी जाल्लो. कितें करचेंच सुचनासलें. तिका भिरांत दिसताली, आतां आपूण एक उतर उलयलार तो उठून आपणाक लेगीत मारीत.

तिणें भायर वचून भुरग्यांक घरांत हाडलें. इल्लें वाडून तेंकां भरयलें. एकाच ताटांत शीत कडी घेतिल्ली. एकेक उंडी आळीपाळीन एक दुसऱ्याक भरयताली. वासंती न्हिदिल्ले कडेन लागींच रामदास थार पडिल्लो. भुरगीं तेवटेन वचूंक भियेतालीं. आज्जेन ओडून हाडूनच तेंकां आई सरीं न्हिदयलें.

पूण तिणें रामदासाची वास्तपुस्त केली ना. तिवय जेवनासतनाच न्हिदली.

खूब रातीर रामदासाक जाग येयली. पोटांत भुकेचो भगभग पडिल्लो. तो ल्हवच उठलो आनी रांदचेकुडींत गेलो. बल्ब पेटयलो. ताटांत शीत-कडी वाडून घेवन जेवलो.

आवयक आनी बायलेक दोगांकय कळिल्लें, तो उठून रांदचेकुडींत गेला म्हण. पूण तीं उठलीं नात.

दुसऱ्या दिसा रोगेल्लो कोंबो कसो तो दीसबर घरांतच आसलो. मर्दी केन्ना तरी तेणें आवयक म्हटलें, 'आई, तेणें रातचो म्हज्या खांदार दांडो घायलो. खांदो दुखता, तुंवय सामील तेका. हांव मेलार पुरो जालां तुमकां. भुरग्यांक बापूय ना करूंक पळयतात. मरतलों हांव, सोरो पिवनच मरतलों.'

'तूं कित्याक तेका मारूंक गेल्लो तर? पिवन येयल्लो, वोग जेवन न्हिदचो आसलो. ह्या पुढे तुजो मार खावचें ना तें. पुरो जालो गेल्ल्या धा वर्सांत खायल्लो मार. काल खांदार माल्ला, फाल्यां तकलेर मारतलें.'

रामदास वोगच रावलो.

वासंती दीसभर घरांत नासलें. सकाळीं उठून रानांत जळोव हाडूंक गेल्लें. तें लाकडां वोजें घरा लागीं उडयलें आनी भायल्या भायर पोरसाक उदक घालूंकगेलें. वेळ माथ्यार पावंक परतें येयलें आनी पेज जेवन वोग न्हिदलें. मागीर उठलें आनी शीत जेवन शेतांत दिपळे फोडूंक गेलें.

पयसुल्लीं सगळीं शेतां रोवचीं आतां सगळ्यांन सोडिल्लीं. घरा सकल्ले वटेनचीं थोडीं शेतां वंय घालून कांय जण रोयताले. तातूंत वासंती घरचें फक्कत एक खांडयेचें शेत आसलें. हो पांय मोडून घरांत पडटकीर वासंतीन शेजारच्या उल्हासाक पांये पडून कसून घेयल्लें. मांवान सोडून गेल्लें जोत आसलें. पूण रामदासान एक दीस बैलांचें पळयलें ना. तेंच बांदतालें, सोडटालें आनी रानां वटेन सोडून घालतालें. शिंवक तण-शिवड नाशिल्ल्यान गांवचे कितलेशेच गोटे कोसळून पडूक लागिल्ले. वासंतीन मात तण राखून दवरून आपलो गोटो शिंवन घेयल्लो. आपूण कशेंय करून गोटोय राखतलें आनी बैलांकय सांबाळटलें अशें तें म्हणटालें. म्हज्या मांवान खूब कश्ट काडल्यात हांगा. तेचेंच धन हें. शेत तर कशेंय करून रोवंकच जाय. तीन म्हयन्यांचें तरी पोट तें. पडींग पडलार घरांत मूठबर भात, तांदूळ येवचो ना. कितलें म्हण विकत हाडून खातलें? मांयले पेन्सिनेर चल्लां आतां. मांय फाल्यां आसा ना! एकवटेन घोवोलो सोरो, तेचें वागप हाचेन मन दुखीन चरचरतालें तर दुसरे वटेन घटसाण घेतालें-

भुरग्यां खातीर म्हाका कशेंय जगूंक जाय, हातपांय हालोवंक जाय!

वासंतीन घोवा कडेन उलोवप सोडिल्ले. तोवय जापेक येनासलो. दीसबर हांगा थंय भोंवत रावतालो आनी सांजचो, केन्ना दनपारचोय दाम्मून पिवन येतालो. ताणशेवन बोवाळूंक लागतालो. सोऱ्या वरी आतां बोब मारपय एक व्यसन जावन गेल्लें. बोब मारूंक कसलेंय कारण चलतालें. दीसबर घडिल्ली खंयचीय घडणूक, कोण कितें उलयलो, कोण फुतफुतलो, कोण थुकलो, कोणें झेत दाखयलो, गाळी संवक कितेंय चलतालें, कोणाल्याय नांवान गाळी संवतालो. कोण ना मेळ्ळो तर बायलेक, आयक गाळी संवतालो. मेल्ल्या बापायक काडटलो.

आवय रांदचे कुडींतल्यान कितेंय उलयताली. पूण वासंती वोग्ग रावतालें.

गांवच्यांक, शेजाऱ्यांक गाळी मारतकीर पयलीं कोणय विचारूंक येतालो. मोटो कलकल जातालो. एकदोगान तेका हातान, तोण्यान मारूनय पळयलें पूण तो कोणाक संवचो रावनासलो. लोकाकय मागीर कांय दिसना जालें. आतां सगळें फक्कत वासंतीन एकल्यान भोगचें आसलें!

पांयाचे प्लेस्टर काडीत सान दोन-तीन म्हयने हें चलिल्लें. वासंतीक दुबाव येतालो, हो पिवंक पयशे खंयसान हाडटा? तेका दिसतालें, तेगेले ते इस्ट आनी तो वांगडाच पिवंक बसतात. नाड ते, आनीक कसल्योय राटावळी करतात दिसतले. गांवांत तर सोरोखायऱ्यांच्या नांवान चोरीमारीच्यो कागाळी सदांच आसताल्यो. एक दीस शर्ट खुटयेक लायल्ले कडेन तीन-चार शंबरांच्यो नोटी तेगेल्या खिशांत दिसल्यो.

तें चडच दुबावलें, मुंबयच्यान येतकीर धा हजार व्हरून गांवच्या

बँकेंत दवरिल्ले. तेंकां हात लावंक नासले. मांव आसतना सगळ तोच पळयतालो. मागीर मांयली पेन्शन. मांयनय म्हणिल्लें, मुखा भुरग्यांलें शिकप आसा, बरें-वायट आसा, गांठीक कितेंय आसूंक जाय. बँकेचो बूक तेचे सरी तेणें लिपोन दवरिल्लो. म्हण तें इल्लें हुस्क्या मेकळें आसलें.

दुसऱ्याच दिसा तें बूक घेवन बँकेंत गेलें. एकलो वळखीचो आसलो. तेचे सरी बूक दिवन हेचेर कितले पयशे आसात ते पळय म्हण सांगलें. पळयल्यार तेचे वयले साडेसात हजार काडिल्ले आनी अडेच हजार उरिल्ले. वासंतीन म्हटलें, 'बूक म्हजे कडेन आसतना पयशे कशे दिले तर?'

हाचेर कुशीन बशिल्ल्या एका क्लार्कान व्हडान म्हटलें, 'पयलींचो कायदो ना आतां. आतां बुका शिवाय फक्कत नंबर दिवन पयशे काडूंक जातात. सय जुळ्ळ्यार पुरो.

वासंती तोंडार मारिल्ले वरी परत फिल्लें. वाटबर तेका तळमळून रडूंक येतालें. पूण तेणें दुकां प्रयत्नान थोपोवन धल्लीं. पयशे गेले म्हणच न्ही तर सोताचो घोव इतल्या वायट थरार गेलो म्हणय तेका रडूंक येतालें.

घरा येवन हांथरुणार पडून तें हमहमसून रडूंक लागलें. 'कितें जालें गो' म्हणत मांय लागीं येयली. वासंतीन बूक काडून भूंयर आपटिलो. मांयक ना सांगतांच कळ्ळें, रामदासान बुका वयले पयशे चोरून काडले आसतले म्हण. तिणें म्हटलें, 'हे कुळयेक असलो मनीस केन्ना जल्माक येवंक ना दिसतलो. म्हगेलो मांव रानांत चार मैल भितर वचून शेत करतालो. भात, तण तकलेर मारून हाडटालो. पिकेर रातचो माळ्याक वयतालो.'

दनपारां घोवालीं पावलां दारांत वाजतकीर तें रागान भायर

येयलें. पासबूक तेच्या हड्ड्यार मारून म्हटलें, 'हेतूंतले पयशे कित्याक चोल्ले तुयें? म्हज्या भुरग्यांच्या नांवान दवरिल्लें हांयें, म्हज्या भुरग्यांचो गिरास काडून घेयलो तुयें? तें मूत पिवक पयशे काडलें तुयें? पाड पडूं तुजें. पांय मोडून तसोच घरांत पडून उल्लार बरो आसलो.'

रामदास काय उलयलो ना. कांय वेळ भायर भितर करत रावलो. मागीर भायर वचूंक गेलो. सांजसर तेचो पत्तो नासलो. रातचो बऱ्याच उसरां पिवन येवन आड्डूंक लागलो, 'म्हजे पयशे, हांयें घाम गळोवन जोडिल्ले. हांये काडून खर्च केले. हांये मजा माल्ली. हांव भुरग्यांक पोसतलों. तूं कोण विचारतलें? त्या बुकार आतां झिरो करून दवरतां पळय...'

वासंतीक दिसलें, आतां आनी म्हज्यान तग मारूंक जावचें ना. उठून उबें रावंक जावचें ना. हीं दोगां भुरगीं न्ही जाल्यार खंयूय वचून आत्तां न्हंयत, बांयत हुडी घेवन जीव दितासलें!

धुळवप, शेत रोवप लागीं येयल्लें, कोणे कोणें कसूंक सुरूय केल्लें. वासंती रावतालें, तो मुखार सरता काय पळोवंक. बेठेंच घरांत उस्वास सोडिल्ले वरी करतालें. शेजारचो रामनाथ खांदार नांगरा घडप घेवन बैलां जोत हामडीत वयतालो. पळोवन रामदास घरांत येयलो. बायलेक म्हणालो, 'आमी आमचें रोवन उडोवया. सारें वारोवचें, आडवें, उबें कसचें आनी रोवचें. दिपळे मोटे उल्लार फोडचे पडटले.'

'दिपळे उरचे नात. पयली कस जातकीर बारीक फोडिल्ले हांयें.' सारें घालूंक खोरें, चोबे तेणे तयार केले. त्या दिसा सांजचें तीं दोगांय चोबे, खोरें घेवन गोट्या फाटल्यान शेणा गायरीर गेलीं. रामदास वांगडाच दोन चोबे भरतालो, एक वासंतीले तकलेर उखलतालो,

दुसरो आपूणच शक्त लावन उखलून घेतालो. मागीर दोगांय वांगडाच वचून शेतांत रखोवन येताले. वासंती चड उलयनासले पूण तेका बरें दिसतालें. इल्लें इल्लें हांशें तोंडार उदेतालें. एक फावट चोबो उखलून रामदासान तेगेल्या पोल्याक हात लायलो. ताका घळ्ळ जावन रडूंकच येयलें. बेगीबेगीन फाट करून तें चलूंक लागलें. मनांत म्हटलें, भांगरा सारख्या आयुश्याची वाट लायली हेणें!

ती सांज आनी दुसऱ्या दिसा सकाळीं मेळून तांणी गायरींतलें सारें व्हरून शेतांत घायलें. तेच्या दुसऱ्या दिसा सकाळीं शेतांत जोत बांदलें आनी चार दिसांत आडवें कसून उडयलें. वासंती शेतांतच उरतालें. मोटे दिपळे उल्लार फोडटलें. कोनशे, कडो खोऱ्यान खणटालें, सारें वारयतालें. उपरांत बीं घालून शेत उबें कसलें. णव-धा दिसांत रोवचो वावर सोंपलो. आतां वंय नीट करचो वावर तितलो उरिल्लो. तो वावर मागीर पावस पडून शेत किल्लावन येतकीर करूं येतालो. मुखार नाटूक , नडूंक तें आशिल्लेंच.

वासंमीन अजाप दिसतालें. ह्या आठ दिसांत तो सामको पियेलो ना. शेतांतल्यान उसरां येतालो, बांयर वचून न्हावतालो आनी वोगी येवन हांथरुणार बसतालो. तेन्ना तो देव कसो दिसतालो. पूण वासंतीलो भावार्त नाशिल्लो. विश्वास नाशिल्लो. तें थर्त भियेवनच आशिल्लें.

दुसऱ्या दिसा तो आवय कडेन पयशे मागूंक लागलो. आवयन म्हणटलें, 'जेवंक-खावंक, सामान-सुमान हांव पळयतां. तुका आनी पयशे खंयचे दी म्हणटा? पयशे व्हरतलो आनी पिवन धांदळ घालतलो तूं.' आवयन मागीर धा रुपयांची नोट मुखार केली. ती तेणें आवयच्या हातांतल्यान ओडून थंयच सकल शेवटिली आनी भायर

सरून गेलो.

घरा पयल्यान नरशिंवालें घर आसलें. डिप्लोमा जाल्लो तो पयलीं कांय वर्सां गोंयांत खंय तरी नोकरेक आसलो. उपरांत थंय सान येवन ताणें गांवांतच सिमिटाचीं जनेलां, खांबे, तुळशी करची ल्हानशी फॅक्टरी घायली. तेगेली बायल फाटीं केन्सरान मेल्ली. एकलोच पूत तेगेल्या भावा सरी शिकूंक बेळगांवां आशिल्लो. नरशिंवा कडेन वचून पांये पडून रामदासान शंभर रुपया घेयले. तो अदीं मदीं ताका पयशे दितालो. दितकीर दर फावट सांगतालो, तुवें घेतिल्ले आतां इतले इतले जाल्यात.

दनपारांच तो बरेंच पियेवन येयलो आनी आवयक बुरश्यो बुरश्यो गाळी संवंक लागलो. म्हणूंक लागलो, 'बापायले पेन्सिनेचो सगळो पयसो तुजो न्ही, म्हजोय वांटो आसा, हांव पूत तेगेलो.

ती कितें उलोवंक गेलार, तेणें तिच्या कपलार मूठ माल्ली. ती वोग रांदचे कुडींत गेली आनी चुली मुखार बसून रडिल्ले वरी उलोवंक लागली, 'हो जावचो म्हण सतरा देवांक सतरां कडेन सांगणें घायल्लें. दोन वसांत सगळीं सांगणीं पावयल्लीं. मार खोशयेन पांच दीस गणपती दवरून घेयल्लो. हेका माटवळेक बांदिल्लो... मांव म्हणटालो, नातू जावंक जाय, घोव म्हणटालो, चेडो जावंक जाय, म्हज्या जिवाक णव म्हयने खपखपो... चेडवां जाल्लीं बऱ्यान गेलीं, बऱ्याक पावलीं.'

वासंती मांय फाटल्यान येवन उबें आसलें. सुन्न सगळें पळयतालें.

* * * * *

आतां तो पयश्यांक लागून आवयचे फाटीकच लागिल्लो आसतालो. आतां ती तेका इतली भिताली, कितें आशिल्लें काडून दिताली. ना तर गाळी संवतालो. धुकलून दितालो, मुठयो घालतालो.

आतां आतां मांय सगळो राग वासंतीचेर काडटाली. म्हणटाली, ‘मुंबयंत आशिल्लीं थंयच चाब्बून रावंक जाय आसलीं. तुमी हिंगा येयली आनी आतां म्हजे हे भोग! आशिल्लें नाशिल्लें तुमच्या हड्‌ड्यार घालचें आनी म्हाका मागीर हातपांय मोडून हांथरुणार पडलार कोण पळयतलो? हांव आतां एक पयसो खर्च करचें ना. कांय दिवचें ना तुमकां.’ आतां ती पेन्सिनचो दीस जालो तरी बेंकेंत वचूंक खांकुडटाली. आपणा सरी कांयच ना करून दाखयताली. आदींच रामदासान तिचे कडल्यान पयशे काडून व्हरप आनी मागीर तिणें आपणा सरीं कांयच ना करून दाखोवप, निमित्त करप. हाचेन भुरग्यांच्या खाणा-जेवणाचे हाल जाताले. तिगेलें आतां रात-दीस एकच आसतालें, ‘म्हजें नज जातकीर कशें जातलें? म्हजें कोण करतलो?’ तिचो सोता वेलो आनी संवसारा वेलो विश्वास उठिल्ले वरी जाल्लो. भुरग्यांक तापयताली, वासंतीचेर किसळटाली.

सगळें हाता भायर वयता तशें वासंती मनान घट निबर जातालें. थारायतालें, हे पुढे संवसाराक हांवें एकल्यान तकली मारूंक जाय. भुरगीं मार्गाक लागतासर हांवें मरूंक फावना!

तो पुराय पावसाळो बोबो हुयेल्यो हातूंनच गेलो. तेतून आनी घरांत हें ना, तें ना. एक बरें आसलें. मांयकय भूक लागताली म्हणच खाणाजेवणाच्यो वस्तू घरांत येताल्यो. तिका च्याव पिवची तल्लफ लागताली म्हणच साकर पालो घरांत येतालो. कितेंय एकल्यानच खावचें जेवचें इतली मुर्दाड ती नासलीच.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

केलें. लुंवताना, मळटाना मर्दीच तो उबो रावन गांवा वटेन पळयतालो. अस्वस्थ दिसतालो. वासंती तेका जोखतालें. तेका भिरांतय दिसताली, तो केन्नाय गांवा वटेन चलूंक लागत म्हण. तो मर्दी काम सोडून गेलो ना. सांजचो मात न्हावन रस्त्या वटेन वयतालो आनी इल्लो पिवन बेगीनच परत येतालो. कांय उलयनासलो. तेचे हे अशे वागणुकेचें वासंतीक अजाप दिसतालें. सोताचो घोव आसुनय ताका तो कळनासलो. तो मनीसच कठीण दिसतालो.

काम करूंक वासंतीले हात शिंवशिंवताले. शेतां उणीं जाल्लीं खरीं, काम करचे हातय उणे जाल्ले. तें कोणाकोणागेर लुंवच्या, मळच्या कामाक वयतालें. ह्या गावचीं कामां जातकीर शेजारच्या होळगदे गांवांत हेरां बरोबर आनी आठ दीस कामाक गेलें. ताका दिसतालें अशेंच आपणाक वर्सबर काम मेळत रावचें. पूण लुवणी मळणी जाली म्हणटकीर हो गांव आंग कवळून घेतालो. मागीर मुखाल्लो पावस मेरेन गांव भणंग उकतो पडिल्लो असतालो. रानांत वचून लाकूडफाटो हाडचें सोडल्यार हेर चडशें काम आसनासलें. गोरवां राखप तर लोकान केन्नाच सोडून दिल्लें.

वासंतीक केन्ना दिसतालें, हो गांव आतां चड दीस तिगचो ना. लोक बिटकी कवळून शारांनी वचूक लागतले. शेतां पडींग पडटलीं. गोरवां पारगपोळ भोंवतलीं. तें भियेल्ले वरी जातालें. म्हाका तर आतां ह्या गांवांतच रावंक जाय! तें चित्तालें, गांव पडींग पडलार हीं सोऱ्या दुकानां बंद पडटलीं काय? तशें जाल्यार बरेंच जातलें, साप्प पडींग गांवांत लेगीत आनंदान रावतासलें हांव!

एक दीस रामदास बरोच पिवन तांबडोच जावन रस्त्या वयल्यान येतालो. वांगडा सावळो आसलो. ताका थंय चिंचेवाड्या वयलो सदाशीव मेळ्ळो. रामदासान तोंडारच फट् करून सदाशिवाक

म्हटलें, 'आरे तुगेलें तें गोरेलें चेडूं त्या फारेस्ट गार्डा बराबर नाचता खंय मुरे. सांभाळ, नाक कापतलें, धांवन वयतलें तें.'

सदाशिव रागान एकदम मुखार येयलो. तेणें चार पांच थापटां झ्यां झ्यां करून ताच्या तोंडार, फाटीर माल्लीं. तेगेल्या वाड्या वयलो आनीक एकलो लागींच आसलो. तोवय मुखार येयलो. तेणेंय दोन फुलयलीं. तो तेंकां पांये पडत थंय सान धांवत गेलो. ताका मारतात तें पळोवन सावळो केन्नाच पयस गेल्लो.

घरा सरीं पावलो आनी अजुनय घुंवळेंत आशिल्लो रामदास रडूंक लागलो आनी पोले पुसोवन घेवंक लागलो. वासंतीन पळयल्यार तोंड, आंग काळें निळें जाला, 'आरें कितें जालें?' म्हण विचारलार तो कांयच सांगना जालो.

'कोणें माल्लें तुका? म्हणत वासंती सडसडीत वयर रस्त्या वटेन चलूंक लागलें. पयस कोण तरी गाळी संवत वयता तें आयकोंक येतालें. तें बद्द मुकुंदाल्या पसऱ्या मुखार येवन उबें रावलें. ताका खूबच राग येयल्लो, 'मुकुंदमाम, हेका कोणें माल्लें? कोणाल्या हाताक जोर मारिल्लो? कोणाचें मडें खपिल्लें? मेळूंक जाय आसलो हाताक, हांवच दोन दितासलें तोंडार.'

थंय भायर तीग चोवग दादले उबे आसले. तांतलो सुहास मुखार येयलो. 'वयनी, वायट उलयलो गे रामदासण्णा. त्या सदाशिव नायकाल्या चेडवाची अब्रू काडली ताच्या तोंडारच. तें कोणा बराबर नाचता, धांवत वयतलें म्हटलें, तेका राग येयलो, तेणें माल्लें. मागीर तेगेलो बापोलभाव रामनाथ येयलो.'

'दोगांनय माल्लें?'

'हय'.

वासंती वोग्ग फाटीं फिल्लें. ताका लजशी जाली. हांव आनी

कित्याक येयल्लें वयर? दादले आसले थंय!

* * * * *

मर्दी देड दोन वर्सां गेलीं. चेडो अक्षय आतां इकरां वर्सांचो जाल्लो. चेडूं मीना सात वर्सांचें जाल्लें. दोगांय गांवच्या शाळेंत वयतालीं. बरें जेवयलें तरीय भुरगीं आंगान भर नासलीं. वोगच कळाशीं, भागिल्लीशीं दिसतालीं. आंगार तेजच नासलें.

वासंती घरा सकल्लें शेत चुकनासतना रोयतालें. मर्दी कोणागेरय कसलेंय काम आसलार मजुरेक वयतालें. मांय सामानसुमन हाडूंक अर्दी-मर्दी कितेंय दिताली.

ताचें आवय कडेन झगडप सदांचेंच जाल्लें. पयश्यां खातीर म्हण झगडटालो. आपणाक कितेंय उलयता म्हण झगडटालो. आपणाक नीट जेवण घालिनात म्हण झगटालो. वासंती ताचे पसून पयस पयसच रावतालें. आपणाल्या हड्ड्यार येवन बसना तोवर वोग रावतालें. तरीय अर्दी मर्दी अशे प्रसंग येताले, तो गाळी संवत ताच्या आंगार धांवन येतालो. तें रडऽ नासलें, सवऽ नासलें. हें दुःख सासणाचें जाल्ले वरी मख्ख काळजान सोंसतालें.

आता कोण एकलो तांच्या घरा सरीं येयनासलो. शेजाऱ्यांक, गांवच्यांक जण एकल्याक केन्ना ना तर केन्ना गाळी संवन मेकळो जाल्लो.

तेचे इस्ट वेंकटेश आनी सावळो हांणी आपलो पयलींचो रानांतल्यान लाकूड कातरून हाडचो धंदो परतो सुरू केल्लो. ते अर्दी-मर्दी गोंयच्यान सोऱ्या वोजीं हाडटात म्हणय आयकूंक येतालें. ते घरा सरीं येयनासले पूण वासंतीक होलमतालें. तें दुबावतालें- ते

दोगय रस्त्यार सोऱ्या दुकाना सरीं रामदासाक रावतात. तेका अर्दी-मर्दी सोरो घालतात. केन्ना तो सोऱ्या नेटार आपल्या ह्या इस्टांचीं भोवमानान नांवां घेतालो.

एक दीस कितें जालें, कोणाक खबर. पिवंक बशिल्ले कडेन झगडीं जाल्लीं आसतलीं. रातचो वेंकटेश आपल्या आंगणांत उबो रावन व्हडा व्हडान रामदासाक गाळी संवतालो. मदीं एक शेत आसलें. त्या शेता पयल्यान वेंकटेशालें घर आसलें. ताचें ते संवप एका सुरांत उक्त्या शेतापार पयस आयकोंक येतालें. तें गाळी संवप आयकोन रामदास मागीलदारांत धांवलो. त्याच नेटान वेंकटेशाक गाळी संवक लागलो. दोगय सोऱ्याचे फुल्ल घुंवळेंत आसले. तो गाळ्यांचो शिंवर जुगलबंदी कसो बरोच वेळ चालू आसलो. सगळो गांव घणघणटालो. ते तशे झगडटाना कळटालें, झगड्याक व्हडलेशें कांय कारण नासलें, सोऱ्या नेटार तोंडाची खाज काडून घेवंक ते झगडटात. बेठेच मारामारी करूंक एक दुसऱ्याक आफयतात...

गाळी संवप सोंपलें तेन्ना रामदास इतलो थकिल्लो, वोग वचून हांथरुणार पडलो. बायलेन, आवयन एका उतरान तेका कांय विचारूंक ना. भुरगीं मात भिवन थरथरत वणटीक तेंकून बशिल्लीं आसलीं.

दुसऱ्या दिसा सकाळीं वेंकटेशाली बायल ललिता येयलें. वासंतीक दिसलें, ही आपणा सरीं झगडूंकच येयल्या, पूण ना, पळयल्यार ती भुकेल्ले वरी कंगाल दिसताली. हड्डें दिसनासतलें. लांब गळोच दिसतालो. आंगा वयली साडी पोल्क झाडलार पोसोबर धुल्लमाती सकल पडटली अशें दिसतालें. ती आयल्लीच तिणें कुरू करून घोव घरांत आसा काय म्हण विचारलें. वासंतीन मोठ्यान सांगलें, 'ना, तो सकाळीं घण घेवन सोनारालें भांगर पेटूंक गेला.

येताना आंगभर भांगर लागिल्लें आसता.'

तिणें ल्हव तिरक्या आवाजांत विचारलें, 'आसा काय कितें तें सांग गो.'

'ना तो? सकाळबर भोंवता आनी दनपारचो पिवन येता. मागीर सांजबर न्हिदता आनी परतो रातचो पिवन येता. बेस्ट धंदो तेगेलो.'

'पयशे खंय सान हाडटा तर तो'?

'तुगेलो सावकार घोव तेगोलो इस्ट न्ही गो?'

'श्या. रातीं कित्याक म्हूण झगडटाले ते?'

'तुवें रातचें घोवाल्या कुशीक रिगून कानांत विचारचें न्ही गो?'

'श्या. खपलो तो कानांत उलयतलो. संवंक लागलार कानाचे पड्डे फुट्टात. पयलीं इतलो नासलो. आतां सोऱ्याचें म्हण खूबच जालां.'

'तूं कित्याक येयल्लें अशें वेंकटेशा बायले?'

'तूं कितें करता, तुजें कशें चल्लां पळोवया म्हण. सोरो सोडूंक कितें उपाव आसा काय म्हण विचारूंक.'

'म्हाका उपाय खबर आसलार हांव घोवाले तकलेर फातर लेगीत घालूंक तयार.'

'श्या! अशें कशें उलयता तूं?'

वासंतीन तेका भितर व्हरून च्याव करून दिली. ललीत आतां मनान बरेंच सदळ जालें. वासंती तेका आपलें आपलें दिसूंक लागलें. तें उलयलें, 'ल्हान आसतनाच आवय बापूय गेले. मावळ्यानच ल्हानाचें व्हड केल्लें. तेणेंच लग्न करून दिल्लें. एक पोवळ्यां माळ आनी दोन कांकणां घायल्लीं. फारेस्टाच्या लोकान तेका फाटीं व्हरून भितर घायल्लें तेन्ना सोडोवन हाडूंक कांकणां आत्माराम भटा कडेन घाणाक दवरिल्लीं तीं थंयच पडून आसात.

चेडूं फाल्यां लग्नाचें जातलें. जोडटा पूण घरांत पयशे दिना. केन्ना कितें इल्लें हाडून घालता तितलेंच. एक दीस मिरसांग ना तर एक दीस साकर ना. आतां म्हाकाय खूब राग येता. हांवय झगडटां. घरांत मागीर बोबो.'

'कुळारा कोण आसात तुगेल्या?'

'कोण नात. व्हडलो एक भाव आशिल्लो. बापोल्या कडेन आशिल्लो तो. जाळ घेवन न्हंयंत रांपूंक गेल्लो तेन्ना बुडून मेलो.'

'भाग्यवंत गो बाय तूं. कुळरचे आसलार हांथरुणाक लागून पडटा आसले.' वासंतील्या दोळ्यांत दुकां उबीं रावलीं. 'बाय ललिता, वायट, सुण्या पाश्ट जिवीत आमचें. घरांत दाणोगोटो हाडप ना. जेवणा खाणाक वळवळवप. वयल्यान बेबदली बायल म्हण हिणसावन घेवप. लोक कुछित्रपणान पळयतात. हातबोट लावंक सोदतात. अर्दकुटे अयावपण गो हें. भुरगीं भिजिल्लीं शेवणीं कशीं जालांत.'

'खरें. खरें गो बाय तुजें. हांव रातचें न्हिदिल्ले कडच्यान उठ्ठां आनी जीव दिवंक वयचें म्हण चिंत्ता. कुशीक न्हिदिल्ल्या भुरग्यांक पळयतां आनी काळजार फातर दवरून घेतां. रत्नाकर शेटीली बायल कितें सांगता जाणा, जांचे घोव चड पितात तेंगेल्या बायलांनी मेळून सोऱ्या दुकानांनी वयचें आनी दुकानदारांक धमकावचें, आपल्या घोवांक सोरो दिय नाकात म्हण.'

'तेणीं दितलेच म्हटल्यार मागीर कितें करचें? पोलीस, एक्सायज, सरपंच सगळे तेंचे वटेन. तेणीं पयशान बांदून घेतलात. आमी तशें वचून सोरो दिय नाका म्हण सांगलार आमचे घोव आमकां दवरतले? आदींच दुस्मान ते आमगेले. आतां बेबद्यां बायलो म्हण पंगड बांदून भोंवचेंच उल्लां.'

'भोगचें. जल्मबर भोगचें. दोगांय पयलीं एकली मरसर भोगचें!' आतां मरणच चुकोवंक शकतलें आमकां ह्या भोगांतल्यान.'

वेंकटेशा बायल उठली. तिणें म्हटलें, 'तुगेली मांय आसा, शेत आसा, म्हगेलें कांयच ना...' ती चलूंक लागली. फाटल्यान वासंतीन पळयल्यार ती जुवान बायल तेका म्हातारी कशी दिसली. वासंतीन विचारलें, आगो, तूं खंयूय मजुरेक कामाक बी वयता?'

'ना. तकलेर चोबो घेतलार म्हजी मान, फाटी कणो दुखता. बागवनय कितें करूंक जायना. आतां आनी मारय खावंक जावचें ना गो म्हज्यान. तुका सांगू, म्हाका केन्ना केन्ना दिसता, ताका वीख घालचें म्हण.'

* * * * *

एक दीस वयले वटेनच्या घरांतलो नरशींव जागेली सिमिटाचीं जनेलां, खांबे करची फॅक्टरी आशिल्लो तो- वासंतीक वाटेरच मेळ्ळो. तो चाळिशींतलो आशिल्लो आनी आंगार बरे बरे कपडे घालतालो. बरो भांगरा काडयांचो चेस्मो घालतालो. वासंती ताच्या आंगा वेल्यान वतना मातशें वोळखीचें हांशे हांसले आनी चलूंक लागलें. तो म्हणालो, 'राव मुगो... धांवता शें, कोण फाटीक लागिल्ले वरी...?' वासंती थाल्लें, गांवचो थोर मोटो मनीस.

'तुगेलो घोव चडच पिता न्ही? अश्या घरांत बायलांचे चुरचुरे गो. सदां म्हजे सरी पयशे मागता. ना म्हटलार खटासून बसता. आज मेरेन पांच-स हजार जाल्ले आसतले दिल्ले.'

'कित्याक दितात तर तुमी?'

'बायलेन मागलात म्हणटा. मागीर ना कसो म्हणटलों? हांवें

म्हटलें, बायलेकच घेवन यो मागूंक. तर येतां येतां... एक दीस घेवनच येतां, म्हणटां.

'हांव वयतां.'

'तूं जाणा, हांव एकलोच रावतां. एक जीव सदाशीव. रांदून बी जेवंक बेजार येता. तूं अशें कर, म्हगेलें दनपारचें रांदून दवर सद्दां. पगार दितां हांव. कितलो तो पगार तुवेंच थारावचो.'

'पळयतां. वयतां हांव आतां.'

'घोवाक विचारूनच यो. तो ना म्हणचो ना.'

तें चलूंक लागलें. तेणें फाटल्यान म्हटलें, 'घोवान घेयल्ल्या पयशांचें कितें तें चय.'

एका बेबद्याली बायल म्हण तो कितें सांगूंक सोदता तें वासंतीक कळ्ळें. तेका खूब खूब वायट दिसलें. म्हजो घोव कितलोय वायट आसलो तरीय तो म्हजे विशीं हें अशें चिंतचो ना अशें ताका दिसलें. तेणें मांयक ही खबर सांगली. ती आपल्या पुताकच संवताली.

आठ दिसान नरशींव घराच येयलो. विचारूंक लागलो, 'कितें केलां पयश्यांचें? कितें चिंतलां तुवें? घोव बायलेलें नांव सांगून म्हजे कडच्यान पयशे घेता.'

आतां तें आपल्या दारांत वागिणच आसलें. तेणें रागान म्हटलें, 'कित्याक पयशे दिल्ले? कोणाक विचारून दिल्ले? सय घेवन दवल्ल्या? तूं पांच हजारांचो हिशोब सांगता. तो म्हणटा, घेवंक ना. कितें आसलार घे तेचे कडच्यान फारीग करून. म्हाका सांगूं नाका. हांव तुका रांदून घालूंक न्ही, तुज्या वासाक लेगीत येवचें ना.' तेन्ना मांय फाटल्यान उबी आसली रागान पळयत. तो वोग काडून गेलो. पूण तो राग, मोह धरून रावचो ना हें सांगूं नज आसलें.

* * * * *

मांव मरतना एक बैलाचें जोत सोडून गेल्लो. आतां चार वर्सां जाल्लीं. ते बरेच जाण्टे जाल्ले. पूण मांवाचो म्हालवज म्हण वासंती तांकां बेस सांभाळटालें. तण-पाणी नीट घालतालें. चड करून तेंच बैलांचें पळयतालें. गोटो लागींच आसलो. मदीं एक बारीक शेतोड, ताचे पयल्यान बांदार गोटो. दोगय बैल तांबडे, उब्या शिंगाचें. तेंचो वास, तेंचें रुप, तेंचें साधेपण सगळेंच वासंतीक मानवतालें. केन्ना तेंकां गोट्यांत घालून थंयच तें गवणीर, बरोच वेळ बसतालें. आनंद जातालो.

एक दीस रामदास सोरो पिवंक नासलो तरीय आवयक, बायलेक आयकोंक वच्चें हे तरेन उलयतालो, 'आनी वर्सान दोन वर्सांन म्हातारे जातले ते. धोपरां मारतले. बडतणाक पडटले. एक खांडयेचें शेत आनी तेका एक बैलाचें जोत पोसप म्हटल्यार हांसची खबर. बांदूं जाय, सोडूं जाय, तण-उदक घालूं जाय.'

वासंतीक ताचें उलोवणें कळ्ळें. तेणें रागानच विचारलें, 'मागीर कितें करचें म्हणटा?'

'विकून उडोवया ते.'

'आतां कोण घेतले ते जाणटे? कोणाक जोताक जाय?'

'घेतले, घेतले, कित्याक घेवचे नात?'

'घेतले आनी मांसाक मारूंक गोंयां व्हरतले.'

'आमकां कित्याक पडलां? तेंचे पाप तेंचे तकलेर.'

वासंती एकदम आड्टलें, 'ना, हांव दिवंक दिवचें ना. कशेंच दिवचें ना. म्हज्या मांवाचे ते. कोण दिता आनी कोण व्हरूंक येता तें हांव पळयतलें.'

आवयनय म्हटलें, 'उरतले ते गोट्यांत. तेंच पळयता न्ही बैलांचें सगळें.'

मुखाल्ले चार दीस रामदास घरांत घुसमटिल्ले वरी करतालो. वाडिल्लें ताट जेवचे पयलींच धाडायतालो आनी जेवन जाले उपरांतय धाडायतालो.

मदीं कांय दीस गेले. एक दीस सकाळीं वासंती गोट्यांत वचून पळयल्यार बैल गोट्यांत नात. सांजचे तर तेणें गोट्यांत घालून गवणींत बांदिल्ले. तेणें बेठेंच आजूबाजून खंयूय चरतात काय म्हण पळयलें. पूण खंय नासलें. घोवान सकाळीं येवन सोडून घायले म्हणूंक तो अजून घरांत न्हिदिल्लोच आसलो. ताका आगळोच दुबाव आयलो. तें रडत घरा येयलें. तेणें घोवाक बैलां विशीं विचारल्यार तो वोगच रावलो. तेणें सरसरीत वचून तेगेल्या पेण्टा खिशांत पळयलें. खिशांत नोटांची कवळी आसली.

पळोवन वासंती खूब रडलें. रडतच घोवाक खेपतालें. वर देड वर तें सारकें रडटालें आनी संवतालें, 'मांवाले गोट्यांतले बैल तुवें मांसाक विकले.' रामदास कांयच उलयनासलो. शेवटा तो आंगार कपडे चडोवन भायर वचूंक गेलो.

दनपारां बरोच पिवन येयलो. म्हणालो, म्हगेल्या बापायलें तें जोत. फाल्यां धोपरां मारून मरून वयतासले. चार पयशे तरी मेळ्ळे. थोडें न्हूं. साडेसात हजारांक विकले ते. तेणें बऱ्योच नोटी काडून वासंती सरी पेटयेर दवरल्यो. त्यो वासंतीन फासफून जमनीर उडयल्यो. आवय लागींच आशिल्ली. तिका दिसतालें, आतां हो मारूंक वासंतीच्या आंगार वयतलो. पूण तो हाल्लो ना. तिणें मागीर त्यो नोटी वेंचून तांची कवळी करून पेटयेंत उडयली. ते पांच हजार आसले. उरिल्ले रामदासान दवरिल्ले सोऱ्याक.

काल तिनसांजचे काळोख पडटकीर रामदासान बैल गोट्यांतल्यान सोडून रस्त्या वयर रानवाटेर व्हरून एकल्याक

विकिल्ले. तेणें मागीर ते हामडून गोंय वटेन व्हयल्ले.

* * * * *

मांय तारामतलो घोव वचून आठ वर्सां जाल्ली. हीं आठ वर्सां तिगेलीं भारी बेजारांतच गेल्लीं. तिका सदां एकच ध्यास लागिल्लो आसतालो, आपूण हात पांय मोडून हांथुरणार पडचें ना मू देवा! अशें जालार म्हजें कोण करतलो? तिचो कोण्णाचेर विश्वास नासलो. मागीर मागीर तिणें वासंतीक खूब सतायलें. रामदासालो सगळो राग तेचेर काडटाली. कुडीन थकता तशी मनान ल्हान जायत गेल्ली. पयशे काडूंक तयार नासताली. कोणें बरें जेयल्लें खायल्लें पळोवंक जाय नासलें. सगळ्यांचेर किसळटाली. तेतून तिगेली कुडीचीं नाना दुखणीं, सांदे दुखताले, पाठीकणो दुखतालो, हागूं-मुतूंक सारखें जायनासलें, जेवण खपनासलें. ती आपलो म्हालवज राखताली खरी, पूण ह्या लोकान- रामदासान, वासंतीन तिका लुटून खायल्लें. तिणें पयशे खंयूय पाताळात लिपोवन दवरले तरीय रामदास केन्ना तिका धमकावन, मारून, चोरून काडून व्हरतालो. वासंतीली घरांत हें ना, तें ना ही रड चालूच आसताली. मागीर ती केन्ना खोशयेन, केन्ना शेंवटून आपटून दिताली. तरी तिका एक हुस्को आसतालोच, भुरगीं उपाशीं पडचीं न्ही, हीं भुरगीं शिकूंक जाय अशेंय तिका दिसतालें.

नातू अक्षयाली एसएससी ची परिक्षा लागीं पाविल्ली. तो मदले कुडींत अभ्यासाक बशिल्लो. तेन्ना तेका भायले वटेन धप्प करून कोण पडिल्ल्याचो आनी बारीक हूं हूं असो आवाज आयकोंक येयलो. तो उठून भायर येयलार भायल्या दारा भितर आज्जी

पडिल्ली दिसली. वासंती मागीलदारांतल्या पोरसांत आशिल्लें. अक्षयान हुयेल्यो मारून तेका आफयलें. मागीर दोगांनय मांयक घरांत हांथरुणार हाडून घायलें.

तिका सुद्द नाशिल्ली. तोंडार फेण आयिल्लो आनी ताळ्यांतल्यान हूं हूं आवाज येतालो. उपरांत ती आठ दीस उल्ली. तिका शेवटा मेरेन सुद्द येवंक ना. आनी तिणें कांय खायलेंय ना.

तालुक्यांतल्यान एक बरो डॉक्टर हाडिल्लो. तेणें सांगलें. 'हांगा कांय करूंक जावचें ना. मणिपाल ना तर बेळगांवां व्हरून पळयात. लाख देड लाख खर्च येतलो. तरी बरी जातलीच म्हणूं नज.'

रामदास आनी वासंती वोग हात कांबरून घेवन बसले. लाख म्हण आयकलार छातयेंत धडकी भरताली. तालुक्यांतल्यान हाडिल्ल्या डाक्टराक पांचशे रुपया दिवंक वयर सकल जाल्लें. आठ दिसांत ती मेली.

* * * * *

रामदासान आवयलीं क्रियाकर्मां निश्ठेन केलीं. बारा दीस मेरेन तो घरांतल्यान भायर सल्लो ना. सोरो सोड, माथ्याक इल्लें तेल घायलें ना, आंगाक वासा साबण लायलो ना. दनपरचे सोलकडयेन निखटें शीत आनी रातची पेज.

अकराव्या दिसाक पिंड संतर्पण जातकीर कावळ्याक पिंड दिवक गेलार कावळो पिंडाक हाफडूंक तयार ना. कितलें आफयलें, विनयलें, पांये पडलें पूण कावळे मुखार येयनासले. पिंडाक चोंच लायनासले. पयस खंय तरी झाडार बसताले आनी वोग्ग हुडून वयताले. कांऽकांव आवाजय करनासले.

पयस उबो आशिल्लो वाड्या वयलो गंगाराम हळून म्हणटालो, 'दत्तारामाल्या चेडवाक पुण्यांत चेडो जाला तर हाणें हिंगा फुगोट्यो मारल्यो. थोडे न्ही, धा बारा मारांद.'

हाचेर शेखरान म्हटलें, 'पयर रामाल्या आवयन इंदरां वीख घायल्लें. सकाळीं तिणें तें वीख तशेंच भायर हाडून उडयलें. खावन दोग कावळे मेले, पाखां सोडोवन मरून पडिल्ले पळोवन कावळे भियेल्यात.'

हें कोणाक आयकोंक येयलें ना. आयकोंक येयलें तरीय कांयच फरक पडचो नासलो. ते आकुळपिकूळ जावन कावळ्यांची वाट पळयतच आसले. पूण वेळ माथ्या वयल्यान देंवलो तरीय कावळो पिंडाक आफुडी नासलो. पुराय दायजी, वाड्या वयले लोक कुशीन कुशीन उबे आसले. सगळ्यांचेर मोटो तणाव आयिल्लो. मदीं जाण्टेलो रघुनाथदाद रामदासा मुखार येयलो. तेणें रागान म्हटलें, 'हेणे आवयक गाळी संवल्यो, तिका माल्लें, लटून खायलें. तिगेलो आत्मो तळमळटा दिसतलो मदीं अंतराळींच. पापया, चूक मागून घे. आनीक आनी सोरो पिना म्हण उतर दी, सोपूत घे.'

रघुनाथदादान ताका म्हणूंक लायलें, 'आई, हांवें तुका खूब कश्ट दिले, म्हाका आतां वायट दिसता, म्हाका क्षमा कर. हांव हाचे मुखार सोऱ्याक हाफुडचो ना, सोरो पिवचो ना. बायलेक भुरग्यांक बरें करून सांबाळटलों.'

मागीर ते सगळे कुशीन वचून झाडां आडसराक उबे रावले. कांय वेळान एक चुकून पडिल्लो कसो कावळो येयलो आनी तेणें पिंडाक चोंच माल्ली. तितलेंच पुरो जालें. सगळ्यांच्या मना वयले चेपण खिणांत गेलें.

आवय मेली तेन्ना गांवांत आशिल्ल्यो दोगी धुवो लीला आनी

रमा येवन तकली धाडयत रडून गेल्ल्यो. तिसरें सुरेखा पुण्यांत उरतालें, तें दीस जातकीर पावलें. तें रडचें थांबना जातकीर रामदास तिका समजायतालो. 'देवमनशां आशिल्लीं आमगेली आई आनी बाबा. तें पुण्य आमकां मेळटलें. बरें जालां तुमगेलें तिगांय भयण्यांलें, म्हगेल्या भुरग्यांलेंय बरें जातलें. तूं रडूं नाका.'

सुरेखा रडचे थाबलें आनी धाकल्या भावाचेर रागान किसळ्ळें, 'कसली बरी जावची खबर उलयता? कशें बरें जातलें? तुजो खेव पळोवन आमचो सगळ्यांचो जीव अर्दोजाला. कितले म्हण सोंसतले! आतां तरी सोरो सोड तूं.'

रामदासान भयणील्या पांयांक हात लावन म्हटलें, शप्पत! आतां आनी सोरो नाकाच म्हाका, सोऱ्याचो वास घेवचो ना ह्या पुढे.'

वासंती सगळे पळयतालें. ताका तें मात्तूय खरें दिसूंक ना आनी तें खोशीय जावंक ना. मांयल्या मरणाक खंय खंयच्यान उस्तून काडून आशिल्ले नाशिल्ले खर्च केल्ले. मुखार कितें? आतां मांयची पेन्शिनय बंद जाल्या. मोटो घोर लागिल्लो वासंतीक.

* * * * *

रामदासान खरोच सोरो सोडिल्लो. गेल्लो म्हयनोबर वासंती पळयतालें, तो आपणाक खंय तरी इल्लें काम, इल्ली नोकरी मेळची म्हण तळमळटालो. मदींच गोंयां वयची खबर उलयतालो. वासंतीली इल्ली आस्त पालेताली. तोंडार केन्ना इल्लें हांशें उदेतालें. वासंतीक दिसतालें, हेचे नोकरे विशीं आपणे कोणाक तरी सांगचें.

वाड्या वयलो दायजी नीलकण्ठ तालुक्याच्या ठिकाणार खंयच्या तरी ऑफिसांत काम करतालो. ताणें एक ट्रक घेयल्लो. तो

ताणें गोंयां रेतयेक लायिल्लो. तो अदीं मदीं घरा येतालो. एक दीस तो येयल्ले कडेन वासंतीन तेका वचून सांगलें. 'पयलीं म्हारूं बशिल्लो तेचे तकलेर. पितालो, झगडटालो. आता सामकें सोडलां. दोन ल्हान भुरगीं आसात पदरांत. तेका खंयूय इल्लो कामधंदो पळय. हांव तुगेली भावा बायल-कोणागेरय दिसवड्याक मजुरेक वयतां, बरें दिसता तुका?'

नीलकण्ठ कांय वेळ वोग रावलो मागीर म्हणालो, 'तो सारखो काम करतलो खंयूय?'

'करतलो, सांगतां हांव तेका. पिवचें सोडला न्ही.'

नीलकण्ठ हांसलो. तशेंच चार दिसान तेणे घरा सरीं येवन सांगलें, 'शिरगाळी एकल्यान न्हंयंतल्यान चिपयो काडचो ठेको घेयला. आठ-धा केरळचे मजूर आसात. तेंचेर देखरेख दवरची. काडिल्लो म्हाल मेजून घेवचो आनी तो ट्रकांत भरचो हें काम. सुरवेक म्हयन्याक अडेज हजार दितां म्हटलां.'

वासंतीन थंयच आशिल्ल्या रामदासाक विचारलें, 'जातलें न्ही तुज्यान हें काम?'

रामदास एका पांयार तयार जालो. नीलकण्ठान शिटकायलें, 'एक दीस पिल्लो दिसलार दुसऱ्या दिसाक तो कामार घेवचो ना.'

रामदासान गळ्याक हात लावन 'ना ना' म्हटलें. तेणें मुखार सांगलें, 'आमगेल्या घरांत एक पोन्री सायकल पडिल्ली आसा. ती दुरुस्त करून घेयलार सायकलीन वचूं येतलें. सकाळीं गेलो, सांजचो परतलो. साकयलीन लागीं. बशीन गेलार व्हडलो भोंवतडो.

वासंतीन तेका बस म्हटलें आनी च्याव करून दिली. तें ताका उमेदीन कितें कितें विचारीत आसलें. वयतना तेणें सांगलें, फाल्यां परां वच तूं शिरगाळी आनी म्हागेलें नांव सांग. ठेकेदार तो आनंदू

सावंत म्हण. पयसुल्लो सोयरोच तो आमचो.'

दुसऱ्या दिसाक लाग्गून रामदासान गांवांतच सायकल दुरुस्त करून घेयली आनी तिसऱ्या दिसाकच तो नोकरेक वचूंक गेलो.

सद्दां सकाळीं वयतालो आनी सांजचो येतालो. कामदार न्हंय तडीर आशिल्ल्या तेंच्या खोंपी मुखार चुलीर मडकी दवरून रांदताले. रामदासाकय दनपरां ताटलेंत शीत कडी घालून दिताले. तेका ते मानान मुकादम म्हणटाले.

रामदासाक एकच गजाल थंय सारखी सांबाळची पडटाली- कामदारान काडिल्लो म्हाल आनी ट्रकान भरून व्हयल्लो म्हाल हांचो हिशोब बेस जुळचो पडटालो. दर आठवड्याक हिशोब जातालो. तें तेका कठीण वचनासलें.

मदीं मदीं कामदारांची आपसांतच झगडीं जातालीं. ते आपले भाशेंत व्हडाव्हडान उलयताले आनी एकदुसऱ्याच्या आंगार वयताले. तेन्ना रामदासाक मदीं पडून झगडे सोडोवचें पडटालें. तांकां मातशी मातशी हिंदी कळटाली.

'स-सात मैल साकयल चलोवन सकाळीं येवप आनी तितलीच सायकल चलोवन सांजेचें घरा येवप. तिनसांजचो तो घरा पावतालो तेन्ना सामको थकिल्लो आसतालो. पूण तो केन्नाच पिवन येनासलो. वासंतीक संतोश भोगतालो.

पांच-स म्हयने जावंक येयल्ले. एक दीस गांवचे थळावे दोगतीग येवन रामदासाक सांगूंक लागले, 'हे तुमचे कामदार रातचे खूब सोरो पितात आनी बोवाळटात, झगडटात. सांग तेंकां गांवांत रातची बोब नाका म्हण. ना तर आमी दांडे घेवन येवन बडोवन धांवडायतले.

रामदासान तेंका समजावन, बाबापुता करून परते धाडले.

मागीर ताणें त्या कामदारां मुखार सोरो कसो वायट हाचेर भाशण दिलें. शेवटाक म्हटलें, 'बरबाद होता है आदमी और उसके बालबच्चे। औरत रात दिन आँसू बहाते रहती है। पीना छोडो...' ताच्या दोळ्यांत दुकां उबीं रावलीं.

* * * * *

...ती दनपार बरीच खर आसली. वोत आंगार मारलार आंग लाशिल्ले वरी जातालें. अस्ताव्यस्त पडिल्ल्यो चिपयांच्यो राशी बुरश्यो दिसताल्यो. चिपी काडूंक व्हरच्यो व्हडयो तडी वेल्या चिखला पयल्यान उदकांत थीर उब्यो आसल्यो. काळ्या उदकांत वोत पडटना न्हंयंत भुतां नाचिल्ले वरी दिसतालीं. सगळे कामदार न्हंयंतल्यान वयर सरून रांदूंक लागिल्ले. कुशीन झाडाचे सावळेंत बशिल्ल्या रामदासाक अचकीत सोऱ्याची उबळ येयल्ले वरी जाली, जीव वयर सकल जायत तो घामाघूम जालो. थंय तो आड पडलो. कांय वेळ लोळतसो रावलो. तेणें सोऱ्याची तलफ खूब कश्टान आडावन धरली.

सायकलीन घरा येताना वाटेर कांय सोऱ्या दुकानां आसलीं. सोऱ्याचो वास नाकांत घुंवतालो. तरी हट्टान सायकलीचें पेडल मारीत रावलो. घरा पावलो तेन्ना इतलो थकून गेल्लो, लखण मारिल्ले वरी जाताली. वासंती दुबावान तेचे सरी कांय वेळ पळयत रावलें. मागीर एकदम म्हऱ्यांत गेले. म्हटलें 'पुरो जालां तुका. हात-पांय धुवन यो आनी मातसो आड पड. मागीर वाडटां हांव तुका. सायकलीचेर बांगडे येयल्ले ते घेयल्ले. पयर तुवें पिशवी भरून भाजी हाडिल्ली, अजून सोंपूंक ना.

‘आज रानांत गेल्लें तूं?’

‘हय. जळवा वोजें हाडिल्लें. वाटेर तें चाये दुकानार उडयलें. तीस रुपया दिले तेणीं.’

‘वासंती, हे फुडें तूं रानांम जळवाक वचूं नाका आनी कोणागेर मजुरेकय वचूं नाका. अडेच हजार मेळटात म्हाका, बारीकसाणेन करचो संवसार.’

तें वोगच रावलें. ताका म्हणचेशें दिसलें, आयचें भगलार जालें? फाल्यां बाबूलें शिक्षण आसा, बायचें लग्न आसा. आमचें म्हातारपण आसा...

खरें तर वासंतील्या म्हातारपणाक अजून कळाव आसलो. अठरा वर्सांचेर लग्न जाल्लें. आतां लग्न जावन सतरा वर्सां जालात. सिमिटाचीं जनेलां करपी तो नरशींव अजुनय वाटेर आडावन घोवान घेयल्ले पयशे तेचे कडेन मागता. पण तेका आतांच म्हातारपणाचे वेध लागल्यात. बेगीन सगळें आवरून घेवचें अशें दिसता.

अक्षयाली एसएससीची परिक्षा जाल्ली. तो निकालाची वाट पळयतालो. तो भुरगो पयलीं पसून घुमोसो. आतां आतां तेणें उलोवप सामकें उणें केल्लें. भायर भुरग्यां वांगडाय चड मिसळनासलो. वासंतीक दिसतालें, हेणें घरांत खूब उलोवचें, घरांत हुनसाण येवची, सगळो निचारो जावचो. तें मनांत म्हणटालें, होवय असो पयस पयस रावलार कशें जातलें मुखार? आनीक थोडे शिकोवन भायर खंयूय नोकरेक धाडलारच खरें. आमचेय दगदगे उणे जायत! आनीक शिकयतलो जाल्यार तालुक्या ठिकाणार धाडूंक जाय आसलें.

रामदास चिपयो काडचे नोकरेक लागिल्ल्याक आतां आठ-णव म्हयने जाल्ले. थकतालो, बेजारतालो तरीय नोकरी नीट करतालो.

एक्कय दीस पिवंक नासलो. तो सोऱ्याची तल्लफ हट्टान दामून घेता हें कळटालें वासंतीक. सोऱ्याची याद येयलारच खपखपो भरतालो तेका.

त्या दिसा तो सदचे वरी सकाळीं बेगिनच सायकलीर कामाक वचूंक सुटिल्लो. बेगीबेगीन धाय धाय पेडलां मारून न्हंयर येवन पावलो. पळयलार चिपयां राशी पेल्यान न्हंयतडीर बरेच लोक जमलात. ते वोगवोग आसात. कसलो गजबजय आयकोंक येना. मुखार येवन पळयलार चिपी काडचे कामदारच न्ही तर गांवचेय कांय लोक थंय उबे आसात. तांचे मुखार चिखलांत भिजिल्लें एक मडें पडिल्लें आसा. एकल्या गांवच्या मनशान व्हडान सांगलें, 'सकाळीं उठून शिवा न्हंयर गेल्लो तेन्ना थंय सकल हें मडें हुबताना दिसलें. तेणें बोब मारून ह्या कामदार लोकांक आफोवन तें ओडून हाडून हिंगा वयर काडलें. तेंचोच खंय तो मनीस. आमी कितले सांगताले, हे कामदार सोरो पिवन रातचे हिंगा धांदळ करतात म्हण.'

दुसऱ्यान एकल्यान म्हटलें, 'चिपयो उपसून खूब पयशे जोडटात हे. तो सावकार गांवच्या देवाक, देवळाक कितेंय दी म्हटलार ओडी काडटालो. भोग म्हण आतां.'

रामदास भिवनसो कांय वेळ पळयतालो. तो वळखलो, तें मडें मोहनन म्हण एका कामदारालें म्हण. सावकाराक कळोवंक जाय आसलें. तेणें सायकल काडाली आनी तो गांवांत येयलो. एक पब्लीक बुथा वयल्यान तेणें सावकार आनंदू सावंताक फोन केलो आनी सगळी हकीकत सांगली. हुशारकायेन हेंवय सांगलें, 'तुमी पोलिसांक कळयात आनी तेंकां घेवनच येयात. आमचेर फाल्यां कांय येवचें नाका.'

धा वरांचेर सुमार सावकार पोलिसांक घेवन येयलो. तेणी

जाग्यारच मड्याचो पंचनामो केलो. मागीर मड्याक जिपींत घायलें. त्याच जिपींत हेर आठय कामदारांक दाटयेन चेपले आनी घेवन गेले. रामदास आनी वांगडा सावकार आनंदूकूय पोलीस ठाण्यार येवंक फर्मायलें.

ते सगळे कामदार एकच गांवचे नासले. मदीं खंय खंय काम करतना वांगडा येयल्ले. मेल्लो मोहनन तांकां कासरगोड एके कडेन असलेंच काम करतना मेळिल्लो. रामदासालो एकच मोटो गुन्यांव आसलो तो, मेल्ल्या कामदारालो धरून खंयच्याच कामदारालो गांवचो पत्तो बरोवन घेवंक नासलो. पोलिसांनी ताका बरोच तापयलो, भेसडायलो आनी तेचें स्टेटमेंट घेयलें. मोहनन मेल्ल्या काळांत तो सायटीर नासलो हें पोलिसांनी मानून घेतलें. पूण तेणें कामदारांचेर नीट देखरेख दवरली ना म्हण तेका तापयलो.

मड्याचे तकलेर मार बशिल्लो दिसतालो आनी तें पोस्टमार्टमाक व्हयल्लें. पोलीस स्टेशनार पोलीस त्या कामदारांक धाडायताले, बडयताले आनी बळान मोहननाल्या मरणाचें कारण काडून घेवचे यत्न करताले. मार पडटकीर ते रडटाले, आपले भाशेंत आड्टताले. रामदास भिवन थरथरत एका कोनशांत बशिल्लो. ताका वोगच दिसतालें, आतां एकादरो पोलीस येतलो आनी आपणाचेर खोंट मारतलो. तो चिपयां सावकार कुशीन एके खुर्चेंत सकाळसावन वोग बशिल्लो आसलो. मदीं ते दोगय एक फावट वचून च्याव, भाजीपाव खावन येयल्ले. पोलीस तांकां उदकय घे म्हण नासले.

रातचें आठांक मडें मोर्गींत घालून पोस्टमार्टमचो रिपोर्ट घेवन पोलीस येयले. तकली फुटूनच ताका मरण येयल्लें. हेवटेन मारबडय करतल्या पोलिसांन काडून घेयल्लें तें, रातीं णवांक मोहनन आनी मॅथ्यू हांचे मदीं सोऱ्याचे घुंवळेंत मोटें झगडें जाल्लें. तेन्ना मॅथ्यून

कुशीचो एक तोणको फोर्सान तेचे तकलेर घायलो. तकली ताळये सरी फुटली आनी तो थंयच पडलो. हेरांनी तेका हालयलार तो हालना, उलयना. सगळे भिवन गुळी जावन वोग्ग खोपींत येवन पडले. सकाळपाराक केन्ना तरी मॅथ्यून एकल्यानच तें मडें उखल्लें आनी न्हंयंत व्हरून उडयलें. थंय पडिल्ल्या रगताचेर माती वारयली.

पोलिसांनी मॅथ्यूक अॅरेस्ट करून भितर उडयलें आनी सावकाराक सांगलें, तूं सगळ्यांक घेवन आतां वच. जाय तेन्ना आफयलार येवचें पडटलें. पोलीस स्टेशना वेल्यान भायर सरूंक रातचीं साडेणव जाल्लीं.

कामदारांक हाटेलांत जेवण घालून सावकारान आनीक एक भाड्या गाडी करून तेंकां न्हंयर तेंगेल्या खोपींत पावयले.

तांचे बराबर रामदासय येवन पाविल्लो. साडे धा जाल्लीं. तरी तेणें सायकल काडली. दीसबर आंगार घाम येवन येवन सुकिल्लो. आंगावेले कपडे आंगाक दसलात अशें दिसतालें. मनाकाळजाचेर इतलो तणाव पडिल्लो, काळीज चिंबून गेल्ले वरी दिसतालें. तकलेंत सारखो सोऱ्याचो घोश चलिल्लो. आत्तां, आत्तां सोरो जाय... शुक्ल पक्षाची वाडट्या चान्न्याची चंद्रकांर मळबांत आशिल्ली. नखेत्रांच्यो तर राशी पडिल्ल्यो. वाट दिसताली. सायकलीन इल्लें मुखार येतकीर एका घराच्या दारांत चिमणे दिवो दिसलो. तेका अदमास आसलो, हांगा सोरो मेळटा म्हण तो थंय गेलो आनी एक पावबर सोरो घेवन दमान पियेलो. पेट्ट्या इंगळार उदक रखयल्लेवरी जालें. कुडीक इल्ली उमेद, शक्त येयल्लेवरी जाली. तशीच सायकल दामटीत तो वचूंक लागलो. वाटेर आनीक एककडेन सोऱ्या दुकान आसले. पूण तो थंय थाल्लो ना.

तो घरा पावलो तेन्ना सामको लडबडतालो. वासंती तेगेली वाट

पळयत दारांतच बशिल्लें. तेका पळोवन सडसडीत उठलें, 'खंय आशिल्लो तूं इतले रात? कसलो हुस्को म्हाका!'

'खून केलो तेगेलो. सकाळीं पावलार न्हंयतडीर मडें. आमकां सगळ्यांक धरून व्हयल्ले. सकाळसावन वटवटे. मॅथ्यूक भितर उडयलें.'

'कोणाचो, खंय जालो खून?'

'तुका नाका तें. आमचो कामदार मोहनन तेचो खून मॅथ्यून केलो. बरे मनीस आशिल्ले गो ते कामदार. सोरो पिलारच वायट. सोरो मनशाक वायट करता वासंती. सोरो मनशाक खून करूंक लायता. हांव आनी पिवचो ना. गेल्ले आठ म्हयने पिल्लों हांव?' वासंतीले नाक तर सोऱ्या वासान मेल्ले.

तो भितर गेलो आनी आंगा वयले कपडे पिनून काडचे तशे काडले. मागीर तसोच न्हिदलो. वासंतीन मुखार वचून म्हटलें, 'तसोच न्हिदला, जेवना तूं?'

'हांव जेवलों. सावकारा बराबर हाटेलांत बसून जेवलों हांव. बरो तो सावकार. तेणें म्हाका पोटाक लायलें. बाबूल्या शिक्षणाक पयशे दितां म्हटलां.'

वासंती रांदचे कुडींत गेलें आनी दोन ग्लास उदक गटागटा पियलें आनी हांथरुणार येवन पडलें. आजवेर कितल्यो रातीं जेयनासतना उपाशीं गेल्ल्यो, न्हीद लागनासतना तळमळत गेल्ल्यो, तेतून ही एक रात!

दुसऱ्या दिसा सकाळीं तो इल्लो उसरांच उठलो आनी न्हावन कपडे करून वचूंक उठलो. तो च्या पितालो तेन्ना सद्दां वांगडा रानांत लाकडाक वचपी सांगातिण्यो वासंतीक व्हरूंक येयल्यो. तें दारांतच फतकल मारून बशिल्लें. म्हटलें, 'हांव येयना रानांत. मान

फटी कणो दुखता, रुं दुखिल्ले वरी. म्हजो घोव नोकरदार मुगो. म्हाका आनी रान कित्याक? बसून खावचे दीस म्हागेले!' त्यो वासंतीक विचित्र नजरेन पळयत वचूंक गेल्यो. फाटल्यान तिडकीनशें तेणें म्हटलें, 'पाड घालात आतां तीं रानां. कित्याक हाडां दणदणायतात, जीव खातलें तें रान तुमचें.'

वांगडाचे एके बायलेन म्हटलें, 'कितें जालां आज हेचें? रातीं घोवाले लडे पडले काय कितें गो?'

'आतां पिवचें सोडलां म्हण आयकल्लें. पूण कांय खरें न्ही ह्या सोरोखायऱ्यांचें.'

'ते वांगडा आसलार मात बरें दिसता. बरें उलयत बोलयत आसता...'

रामदास च्याव पिवन साकयल घेवन कामाक वचूंक सुटिल्लो. आज जीव गळून गेल्ले वरी इल्लीय उमेद नासली. झकम झकम ल्हव सायकल चलयतालो. मदीं एक चडटी आसली. सद्दां तो चडटी सायकलीनच पार करतालो. पूण आज तो साकयली वयल्यान देंवन चलून गेलो चडटेर. सायकल धुकलून व्हरतनाच तेका धांप लागली.

न्हंयर येवन पळयल्यार थंय सामकी सामसूम आसली. काळश्या-धवश्या चिपयांच्यो राशी पडिल्ल्यो आसल्यो. न्हंयतल्यो दोनय व्हडयो उदक भरिल्ले वरी थीर उब्यो आसल्यो. दिसतालें, आत्तां बाणी मेरेन उदक भरतलें आनी त्यो बुडून वतल्यो. खोंपीत पळयल्यार मात जितो जीव नासलो. खोप भणंग रिती. खंय गेले हे? रातीं तर हाडून पावयल्ले तेंका! थंय मुखार सदची तार आसली. थंयच एक चाये दुकान आसलें. तेणे थंयच वचून खबर केलार त्या दुकानदारान सांगलें, 'सकाळीं नसकाक काळोख आसतनाच ते

तकलेर पोटल्यो घेवन वचूंक गेले. म्हाका कितें म्हण कांयच कळ्ळें ना. हांव एकलो. तेंकां आडायतलों कसो, कित्याक म्हण?'

रामदास वोग येवन खोपी मुखार बसलो. ताका वांसंतीली याद येवंक लागली. गेल्ले कांय म्हयने बरें आसलें तें, खोशी आसलें. रातीं न्हिदिल्ले कडेन केन्ना मदींच लागीं येतालें, तेगेलो स्पर्श जाणवतालो, तेन्ना कितलें बरें दिसतालें म्हाका! तेचे खातीर कितेंय बरें करचें अशें दिसता. पूण म्हाका तर सोऱ्या बगर चैन पडना. आनी सोरो पितकर कितें करतां तें कळना. सोऱ्या परस सोऱ्याची तलफ वायट आसता! गेल्ले आठ म्हयने कशे तरी थोपोवन धरलें. आतां जायना. आत्तां सोऱ्यांत बुडोवन घेवचें अशें दिसता. सगळे यत्न फुकट! फुकट गेले सगळे सोपूत आनी दिल्लीं उतरां!

साडे धा सुमाराक सावकार येयलो. ताची पोन्नी गाडी करकरत येवन उबी रावली. तेन्ना खरें तर रामदासाक जाग येयली. आनंदू सावकाराल्या आंगार आज म्हेळशेच कपडे आसले. तो पयलीं पंचायतीची ल्हान मोटीं कामां घेतालो. हालीं हें चिपयो काडचें काम घेयिल्लें. कांय लोक तेका कुसकेपणान चिपयां आनंदू म्हणटाले. तो येतकीर रामदासान तेका सगळी खबर सांगली. तो कांय वेळ वोगच रावलो. मागीर म्हणालो, 'पोलीस तेंचें कितें तें पळोवन घेतले. आमी आनी तेतून पडचें न्ही. हांव हो धंदो बंद करतां. आनीक मजूर हाडचें ना. असल्या ह्या कामाक मजूर मेळचेंय कठीणच. त्यो दोनय भाड्याच्यो व्होडी तारीबागच्या भंडाऱ्यांल्यो. तेंकां येवन व्हरात म्हण सांगतां. धंदो नाकाच तो म्हाका. हरशींय भिकार धंदोच तो.'

'तसले ते दुसरे कामदार पळोवया सावकार.'

'नाका आतां. तेच कामदार हाडूंक तीन फावट कासरगोड

गेल्लों हांव. सरकारी लोकय पयशाक खूब सतायतात. तुमी चिपयो काडल्यो तरी तो सरकारी माल म्हणटात.'

'खूब कश्ट काडले हांवें. मदीं सोऱ्या फाटल्यान लागिल्लों. दैना जाल्ली. गेल्ले सात-आठ म्हयने सोऱ्याचो वास घेयलो ना. ही इल्ली नोकरी मेळ्ळी म्हण बायल खोशी आसली.'

'तुवें आता गोंयांत वचून नोकरी पळोवंक जाय.'

'भितरल्यान इल्लोय त्राण ना. चाळीस जावन गेलीं. बायलेक सोडून खंयूय वचप जमचें ना म्हाका. तेतून दोन भुरगीं आसात, शाळेंत शिकपी.' तेच्या दोळ्यांत दुकां उबीं रावलीं.

सावकार कांय उलयलो ना. तेका घेवन तो तारी कडच्या च्याये दुकानांत गेलो. ते च्याव पियेले. म्हयन्याचे बारा दीस जाल्ले. तरीय तेणें पुराय म्हयन्याचो पगार अडेच हजार रुपया रामदासाक दिले. तो उठलो आनी गाडये वटेन वचूंक लागलो. दोगय हारिल्ले शिपाय कशे निर्शेल्ले दिसताले.'

'सावकार, ते पळोन गेल्ल्याचें पोलिसाक सांगात.'

'सांगुकच जाय. तूं भिये नाका इल्लोय.'

तारी सरी एक पिंपळा रुख आसलो. रामदास ताच्या मुळांत बरोच वेळ बसलो. भायर वोताचो रखरख आसलो. वोतांत पांय घालचो त्राण नासलो. तरीय तो उठलो आनी भर वोतांत सायकल मारीत घरा येवंक सुटलो. आपणाक तान लागल्या काय सोऱ्याची तलफ लागल्या तें कळनासलें, पूण जीव वयर सकल जातालो. इतली अवस्थताय. तकली फातरार आपटून घेवची अशें दिसतालें. आपोआप सायकल सोऱ्या दुकाना वटेन वयताली. थंय एके कडेन तो आंगणांतल्या बांकार बरोच वेळ बसून पियेलो. मागीर रस्त्यार आनीक दोन कडेन पियेलो. वाटबर रखरखतें वोत आनी तेतून सोरो.

बळाबळ गांवा मेरेन येवन पावलो. सोऱ्याचें अमल चडून तो पुराय घुंवतालो. गांवा भितर रिगतनाच एके कडेन सायकल वाकडी तिकडी जाली, तोल गेलो आनी तो रस्त्यारच पडलो. वोतांत उक्त्यार बरोच वेळ पडून आसलो. गांवांत टीव्ही दुरुस्त करूंक वचपी एकलो स्कुटरी वयल्यान येतालो, तेणें पळयलें आनी लागींच आशिल्ल्या एका घरांत वचून सांगलें, 'तुमच्या गांवचो एकलो सायकली वयल्यान रस्त्यार पडला.' त्या घरांतलीं घोव आनी बायल धांवनच येयलीं. ते रामदासाक वळखले. तेणी आदीं तेका उखलून सावळेंत हाडून घायलें. मागीर वासंतीक सांगूंक धाडलें, तेंगेल्याच भुरग्या कडेन.

आयकून वासंती धांवन बीन कांय येयलें ना. सवकासायेन येयलें. आदीं एक तांबयो उदक घेवन तेणें तेगेल्या तोंडार, आंगार मारलें. मागीर तो सुद्दीर येवची वाट पळयत तेचे सरी बरोच वेळ बसून रावलें. तेचो चेहरो इतलो मख्ख सुको आसलो, तोंडार कसले म्हण भाव नासले. राग, दुःख, दुकां कांयच नासलें. तेच्या कुडीचोच जसो फातर जावन गेल्लो.

कांय वेळान रामदासाक सुद्द येयली आनी तेणें दोळे उक्ते केले. तेका मुखार वासंती दिसलें. तो रडूंक लागलो. वासंती तापलें, 'कित्याक रडटा, कोण मेलो म्हण रडटा?'

'पळोन गेले ते काळखांत. चिपयो नात आतां. नोकरी गेली.' वासंतीन थीर नदरेन एक फावट रामदासाक पळयलें, मागीर तें उठलें आनी तेच्या बावळ्याक धरून तेका उठोवन उबो केलो. कांय वेळ तेका धरूनच चलयलें. मागीर धुकलूनशें सोडून दिलें. तो लखत लखत चलूंक लागलो. गांवचे लोक दारांत उबे रावन चयताले. पूण वासंतीक कांयच दिसनालें. दिसतालें, कोणेंय कितेंय उलयलार तें

ताचे सरीं गाळी संवत झगडूंक लागतलें.

घरा पावलार चलो अक्षय रागान बापायन पळयतालो. तेचे दोळे जशे रागान पेट्टाले.

* * * * *

वासंतीक इतली उबगण येयल्ली, दीसबर जीव दिवचींच चिंतनां तकलेंत येतालीं. जीव दिवचो म्हटलें की घरा सकल्ले साळके तळें नातर न्हंयची पोंय दोळ्या मुखार उबी रावताली.

ताणें दुसऱ्या दिसा सकाळीं घोवाक म्हटलें, 'हांव आईघरा वचून चार दीस राव येतां. तूं आशिल्लें कितेंय शिजोवन खा.'

'म्हज्यान जावचें ना तें.'

'कित्या ? सोरो पिवंक जाता ? सोरो पिवंक एकेक निमित्त सोदत आसता तूं. आतां बायल सोडून गेली म्हण पी.'

तें चेड्याक आनी चेडवाक घेवन वचूंक गेलें. हातांत एक पोती. तेतून दर एकल्यलीं एक दोन वस्त्रां. तेका दिसलें, आपूण घोवा सरी आडमुठेपणान वागलें. तरीय ह्या खिणाक ताका ताचे सुखच भोगतालें. मुंबयच्यान येवन बारा वर्सां जाल्लीं, बारा वर्सांत तें तिसरे फावट कुळारा वयतालें. कुळार धरून तेणें सगळ्या संवसाराचेर जसो बहिश्कार घायल्लो. भाव केन्ना येयलार रागान मांडूनशे बसताले. वयताना पांच धा उडोवन वयताले. इल्लोय प्रेमळपणा नासलो. वासंतीक रागच येतालो भावांचो.

कुळारा बापूय हांथरुणार लागिल्लो आसलो. आवय तेची सेवा करताली. तें बापायले तकले सरी तेच्या कपलार हात दवरून कांय वेळ बसलें. ताणें आपल्या संवसारा विशीं, नशिबा विशीं इल्लेय

दुःख, इल्लोय वितराग दाखयलो ना. बापायलीच खबर घेत बसलें. एकवटेन तेका भिरांत दिसताली, आवय ना तर भाव येवन म्हणटलो, 'तुगेल्या घोवाल्या सोऱ्याक लागून आमच्याय जिविताची वाट लागली...' बापायन मात एक हुणको दिलो आीन आंवडो गिळ्ळो. कांय उलयलो ना.

दनपरां बरोच उसरां चंद्रकांत घरा येयलो. 'ताई, बरी याद केली मुगो आमची' म्हणत तुवालो घेवन न्हावंक गेलो. दोगय भाचरां थंय आसलीं, पूण तेणे मायेन तेंकां जाप केली, तेंकां म्हऱ्यांत घेयलें अशें जालें ना. तिंवय 'मामा' म्हण मुखार गेलीं नात.

वासंतीन आईक विचारलें, 'आई, चंद्रकांत बरो भागला मुगे.'

'हय गो, खंय खंय नोकरेक म्हण वयता आनी हात हालयत येता. नोकरेक शिक्षण मागतात. गांवांत शेतां कोणाक नाका जालांत. कशे जातलें ताचें, तो घोर लागिल्लो आसता. फाल्यां लग्न करतलो जाल्यार कोण चेडूं तरी दिवंक जाय मुगो!'

बापायन परवंत म्हटलें, 'शिकतासलो गो तो. हांयें तन्न्या वयार तेका दाम्मून कामाक लायलें. हांवच पापी, चांडाळ!

वासंती चार दिसांक म्हण येयल्लें ते आठ दीस उल्लें. तेणें कुळरचो पुराय पुराय आनंद घेयलो. तें लग्ना पयली जंय जंय म्हण खेळटालें, भोंवतालें थंय वचून येयलें. शेतांत, गोट्यांत, बांदार, रानकडेर वचून मिरोवन येयलें. एक दीस तिनसांजचें भावाक घेवन तळ्यार रांपूंक गेलें. उदकांत नाचलें हांसलें. गांवच्या बऱ्याच जाणांल्या घरांत वचून बसून खबरीं करून येयलें. दीसबर तें गांवार. केन्ना आवय आंगणांत उबी रावन व्हडाव्हडान आफयताली. तेन्ना ज्युस्त ती आंकवार आसतना आपणाक आफयताली तशी वासंतीक दिसली. ताका खोस भोगली.

मामं आनी भाचारांय आतां उलोवंक खेळूंक लागिल्लीं. केन्ना अक्षय मामा वांगडा भायर भोंवक बा वयतालो. वाटेन मागीर दोगय उलयत येताले.

पूण मामं चंद्रकांताल्या तोंडार इल्ली खोशी, इल्ली उमेद नासली. तो केन्ना सांजचो उसरां घरा येतालो. एक दीस तो असो येयल्लो तेन्ना भायले पडवेंत सोऱ्या वास घुंवलो. वासंतील्या नाका मेरेन तो पावलो. तें वोग घरांत येयलें. तेणें ल्हवच आईक विचारलें, 'आई, चंद्रकांतय घेवंक लागला काय कितें गे?'

आवयक खबर आशिल्ली. तिणें म्हटलें, 'घेता केन्ना जिवाजाळाक.'

'मागीर मुखार कशें जातलें गे?'

'हांव कितें सांगूं? गांवारच मर येयला. गांवचो एक भुरागो घेयनासतना ना. तेतून चंद्रकांतालें हें अशें. नोकरी ना, उद्योग ना. तेन्ना बापायक दिशिल्लें, शेतार पोट भरतलो म्हण. शेतां गेलीं पडींग पडून.

'अण्णाक सांग मुगे तेका खंयूय व्हरून दवर म्हण.'

'सांगतच आसा न्हू गो.'

वासंतीन दुसऱ्या दिसाक बिटकी कवळ्ळी आनी तें घरा येयलें. आवय अक्षयाक दवरूनच वच म्हणटाली. पूण तेणें तेका दवरूंक ना. केन्ना दिसतालें, गरजेक संकटाक कुळरचे पावतले म्हण. तिवय आस्त आतां गेल्ली. अण्णा एकलो हे मुखार कोणाक कितलें करतलो?

घरा येयलार घराचें दार सताड उक्तें आसलें. भायर भितर कसलो आवाज नासलो. भितर वचून पळयलार रामदास मरून पडिल्ले वरी हांथुरणार न्हिदिल्लो आनी तेगेले छातयेंतल्यान एका

सुरांत गूं गूं आवाज येतालो. वासंतीक ताका हालयलें तेन्ना तो जागो जालो आनी शक्त नाशिल्ले वरी बळान उठून बसलो आनी रडत उलोवंक लागलो, 'तूं दंकीण, कैदाशीण. हांव मरूंक जाय म्हण म्हाका यकायकी सोडून गेल्लें. तुजे एक मूठ तांदूळ शिजोवन खायलें ना हांयें. पिलो न्हिदलों. म्हाका मरूंक आतां वीख हाडून घाल तूं.'

वासंतीन मनांत म्हटलें, सदां वीखच तर पिता तूं! तें रांदचे कुडींत गेलें आनी ताणें चुलीक जाळ घायलो. दोड घेवन सडसडीत बांयर वचून उदक घेवन येयलें. शिता आदन दवरून शीत केलें, सुक्या सुंगटांचो रोस केलो. तेका हाताक धरून मोरयेंत व्हयलं आनी हाडून मणयेर बसोवन वाडलें.

तेन्ना भायर आंगणांत कोण तरी उबो राविल्लो झळकलो. वासंती बेगीबेगीन भायर येयलें. तो सिमिटांचीं जनेलां खांबे करपी नरशींव उबो आसलो. सोऱ्याचो भप्प वास येतालो. वर्सां फाटीं तेका एक फावट वासंतीन दारांतल्यान धांवडायल्लें. सोऱ्याचो आनी अत्तराचो वास वांगडाच येतालो. बरो रंगरंगचो शर्ट घायल्लो. दुसरो एकलो कोण तरी पयस आंगणा भायर उबो आसलो. नरशींव हांसत म्हणूंक लागलो, 'तुजो राग ना म्हाका. तुजे खातीर येवंक ना. म्हजे पयशे साडेपांच हजार उडय. कशेय उडय, चलतात म्हाका. पयर येयल्लो हांव, तूं आसा काय पळोवंक. तूं नासलें. तुगेलो घोव घरांत वळवळटालो. पन्नास रुपया उडोवन गेल्लों. तूं मनार घे. रिणांतल्यान मुक्त जा.'

तेन्ना रामदास जेवणा वेल्यान उठून येयल्लो. तेगेलो हात उश्ट्याचो आसलो. वासंतीन विचारलें, 'तुवें साडेपांच हजार घेतलात खंय तेगेले. ते फारीग करून घेवंक येयला तो.'

‘साडेपांच ? ना... तितले जावचे नात.’

‘मागीर कितले तर ?’

‘हार्ये खंय हिशोब दवरला ? सोऱ्याकच गेले ते.’

‘कितलेय आसूं. बायल मेल्या तेगेली म्हण त्या पयशाच्या बदलाक तुगेले बायलेक न्हिदूंक सोदता तो. कितें म्हणटा तूं ?’

रामदास धोपरा मारिल्ले वरी थंय बसलो. उश्ट्याचो हात जोडून विनवणी करीत म्हणालो, ‘वच तूं. वच आतां. पांये पडटा. म्हगेली बायल तसली न्हूं. हांव दितां पयशे. बेगीन जावचें ना.’

वासंती नरशिंवाक संतापान तीख, थीर नदरेन पळयतालें. दिसतालें, आत्तां तें उब्याउबेंच पेटूंक लागतलें. तो फाटीं फिल्लो आनी वोग चलूंक लागलो. तो पयस उबो आशिल्लो जुवान मनीस म्हणालो, ‘लोकाले पयशे घेतात आनी दिवंक सतायतात.’

वासंती गोठेल्ले वरी वोग उबें आसलें. रामदास तोंडांतल्या तोंडांत तेका गाळी संवतालो. तो अर्देडरिल्ले जेवंकय पावलो ना.

सांजचो उसरा तो कपडे घालून रस्त्या वटेन वचूंक गेलो. वासंतीक तो वयता तो फाटल्यान पळोवन भिरांतशी दिसली. हाका आज आडावंक फाव आसलें...

रातचो पयस रानांतले घोलींतल्यानसो अच्छेवी बोवाळ आयकोंक येतालो. त्या आवाजान काळोख खवदिल्ले वरी जातालो. वासंतीक मरणाचो खपखपो भरिल्लो. थोडो वेळ आवाज आनीक वाडलो...

रामदास भरपूर सोरो पिवन नरशींवाल्या घरा सरीं वचून शिरो ताणून बुरशो बुरशो गाळी संवतालो. कांय वेळान थंय आनीक दोगजाण येयले. तेन्ना नरशींव हातांत बडी घेवन दार काडून भायर येयलो. तेणें साताठ बडयो रामदासाले फाटीर, हातार, पांयार

माल्ल्यो.

मागीर तेतूंतलो एकलो मुखार येयलो. तेणें तेका धरून काळखांत ओडत व्हरून धुकलून दिलें. तो सकल पडलो, झरकटलो. मागीर उठून घरा वटेन चलूंक लागलो.

घरा येतकीर वासंतीन पळयलार तेगेल्या आंगार काळे निळे वळ उठिल्ले. पडिल्लो तेन्ना शेंकऱ्यांत एक भूज झरकटिल्लें. तेतूंतल्यान रगत निशेतालें. पूण वासंतीक ताका पळोवचो, वखद-पाणी करचो इल्लोय त्राण नासलो.

* * * * *

एक दीस वासंती हेर बायलां वांगडा रानांत जळोव हाडूंक गेल्लें. बारीक पूण काटक वासंती व्हडलें रथ कशें वोजें बांदून तकलेर घेतालें आनी हां हां उस्वास सोडीन गांवा वटेन येतालें. वांगडच्यांक अजाप दिसतालें, इतली शक्त खंय सान येता हेका! बायलांनी विचारलार म्हणटालें, 'पोटाक भूक लागलार कितेंय घडटा. पोरांली भूक भागता जाल्यार दोंगर तकलेर घेन हांव.'

एक दीस मदल्या एका पेण्यार तीं वोजीं तेकोवन बशिल्लीं. तेन्ना तिगी न्हंय पलतडच्यो बायलो सोऱ्या कॅनां घेवन येयल्यो. तेंचे तकलेर पोतयेंत धा लिटरांची कॅनां आसलीं. हातांतले पोतयेंत बऱ्योच शिल्ड पावा बाटल्यो आसल्यो. त्योवूय हुश्श करीत तांचे सरी सावळेंत बसल्यो. पळोवंक बऱ्यो जुवानच दिसताल्यो. वासंतीक मोटी उमळशीक दिसली. 'खंयच्यो गे तुमी?'

एकलेन सांगलें, 'पलतडचीं केरवळ्ळी गांवची आमी.'

'कशीं वयतलीं?'

‘तार आसा. पूण वाट पळोवची पडटा. केन्ना माल झाडांनी लिपोवन दवरून दोन दोन वरां बसून रावतात.’

‘खंयच्यान हाडटात तुमी हो सोरो ?’

‘हंयच्यान तासबर चलून गेलार गोंयचे हद्देर एक सोऱ्या दुकान आसा, अंकूशालें. दादले आनीक भितर वयतात.’

तेतूंतल्यो दोगी विधवा आसल्यो. एकलीच्या कपलार बारीक तांबडी तिकली आसली. गळ्यांत पिर्डुकांचो एकच दोर आसलो. वासंतीन विचारलें, ‘आगे, तुमगेले घोव बेगीनच गेले गे? ह्या वयारच हें विधवापण ?’

तेतूंत एकली इल्ली पिरायेन चडशी. जूनशी आसली. तिणें सांगलें, ‘मगेलो घोव सोऱ्यांतच बुडून गेलो. मरचे पयलीं लिवर सुजून हें मोटें जाल्लें. एक दीस फुटलें तें आनी बिंदूलबर रगत वोकलो. हेगेलो, विमलालो घोव तोवय रात दीस सोऱ्यांतच आसलो. एक दीस भरपूर सोरो पिवन मोटरसायकलीन येतालो. वाटेर ट्रका पोंदाक गेलो. भुरगीं आसात आमच्या पदरांत.’

‘तूं ती बिंदी लायिल्ली बायल, तूं कित्याक करता हो धंदो ?’ ती बायल वोगच रावली. पूण वांगडच्या विमलान सांगलें, ‘हिगेलो घोव सगळ्यां वयलो. पिलार गांव माथ्यार घेतलो. हिका वाटेरच धरता आनी दोन चार पाव काडून घेता. ती वोग रावता, पिवन तरी वोग मरूं म्हण. ना तर घरा पावतकीर मार.’

वासंतीन म्हटलें, ‘तुमचे घोव सोरो पिवन मेले. आतां गांवार हेरांल्या घोवांक व्हरून सोरो घालतात तर तुमी, बेगीं मरूं म्हण ते ?’

ते तिकली लायल्ले बायलेन खर आवाजानशें म्हटलें, ‘मरूं दी, मेल्यार मेले. आमी ना व्हयलो म्हण पिवचे सोडटले ते? गांवागांवांनी सोरोच जाला.’

सगळे पळोवन आयकोन वासंती अस्वस्थ जालें. ताका सगळें विचित्र दिसलें. बरोबरच्या विश्रांतीन विचारलें, कितले सुट्टात गे एके फावटीक?'

'सारखें वचून पावलार तिनशेंक सुट्टात. पूण सदां येयनात आमी.'

वासंतीक तें म्होंवाचें बोट कशें दिसलें. तेणे सट् करून म्हटलें, 'हांव येवं गे तुमचे बराबर फालसान?'

बरोबरच्या सुनंदान तेका हें हें हेडायत म्हटलें, 'हांव येता खंय! गांवलोकाची लज तरी धर.'

'आतां संवसारा खातीर कित्तेंय करूंक तयार हांव.'

'मागीर तो नरशींव रावता मुगो तुका.'

'पळय सुनंदा, तुज्या गळ्यार कोयती घालतलें हांव.'

सगळे उठले. सगळ्यांनी आपआपलीं वोजीं तकलेर घेयलीं आनी वांगडाच चलूंक लागली.

* * * * *

रस्त्या वयले वटेचो राजाराम नाल्ल पडून फुटिल्लो नळो घालूंक सांजचो घरार चडिल्लो. देंवतासताना तो निसरून सकल पडलो. कमर घट भूंयर धाडावन तो थंयच मोडून पडलो. राजारामाली बायल रेवती वासंतीली इश्टीण. तीं वांगडा केन्ना रानांत वयतालीं. कालवां, कोंडयो काडूंक न्हंयर वयतालीं. कळटकीर तें रोखडेंच शेजान्न सुनंदाक वांगडा घेवन रेवती सरीं गेलें. राजारामाक वासरेर आडवो घायिल्लो. कमरेच्या दोनय वटेन फळी लावन ती बांदिल्ली. घरा सरीं बरेच लोक्क आशिल्ले. रेवती सारक्के रडटालें. तेका बऱ्या

हास्पिटलांत व्हरूंक म्हण गाडी सांगिल्ली. पूण ती गाडी येवंक रातचे साडेआठ जाले. रेवतीय घोवा वांगडा गाडयेंत गेलें. रडटल्या भुरग्यांक सांत्वन सांगून तेंकां जेवोवन येयसर वासंतीक आनी सुनंदाक धा वरां जावंक येयल्लीं.

रस्त्यार विजेचो दिवो पेट्टालो. इल्लें चान्नेंय आसलें. रस्त्या वयल्यान चलत येतना वासंतीन पळयलें, थंय इल्ले सकल दोन तीन सायकली, एक मोटर सायकल लायल्लें आसा. एका झाडामुळाक साताठजाण पिवंक बसलात.

वासंती जाणा आसलें, गांवचे कांय भुरगे सकाळीं रेल्वेन गोंया नोकरेक वयतात आनी सांजेचे उसरां रेल्वेनच परत येतात. तेणें हेंवय आयकल्लें, ते येताना खिशांत सोऱ्याचे शिल्ड पावन घेवन येतात आनी खंयूय बसून पितात. पिवंक तांचे बराबर कांय गांवचे बेकार भुरगेय आसतात. ते कंवडाळें करून बशिल्ले आनी आवाज इल्लो इल्लो चडूंक लागिल्लो. बरे खिदळत हांसताले. वासंतीले तकलेंत सणक मारिल्ले वरी जालें.

सुनंदाक ओडून घेवन थंय गेलें. रागान तेंचेर आड्डलें, मडें खायरे मेल्ले, येताना गोंयच्यान मूत भरून घेवन येतात आनी गांवांत बसून पितात. लज ना, भंय ना तुमकां. आवय बापूय मेले तुमगेले, कित्याक येवन तुमचे तकलेर दांडे घालिनात?'

एकलो दाणगोसो उठलो, 'आगे, तुगेलें कितें गेलां? तुगेल्या घरांतल्यान मारून हाडून पियेनात आमी. आमच्या कश्टाचें पियेतात.'

'कश्टाचें जाल्यार बरें कितें खाण-जेवण खावन मरात. हो सोरो पिवन सोता बराबर हेरांकय फोंडा घालतात. गांव नासयतात तुमी.'

कोण तरी म्हणालो, 'आरे रामदासभाऊली बायल ती!' मागीर

सगळेचजण मोट्यान हांसले.

तो दणगेलो एकदम वासंतील्या आंगारच येतलो,' 'तुमी बायलो कित्याक येतात दाल्यां मदीं? घरा वच आनी तुज्या बेबद्या घोवाक आदी सांबाळ. तुकाच लागून पिता खंय तो' वासंतीक इतलो राग येतलो, तेणें ठाण करून तेच्या तोंडार एक दिलें. तो इल्लो कुशीक कडसलो. तेन्ना सुनंद मदीं येवन उबे रावलें. म्हणालें, 'तुमची सोऱ्याची ही मस्ती अशीच जिरोवंक जाय. मिलिटरीवाल्याची बायल हांव, आतां यो मुखार. घरा वचून विचारतां तुज्या, हो गोंयां नोकरेक वयता काय सोरो हाडूंक वयता काय म्हण?'

कांय वेळ सगळें थंड शांत जालें. तीं दोगांय घरा वटेन वचूंक गेलीं. वासंती वाटबर व्हडान तळमळ्यान कितें कितें उलयतालें, 'घरां पाड घालतात, गांव पाड घालतात हे पोटण्याचे... फाल्यां लग्न जातकीर बायल भुरग्यांक वनवास दितले, अन्नाक वळवळायतले. भायर नोकरेक गेलार थंय ख्यास्ती करतले. देवा, ह्या गांवाक भूंय फोडून भूंयच्या पोटांत घे रे तूं आतां!' तेगेलो आवाज गांवांतले गच्च रुखावळींतल्यान काळखांत घुंवतालो. तो खंयचे दिकेंतल्यान येता तें लोकांक कळनासलें. हरशींय, रात जावच्याक ह्या गांवांत ह्यो बोबो घुंवत आसतात. मागीर उसरां त्यो लुबड्योश्यो पडत थंड जायत वतात. खरें तर काळखांत रुखावळींतल्यान घुंवपी बोब ह्या गांवच्या अस्तित्वाचें संगीत जालां. खूब फाटीं गिमांत ह्या गांवच्या सकल शेतांत बायलो धालो खेळटाल्यो. तेन्ना तो बेस आवाज घुंवतालो. आतां हांगा फक्त सोऱ्याचो आवाज घुंवता. केन्ना बेठ्योच बोबो, केन्ना मारामाऱ्यो.

घरा येयलार रामदास खुर्चेंत बशिल्ले कडेन झेमेलोसो करतालो. सोरो आनी न्हीद एक जाल्ली. वासंतली सुलूस लागतकीच एकदम

उबो जालो, ‘खंय, खंय गेल्लें तूं इतली रात?’

‘हातांत दांडो घेवन सोरो पितल्यांक बडोवंक गेल्लें. तुकाय बडयतलें एक दीस.’

रामदासाक राग येवंक ना. तो ‘शा शा’ करीत हांसलो. तेणें रामदासाक बरेंच तापयत म्हटलें, ‘तो रस्त्या वयलो राजाराम घरा वयल्यान पडलो तेका पळोवंक वचूंक जालें ना तुका? सोऱ्या मुखार आतां संवसार दिसना तुका.’

‘आयकल्लें. आयकल्लें हांयें. एक दीस तेणें म्हाका रस्त्यार कितें म्हटलें जाणा? गोरवांक कोंडवाड्यांत घालतात तशें ह्या सोरो पितल्यांक सगळ्यांक व्हरून कोंडवाड्यांत घालून दवरूंक जाय. तण खावंक लावंक जाय! हांव त्या राजारामालें तोंड पळोवचों ना.’

‘आतां गांवांत कोणाचें तोंड पळोवचेंय उल्लें ना आनी तोंड दाखोवचेंय उल्ले ना.’ तें आतां भुरग्यांक उठोवन वाडचे तयारेक लागिल्लें.

* * * * *

रामदासाक तिगी भयण्यो. धाकलें रेखा सोबीत नीटनेटकें पूण इल्लें गर्विशठच. तें पुण्यांत उरता. फाटीं गांवचो दिनकर येयल्लो तेन्ना सांगतालो, तें मजेंत आसा. एकलोच चलो. सांजचें बऱ्यो बऱ्यो साडयो न्हेसून घोवा बराबर स्कुटरीन फिरूंक वचप. पूण तें भावाची खबर घेना. आवय मेल्ली तेन्ना येयल्लें, झगडून गेल्लें. मदल्या लिलालो घोव मंगळूरांत पोलिसांत आसता. तें पयलीं पसून जिवान बरें उरना. तेका दोगां भुरगीं. व्हडलो चेडो बरो शिकून मुंबयंत बरे नोकरेक आसा. पूण आवय-बापायन त्या भुरग्यांक मावळ्याघरची

माया दाखयलीच ना. फाटीं ते भयणील्या दोनय बोरींत उदक भल्लां म्हण ऑपरेशन केल्लें. पूण हो भाव कांय भयणीक पळोवंक गेलो ना.

व्हडले गुलाबी मात खूब मायेस्त. तेगेलो घोव फोरेस्टांत गार्ड आसलो. तें कायम घराच उरतालें. बापूय आवय आसतना वर्साक दोन फावट तरी येतालें. ते मरतकीर येवप उणेंच जालें. तरीय केन्ना पावलार भावाघरची दशा पळोवन रडूनच वयतालें. भाव सोऱ्याक लागलो म्हण तेचे तळमळे तेणें खूब भोगले. काल परत तें येयल्लें. येताना पोती भरून कितें कितें घेवन येयल्लें. घरांत भितर सरतकीरच ताच्या दोळ्यांत दुकां उबीं रावलीं तीं तेणें बळान थोपोवन धरलीं. तें वासंतीक ताच्या संवसारा विशीं कितें कितें विचारीत रावतालें. तें दोन दीस उल्लें. दोनय दीस भावाक सोरो पिवं नाका म्हणून नानापरीन सांगतालें. भाव मख्ख मोनो रावतालो. अजाप म्हटलार भयण दोन दीस घरांत आसतना तो पिलोय ना.

वयताना ताणें आपले पोतयेंत कितें पयशे आशिल्ले ते तिकिटा पुरते दवरून वासंतीक दिले. तिगेलीय गरिबीच आसली. तिका तिगां चेडवां. तेंगेलीं आतां लग्ना जाल्लीं. घरांतल्यान भायर सरतना ती खूब रडली.

* * * * *

आतां गांवांत वासंतीक सुनंदा एकलेंच लागिचें उरिल्लें. हेर चड कोण आतां तेच्या घरा सरीं येनासले. रामदास सोरो पिलार बायलांकय बुरश्यो गाळी संवतालो. तेगेल्यो गाळी, मागीर दादल्यां मदीं झगडीं, म्हण बायलो पयसच रावताल्यो. मार पडलो तरीय

रामदास लोकाक गाळी मारचो सोडनासलो. कोणय खंयूय उबे रावन बरे करून उलयताना दिसले, कोणय बरो शर्ट घालून वयताना दिसलो तर तांकां आयकोंक वचुंचें अशें पच करून थुकतालो. पूण सुनंदा हट्टान तांच्या घरा सरीं येतालें.

सुनंदालो घोव मिलिटरींत जवान आसलो. लग्न जावन धा-बारा वर्सां जाल्लीं. एकच फावट दोन वर्सां तें आगऱ्यांत घोवा बराबर वचून रावन येयल्लें. तेची व्हडविकाय सांगत आसतालें. तें गांवच्या हेर बायलां बराबर सगळ्या तरांच्या वावराक वयतालें. मांव जाण्टो जाल्लो. गोट्यांत बैल नासले. पूण तेणें गाय पोशिल्ली. वंय घालून हेरां बराबर इल्लें शेत, पोरसूं करतालें. रानांत वचून जळोव हाडटालें. न्हंयर तिसरे, कोंडयो काडूंक वयतालें. फाटीं बेतुवाड्या वयलो चिंतामणी घर काडटालो तर घटणाक मातयेचो भराव घालूंक तें वासंती वांगडा चार दीस मजुरेकामाक गेल्लें.

गांवचो सोऱ्याचो अच्छेव पळोवन वासंतीली दैना पळोवन ताका आपल्या घोवा विशीं थर्त भिरांत दिसताली. तें दर एका पत्रांत बरयतालें, फोन येयलार फोनार सांगतालें. सोऱ्याक आफडूंक नाका म्हण. तेका मिलिटरींत रमच्यो बाटल्यो मेळटाल्यो. पयली केन्नाय तो दोन बाटल्यो रजेर येतना हाडटालो. सवकासायेन पितालो. इस्टांकय इल्लो दितालो. आतां आतां ताका त्यो बाटल्यो दोळ्या मुखार येयलार थर्त भिरांत दिसताली. रातीं न्हिदिल्ले कडेन, जागेपणाक सोऱ्याचोच हुस्को- तो आनी सोऱ्याक लागूंक फावना. तर हांव मरतलें, हांव जीव दितलें म्हण सांगतालें. ह्या दिसांनी तेणें तें मनाकच लावन घेयिल्लें आनी सोऱ्या बाटलेचो उगडास येयलार वयर सकल जातालें. तेणें आपली मनाची शांती इबाडून घेतिल्ली.

कांय दिसांनी तो दोन म्हयन्यांचे रजेर गांवांत येयलो. तेणें ट्रंक

उकती करून हाडिल्ले कपडे, हेर वस्तू बायलेक भुरग्यांक दिल्यो. तेन्ना सकल आशिल्ल्यो सोऱ्या बाटल्यो ताका दिसल्यो. हे फावटय रमच्यो दोनच बाटल्यो हाडिल्ल्यो. एक व्हिस्कीची बाटली चड आशिल्ली. पळोवन सुनंदालो मूडच गेलो. घोव इतले तेंपान आपणा सरी येयला हांतलो आनंदच ना जालो. तें घोवाचेर किसळ्ळें. 'हो नश्टो म्हालवज आनीक कित्याक हाडला?'

तोवय मातसो तापलो, 'घेतलों केन्ना मजेक, मन समाधानाक म्हण. घरा सरी कोणय येतात, इल्लो घालून दितलों केन्ना.'

'तुगेलो सोरो जाय कोणाक? हिंगा सोऱ्याचो पूर व्हांवता. तूं मात त्या नादाक लागतलो. पिऊं नाका तूं हे मुखार. फोडून उडयतां त्यो बाटल्यो.

'येयल्ल्या दिसाकच खिटखीट तुगेली. तुज्या बेजाराकच पिवचो पडटलो. चवदा वर्सां जाली फौजेंत. बेबदो जावन पडलों ना मुगो गटारांत?'

'तें व्यसन केन्नाय लागता खंय.'

'वोगच मुर्खपणा करूं नाका तूं. ना तर आयल्लो तसोच चलूंक लागतलों.'

'पिऊं नाका म्हटल्यार नाका न्ही. रामादसा बायलेलें पळोवंक ना?'

तो वोगच रावलो.

रातचो तो म्हऱ्यांत येयलार तें ताचे कडच्यान सोरो पिना म्हण सोपूत घेवंक सोदता. तो कुशीन कडसलो आनी फाट करून न्हिदलो.

दुसऱ्या दिसा सुनंदालो घोव बाळकृष्ण गांवांत गेल्लो. सुनंदान ट्रंकेंतल्यो तिनय बाटल्यो काडल्यो. फाटले एके कुडींत जळोव भरून

दवरिल्लो. तेणें तो जळोव बरोच उस्तिलो आनी बाटल्यो लिपयल्यो. वयलयान परतो जळोव लायलो. नएट्या हुस्क्यान केल्ली पिशेपणाच आसली ती.

सांजचो इस्ट अच्यूत बरो वेळ उलयत बशिल्लो. दोगांनय इल्लो इल्लो घेवचो म्हण बाळकृष्ण ट्रंकेंतल्यो बाटल्यो सोदूंक गेलो. चमत्कार! बाटल्यो नासल्यो. ल्हवच सुनंदाक विचारल्यार तेणें आपणाक खबर ना म्हटलें. काय वेळान अच्यूत उठून गेलो. मागीर तांचें घोव बायले मदीं मोटें झगडें जालें. सुनंदा एकच म्हणटालें, 'तुका तें व्यसन लागलार आमची भुरगीं वाऱ्यार पडटली आनी भिकेक लागतलीं.'

हाचेर बाळकृष्णान तेगेले केंस धरून म्हटलें, 'हें तकलेंत घेयिल्ली तुजी तकली फोडून उडयतां.'

दुसरो पुराय दीस तो सुनंदा कडेन एक उतर उलयलो ना. दनपारचो वाडिल्लें जेवलो आनी वोग गांवांत खंय तरी गेलो. वयताना आंगणांत पावतकीर तो म्हणटालो, 'पितलों जालार घरांतच पिवंक जाय? गांव कितें पाड पडला?'

काल सान मांव सारक्को सुनंदाक म्हणटालो, 'तूं म्हगेल्या पुताक वळखलेंच ना. म्हजे भशेन तो मर्यादित रावपी. आवयचेर तेगेलो खुब्ब मोग आसलो. आवयक मानपी भुरगे केन्ना वायट, व्यसनी आसनात.'

सांजचो उसरां तो येयलो, पूण पिवन येवंक नासलो. येवन पळयलार बाटल्यो हाडून ट्रंकेंत दवरिल्ल्यो आसल्यो. पूण ताणें बाटली उक्ती केली ना. जेयलो आनी वोग न्हिदलो.

दुसऱ्या दिसाक न्हंय वेल्यान बरेंच नुस्तें हाडिल्लें. दनपारा तेणें पयली बाटली उक्ती केली. मागीर विशेक दिसांत सोता घेवन,

इस्टांकय दिवन तिनय बाटल्यो सोंपयल्यो.

उपरांत सद्दां सांजचें सुनंदा ताच्या म्हऱ्यांतशें येतालें आनी तोंडाक वास घेवंक सोदतालें. बाळकृष्णाक कळटालें. तो वोग रावतालो. खरें तर तेणें बाटल्यो सोंपतकीर गांवांत साप्प घेवंक नासलें. सुनंदाक फक्कत भिरांत आनी दुबाव.

दोन म्हयन्यांची रजा सोंपोवन तो परतो गेलो. पूण ही रजा तितली बरी गेली ना. दुबाव आनी झगडीं हातूंतच गेली म्हटलार जाता. तो वचूंक उठलो तेन्ना पिशें लागिल्ले वरी तें घोवाक म्हणटालें, 'सोऱ्याक हात लावंक वचूं नाका तूं. जिवाक बरो न्ही तो'! तो वोग्ग वचूंक गेलो.

गांवात सुनंदा एकलेच आतां वासंतीली जिवाभावाची इस्टीण आसलें. मनानय खूब बरें आसलें तें. केन्ना अडीअडचणीक पावतालें. कोणा विशीं वाट उलयनासलें.

* * * * *

पत्रावळ्यो तोंपूंक रानांतल्यान चारां पानां हाडचो तेंप आसलो. माघ सोंपिल्लो. शिगमो येयसर पानां हाडून सुकोवन तेंच्यो कवळ्यो बांदून दवरूंक जाय आसल्यो. मागीर शेतांत नाटून, नडून जातकीर पावसांत पत्रावळी तोंपत बसप. लग्नाक, हेर कार्यांक त्यो लोक विकते व्हरताले. केन्ना गांवा भायले लोक येवनय व्हरताले.

पयली जायत्यो बायलो चारां पानां खुटूंक रानांत वयताल्यो. आतां चड कोण नात. पूण वासंतीन तें ह्या वर्साक मनार घेयिल्लें. तें गांवच्या विश्रांती आनी रेवती वांगडा चारां पानांक वयतालें. दिसाक साक भरून पानां हाडटालें आनी आंगणांत सुकोवंक उडयतालें.

ताका दिसतालें, फाल्यां पत्रावळी तोंपून विकलार चार पयशे मेळटले, संवसाराक हातभार लागतलो. असल्या कामाक जीव पावनासलो. तरीय तें हट्टान, कश्टान वावुरतालें. खर्शेताले तरी खर्शेणी दामून चाट मारतालें.

एक दीस तें रानांतल्यान पानां साक घेवन येताना रानवाटेर फाटल्यान तीग दादले सोऱ्या वोजीं घेवन येताले. मोटरकारीच्या ट्युबांत सोरो भरून तेणी तकलेर घेयिल्लो. अशे हे रानांत वयताना येताना सोऱ्या वोजीं घेवन येवपी दादले, केन्ना बायलोय सदाचेंच जाल्लें.

ते रान वाटेर चलताना चिंतालें, लग्न जावन आंगा वेली हळद वच्चे पयलीं मुंबयंत गेल्लें. न्हवरो मुंबयंत आसा म्हण केदी थुळेवणी आसली घरच्यांची. पूण मुंबयत कांयच बरें गेलें ना. त्यो झोपडपट्ट्यो, थंयचे बुरशे झगडाळ लोक, कुशिल्लो वास, मच्छरां... आनी हेगोलो सोरो. बेबद्या बायल म्हण दादले म्हऱ्यांत येवंक पळयताले, पोजडे उलयताले. खर्चाक पयसो घे म्हणटाले... म्हागेलें भांगर! आप्पान मुद्दम करून घेयिल्लो तो चकचकीत चपलाहार अजून दोळ्यां मुखार झळकता. याद येयलार जीव तुट्टा. मुंबय परस गांवय कांय वायट नासलो. हेगोलो सोरो न्ही जालार खंयूय आनंदान रावतासलें हांव. तेगेल्या दोळ्यांत दुकां उबीं रावलीं. दुकां आनी चेहऱ्या वयल्यान व्हांवपी हूम एक जावन गेल्ली.

आतां तीं रानांतल्यान गांवच्या डांबर रस्त्या लागीं पाविल्लीं. विश्रांती आनी रेवती मुखार आसलीं. तें फाटल्यान चलतालें. आतां तो डांबर रस्तो पयसुल्ल्यान दिसतालो. तेन्ना रस्त्यार एक जीप येवन थाल्ली. आनी तातूंतल्यान कांय कस्टम सिपाय देंवले. तेणी सोऱ्या वोजीं घेवन फाटलान येतल्या तिगांनय पळयलें. ते वाट सोडून रानांत

धांवले. तांणी थंय रानाच्या गच्च रुखावळींत आपलीं वोजी उडयलीं आनी फास ते फाटीं धांवले.

कस्टम सिपायान ते धांवन गेलात तें पळयल्लें. तांणी वोजीं उडयल्लीं पळोवंक नात. ते तांचे फाटल्यान धांवत कांय वेळ गेले आनी मागीर फाटीं फिल्ले. वासंती तकले वयलो साक सकल पांयां कडेन दवरून सगळे तटास पळयतालें. रेवती आनी विश्रांती खूब मुखार गेल्लीं. सिपाय परते वयताना वाटेर आशिल्ल्या वासंतीक तूं तेंकां वळखता काय म्हण विचारताले. तेणें 'ना' म्हटलें. ते तशेच आपले जिपी सरी गेले आनी जीप स्टार्ट मारून वचूंक गेले. तांकां ते दादलेय मेळ्ळे नात आनी सोऱ्या वोजींय मेळ्ळी नात. पूण वासंतीन वोचीं उडयिल्लीं पळयल्लें.

तेच्या हातांत एक बारीक विळो आशिल्लो. तें सरसरीत रानांत रिगलें. थंय झाडांच्या घोलींत सगळे तीन ट्यूब आसले. तेणें विळो खोमून तीनय ट्युबांक व्हड चिरो पाडल्यो. भितरलो सोरो भायर व्हांवंक लागलो. तेका तें पळोवन भोव समाधान भोगलें. तें तशेंच परतें येयलें आनी आपलो पानांचो साक घेवन घरा वटेन चलूंक लागलें.

रस्त्यार बरेच मुखार सांगातिण्यो उब्यो आसल्यो. वासंतीक पळोवन म्हणाल्यो, 'आगो, खंय गो तूं इतलो वेळ? तेवटेन सिपाय आनी धांवन गेल्ले पळयल्ले. आमकां हिंगा खपखपो.'

'मजा पळयली कांय वेळ. ते आनी ह्या लेमड्या सिपायांक मेळूंक येयलात?' तें मनांत म्हणटालें, हो सोरो सिपायांल्या हातांत पडलार बेवारशी म्हण उखलून व्हरतासले आनी भायले भायर विकून खातासले.

* * * * *

लागींच्या वाड्यार कुसूम म्हण एक बायल आसली. तिगेल्या घोवाली तीन चाकांची सामान व्हांवची रिक्शा आशिल्ली. तो दीसबर पयस गांवांनीच आसतालो. कुसूमाली सोयरीक लग्रा पयलीं तेगेल्या मामान रामदासाक हाडिल्ली. पूण कुसूम चपट्या नाकाचें, काळशे म्हण रामदासान न्हयकारिल्लें. तें कुसूमाक कळिल्ले जावये. एक दीस रामदास पिवन तेवटेच्यान येतालो. तोंड, दोळे तांबडेच जाल्लें. कुसूमान तेका पळोवन म्हऱ्यानचे बायलेक व्हडान म्हटलें, 'बरें वाटावलें हांव, जुगले बेबद्या पसून.'

रामदासान आयकलें आनी तेका थंयच गाळी संवल्यो. म्हटलें, 'तुगेलो घोव हेरांची वोजी व्हांवता, हमाली करता आनी तू हिंगा वाटे वेल्यान वयतल्या दादल्यांक उले घालता. इल्लें गोरें गोमटें आशिल्लें जाल्यार सगळो गांव पाड घालतासलें...'

मागीर तो कुसूमाक खंयूय दिसलार गाळी संवतालो. एक दीस दनपारांच तें घोवाक घेवन घरा मुखा वयल्यान येतना दिसलें. रागान मुठ्यो कवळून झगडूंक येतात शें दिसतालें. वासंतीन बेगीबेगीन भितर वचून रामदासाक एके कुडींत धुकलून घायलें आनी खिळी ओडली. तें येवन दारांत उबें रावलें. तेगोलो घोव येयलोच रामदासाक बुरश्यो गाळी संवत म्हणूंक लागलो, 'खंय गेला तो बेबदऽड मांयझवो, पोटण्याचो. भायर यो म्हण सांग, धाडायतां धरून, बायलांचे वाटेक वयता, गाळी संवता...'

'ए! तोंड सांबाळून उलय देडफूट गांयडोळाच्या. ना तर घरांतल्यान उज्या कोलती हाडून तुज्या सोंड्याक लायतलें. दुसऱ्याल्या दारांत येवन हुडक्यो मारून दाखयता मसणो.'

कुसूम तापलें, 'ह्या बेबद्या बायलेली चुतडाली तावदारकी पळय. घोवाक सांबाळूंक जायना, आनी वयल्यान शापदां.'

'हय, म्हज्यान सांबाळूंक जायना, तुका जाय तो? आसा तो पावना जाल्यार घेवन वच. गांव जाणा, तूं तेका शिटयो घालता, थापटां वाजयता म्हण.'

'ताच्या तोंडाक सदां गुवाघाण! आनी शिटी मारता खंय.'

'फाल्यां न्हावोवन, धुवोवन धाडटां हां, दार उक्तेंच दवर.' हाचेर घोव गणपती परतो गाळी संवक लागलो. वासंती सोपनां देंवन तांचें म्हऱ्यानच येवन उबें रावलें, जशें मारामारीच करूंक येयला. तो म्हणटालो, 'आतां वाटेर मेळलार दांडोच घालतां तेच्या पांयार, पांय मोडून घालतां.'

'फालसावन हांवय तेका हातान दांडोच घेवन गांवांत भोव म्हणटां. तुवें पांयार दांडो घातलार तो तुजे तकलेर घालतलो. अजून हाडां घट आसात तेगेलीं.'

मागीर आनीक कांय वेळ आंगणांत कलकल जालो. मागीर तीं घोव-बायल गाळी संवतच वचूंक गेले. तीं आतां वासंतीकय संवताली. फाटलान वासंतीन मोट्ट्यान म्हटलें, 'मगेलो व्हडलो भाव गोंयां फौजदार आसा. सगळे मिनिस्टर तेगेल्या खिशांत. तेणें थंय सान फोन केलार तुका बेडी घालून व्हरतले...'

कुसूम आनी इल्लें पयलान गेलें. थंय इल्लो उंचवटो आसलो! थंय उबें रावन हात हेळयन तेणें व्हडान म्हटलें, 'घोवान सोऱ्याक घेयिल्ले पयशे हें त्या नरशींव शेटीक फारीक करता.'

वासंती ताका रागान अशें पळयतालें, दिसतालें, हें आत्तां धांवन वयतलें आनी कुसूमाले गोमटेक घांस मारतलें. तेणें म्हटलें, 'हें अशें उलयलार तोंडात किडे पडटलें तुगेल्या.'

तीं वचूंक गेलीं आनी वासंती घरांत येयलें. तेणें खिळी काडून रामादसाक भायर घेतलें. तो सोरो पिवंक नासलो म्हण ताका

कसलोच जोम नासलो. वोगी पडून आसलो. वासंतीक दिसलें, आपूण इल्लें आडमुठेपणानच झगडलें. मागीर ताका दिसलें, आतां संवसारांत तोंड दितलें जालार म्हाका अशें झगडचेंच पडटलें. तें कुसूम अकस्मात अशें कशें उलयलें? तो नरशींव रागान म्हजे विशीं कितेंय खोटें नाटें गांवांत सांगता दिसतलो. हांव शुद्ध आसतना हांवें कित्याक लावन घेवंक जाय तें? दीसभर मनाक हेंच समजायतालें. तेका वायटय दिसतालें.

* * * * *

एस्‌एस्‌सीचो रिजल्ट जालो आनी चेडो अक्षय बरो करून पास जालो. ह्या उज्यांतल्यान तो पास जालो हेंच वासंतीक व्हड दिसलें. तेचो पुराय आनंद तेणें घेयलो. तें गांवबर लोकांक सांगत सुटलें. रामदासय दोन दीस खोशयेन फुरफुरिल्ले वरी जालो. ते खोशयेचो म्हण वासंती कडच्यान हक्कान पयशे व्हरून पियेलो.

आतां अक्षयाक मुखाल्लें शिकूंक दुसऱ्या गांवांत घालूंक जाय आसलें. शाळे भुरग्याले सवलतेन तिकीट काडलें तरीय दिसाक बारा रुपये जाय आसले. त्या भायर पुस्तकां, फी. वासंती घोणी वरी हेवटेन तेवटेन मेळिल्ले पयशे एकठांय करून लिप्पोवन दवरतालें. मांय मेली तेन्ना तिगेल्या बँकेच्या बुकार साडेबारा हजार आसले. ते रामदासाल्या नांवारच मेळिल्ले. पूण वासंतीन झोपय मारून ते घेतले. तो चिपयां कामाक वयताना कांय पयशे तेणें दवरिल्ले. सगळी अठरा-वीस हजारां वयर गांठ जावची नासली.

अक्षयाक अकरावीक भरती करूंक घेवन वच म्हटलार रामदास खाकुडलोसो करूंक लागलो. अक्षयानय नाक मोडलेंशें केलें. मागीर

वासंतीच तेका घेवन गेलें. कोणा एकल्याच्या बापायक पांयें पडून फार्म भरून घैयलो. फी दिवन सर्टिफिकिटां सयत फार्म भितर घायलो. क्लार्कान म्हटलें, जालें काम.

थंय कांय बारावेचीं भुरगीं येयल्लीं आसलीं. तांचे कडेन पोन्न्या पुस्तकांची चवकशी केली. एका भुरग्याक घेवन तें तेगेल्या घरा गेलें. थंयच्या थंय अर्दमोलाक पुस्तकां घेयलीं. सकाळीं पयले बशीन गेल्लें तें सांजच्या काळोख पडच्याकच गांवांत परतलें. घरा पावलें तेन्ना तें भोव भोव समाधानी आसलें. दिसलें, आतां वाल माटवार पावली. तेगेल्या सातवेक शिकपी चेडवान मीनान बांय वेल्यान उदक हाडून दवरिल्लें. तेणें येवन रांदलें.

अक्षय हे शाळेर खोसी आसलो. ताका दिसतालें, हांगा म्हाका कोण वळखनात, म्हाका हांसचे नात, हांव सुगूर आसां. गांवचे आनीक तीग जण सदां ताचे बराबर बसीन वयताले. पूण ते गांवांतले शाळेंत वचत सानचे इस्ट आसले. सकाळीं साडेसातचे बशीन तो वयतालो. सवाआठांक स्कुलांत पावतालो. दनपारचो दोन सवादोनांक परतो येतालो. सकाळीं शाळेक वयताना बरीच धांदळ जाताली. वासंती तेका सोताच्या हातान कपडे घालतालें. तेगेलें तोंड पुसोवन केंसांक भांग काडटालें. एक नवी चप्पल हाडिल्ली. गडबडेंत तो केन्ना पांयांक चप्पल घाली नासतनाच धांवतालो. दनपरां परततालो तेन्ना तानेन भुकेन जार जाल्लो आसतालो.

अक्षय आपल्या पापा वरी गोरो आसलो. केंसांत मदीं भांग काडटकीर कपलार दोनय वटेन केस पडटाले आनी तो बरो दिसतालो. एकलो रोहीत म्हण बामणालो भुरगो तेगोलो इस्ट जाल्लो. दोगय वांगडा हांसताले खेळटाले, वांगडाच क्लाशींत बसताले. एक दीस रोहीत अक्षयाक आपल्या घराय घेवन गेल्लो.

तेगेले गोरेच सोबीत आवयन तेंकां किसमीस घालून सांजो करून दिल्लो. तेगेल्या चकचकीत रंग काडिल्ल्या घरांत खुच्यों, सोफा, पलंग आसले. दारांक, जनेलांक पड्डे लायल्ले. तेगेलो बापूय गाडी घेवन नोकरेक गेल्लो. पूण रोहिताले आईक पळयतकीर त्या सोळा वर्सांच्या भुरग्याक अक्षयाक दिसलें, हेगेली आई गोरी, मोटी आसा खरी, पूण ते मगेले आई इतली सोबीत ना. आईले दोळे, केंस सोबीत आसात! ती रानांत, शेतांत वयची न्ही जाल्यार आनीक बरी आसतासली!

तरीय हांगा आपणाक रोहीता सारखो इस्ट मेळ्ळो म्हण तो खोशी आसलो. रोहीत ताचे परस शिकूंक बरोच हुशार आसलो. तो घरा अभ्यास करतालो, मम्मी, पापा ताका शिकयताले. अक्षयूय नेट लावन शिकचे यत्न करतालो.

वासंतीन ताका शिकोवचें मनार घेयिल्लें. सद्दां बशीक बारा रुपया दिवप कठीण जातालें. मदीं आनीक कित्याक कित्याक म्हण पयशे दिवचे पडटाले.

एक एक करून सगळ्यांन आतां शेतां करचें सोडिल्लें. सगळे गोटे रिते पडिल्ले. शिंवना जावन ते कोसळूंक लागिल्लें. म्हणटालें, कांयच फायदो नाशिल्लो धंदो जाला तो. घरांतलें सगळे काम करतले हात आतां गांव सोडून गांवार गेलात. उरिल्ले जाणटे जालात. शेतांत देंवन चिखल मुड्डवचो कोणाक नाका जाला. उणेपणाचें दिसता. वासंती चित्तालें, हांच्यो शंबर पिळग्यो शेतांतच घोळून जियेल्यो. आतांच हांकां शेताचो वावर उणाक कित्याक दिसूंक लागला? चोंय वटेन चकचक पातळ्ळा. शारांनी सदांच जत्रा चल्ल्या, खेड्यांतलें बांय उदक, रानांतलो जळोव, शेतांनी घोळप कोणाक जाय? सगळीं खेडीं शारा मुखार भिकेक उबीं राविल्ले वरी

दिसतात.

ल्हवल्हव चाळिशी लागीं येताली आनी वासंतीक चिंतनांच चड जाल्लीं. हर एक गजालीचेर चींत चींत चिंत्तालें. मागीर तेका दिसतालें. चिंतप खूब कश्टाचें जाता. ताचेनच मनांत दुःखां वाडटात. मागीर तें सगळें सोडून वावराक झुडटालें.

वावर तर तेका करूंक जाय आसलो. शेतय पिकोवंक जाय आसलें. सगळ्यान शेतां सोडिल्लीं. रामदासान गोट्यांतले बैल विकिल्ले. गोटो कोसळिल्लो. तरीय हांव शेत करतलें! तेतून त्रास आसलो तो, एकल्याल्याच मदल्या शेतांत वंय घालप. खणून खणून शेत रोवंक तयार केलें तरी वंय घालप कठीण आसलें.

तरीय तें रामदासाक हाताक धरून ओडून भायर काडटालें आनी हातांत खोरें दिवन खणूंक व्हरतालें. रामदास खर्शेंत खर्शेंत खणटालो. चार खोरीं मारतकीर नाका पुरो जातालें. उबो रावतालो, मेरेन वचून बसतालो. वासंतीक केन्ना तेची काकूयट दिसताली. तें मनांत म्हणटालें, सोऱ्यान हाका पागळून उडयला. लग्ना वेळार म्हणटाले, तो म्हजे परस स वर्सांन व्हड म्हण. चाळिसां वयर तीन जाल्लीं आसतलीं आतां. पूण कुडीक बळच ना.

सदचे वरी सांजचो तो सोऱ्याक अडून बसतालो. तलफ न्हिवली ना तर झगडूंक उठ्ठालो. वासंती धा-पंदरा तेगेल्या हातार उडयतालें. आतां आतां तें तेका पीव ना तर राव म्हण हुशार बायले वरी थातरून घेतालें. घरांत झगडीं जावचीं न्ही म्हण शादूर रावतालें. ताका एकच ताप आसतालो, तो गांवार खंयूय कोणाय कडेन झगडें काडून गाळी संवक लागतालो. खंयूय कानसुलार लागून मरत म्हण लोक तेका आतां मारूंक वचनासले. वासंती सरीं कागाळी घेवन येताले. वासंती बेजारून केन्ना कागाळ घेवन आयल्ल्या सरींच

झगडटालें. एक फावट एकल्याक तर ताणें म्हटलें, 'जाय जाल्या
हांगा म्हजे हुजीरच दोन फाफावन वच. पूण हे मुखार तेंगेली खबर
घेवन दारांत येवं नाका. पुराय गांवार सोऱ्याची मर येयला आनी
म्हज्याच दारांत कित्याक येतात तुमी ?'

लोक आतां म्हणूंक लागिल्ले, वासंतीक मद माल्ला, तें मस्तें झगडाळें जालां.

खरें तर वासंती आतां भितरल्यान कणाकणान मरूंक लागिल्लें. पूण आब दाखयतालें. आपूण उणें पडलार सगळें फासफतलें अशें तेका दिसतालें.

आतां शेतां रोवचो तेंप जाल्लो. वासंतीन शेत खणून घायिल्लें खरें पूण तें आतां रोवंक जाय. रोवंक तर जोत जाय. गांवच्या प्रभाकराले बैलां जोत आसलें. तें आतां अशेंच पारपोळ भोंवतालें. तेणें तें विकूंक नासलें. तो आतां नंदकेरींत माद्रींलें हॉस्पिटल जाल्लें थंय कामाक वयतालो. प्रभाकरांक सांगून एक दीस तें जोत रामदासाक व्हरून बांदून हाडलें. घरांत नांगर, जूं, ओळय आसलीच. एक खंडयेचें सगळेंच शेत. पांच दीस सकाळ सांज लागून रामदासान वाकडें तिकडें कशेंय कसून रोवन, ओळोवन उडयलें. वासंती तर तेका देवाक पांये पडिल्ले वरी सारक्के पांय पडटालें. तो मदींच जोत रावोवन सोऱ्या दुकाना वटेन वचत म्हण ताका भिरांत दिसताली. ना, सांजचो उसरांच फक्कत 'दुखापतीक' म्हण पिवन येतालो.

रोवन जातकीर रोखडीच वंय करूंक जाय आसली. रामदास येवं ना येवं, तें सकाळ सांज लागींच्याच रानांत वयतालें, खूंट, कांटी कातरून शेताच्या कडांनी हाडून उडयतालें. केन्ना रामदास फक्कत कातरचें काम करतालो. वासंती तीं वोजीं व्हांवतालें. रस्त्या वेल्यान

देंवताना एक फावट एक फोरेस्ट गार्ड मेळ्ळो. वासंतीले तकलेर बारीक बारीक खुंटांचें वोजें आसलें. तेणें म्हटलें, 'तुवें सरकारी रानांतल्यान ताजे खूंट कातरून हाडलात. उडय हांगा तें वोजें. केस करतां तुजेर!'

वासंतीन वोजें थंयच्या एका झाडाक उबे तेंकयलें. त्या गार्डाक म्हटलें, 'केस करता? कर केस. घेवन वच तुगेल्या सायबा कडेन. तेका सांगता. गांवचे लोक गांव सोडून गेले. शेतां पडिंग पडलीं. आमच्या सारखे गरीब पोटा खातीर खंयय इल्ली शीर रोयतात, तेका वंय घालूं ताका? ना तर आमचें गरिबाचें पोट गोरवां खावन वयचीं नात? मागीर आमी कितें भुकेन वळवळून मरचें? इतली शेतां बंजर पडूंक लागलांत, कोणाक इल्लें दुःख ना, पोटाक शेतांत पिकयल्लें अन्न खातात आनी शेताक, शेतकाराक किकोंक करतात.'

तो गार्ड वोगच रावलो. वासंती तें वोजें नेट लावन उखलून घेवंक लागलें. पूण तें वयर येना जालें. तो गार्ड बेगीबेगीन मुखार आयलो. तेणें तें सकल्लान उखलून दिलें.

आठ धा दीस सारक्के लागून दोगांनय वंय उबी केली. तेन्ना शेत किल्लावन पालेल्लें. चोंय वटेन पडींग शेतां, तेतून किल्लल्लें बुरशें तण. मदींच तो पाचवोचार नितळ शेताचो कुडको. तें सृजन भोवच सोबीत आसलें.

वंय घालून घरा येयलें आनी वासंती चार दीस हातपांय धाडायत भूंयर पडून आसलें. एका वोगांत तेणें काम केल्लें, पूण इतलें पुरो जाल्लें, सांध्यान सांधो दुखतालो.

पयलीं लोक शेतां करताले तेन्ना पावसाळ्यांतय नाटचें, नडचें काम मेळटालें. आतां शेतां कामां नासलीं आनी हेर कामांय पावसाळ्यांत अडून उरिल्लीं. घरांतले रिते डबे, मडक्यो पळयलार

वासंतीक भिरांत दिसताली. आशिल्लें चडांत चड चवथ म्हणसर पुरो. मागीर कितें करतलें! ट्रंकेंत दामून दवरिल्ली गांठ सोंपूंक येयल्ली!

अचकीत ताका एक दीस कळ्ळें, फोरेस्टाचे लोक रानांत सागवानी रोपे लावचे आसात म्हण. तें कसलोच संकोच ना धरतां सडसडीत फोरेस्ट नाक्याचेर गेलें आनी आपलें नांव बरोवनय येयलें. त्या फोरेस्टरान आपल्या रजिस्टराचेर बरयलें, 'वासंती रामदास नायक, फोरेस्ट लेबर, फिमेल.

चारच दिसान तें काम सुरू जालें. भायल्यान खंय सान तरी ट्रकां भरून सागवानी रोपे हाडिल्ले. ते रोटे ट्रक्टरच्या ट्रालींत घालून राना देगेच्या रस्त्यार हाडून उडयताले. ते चोब्यांत घालून बायलो रानांत रोवंक व्हरताल्यो. पंदरा बायलो आनी आठ दादले आसले. दादले मुखाल्ले कांटेकुंटे कातरून रान मेकळे करून दिताले. बायलो कुदळीन खणून रोपे रोयताल्यो. एक गार्ड देखरेखीक आसलो. तरीय सुशेगात काम केलार चलतालें. भर पावसाचे दीस आसले. वयल्या रानांतल्यान धो धो झडत पावस येतालो आनी खिणांत माथ्या वयली कांबळी खोळ, आंगा वयली वस्त्रां भिजोवन उडयतालो. तरी शिंयाची हुडहुडी सोंसत तें आपलो वावर करतालें. झाडांक हुमकळावन दवरिल्ले पेजे डबे थंड किरांव जावन वयताले. बायलांक दिसाक शंबर रुपये मजुरी मेळटाली.

तो वावर सारक्को एकवीस दीस चल्लो. वासंतीन मनांत म्हटलें, पावसाळ्यांत तितलोच आधार जालो. चेड्याले बसी तिकिटा पयशे आनी घोवाले सोऱ्याक पयशे दर दिसा लागिल्लेच आसले. पूण आतां ते भागून इतलें बारीक जाल्लें, चलताना पांय लडबडटाले आनी एकदुसऱ्याक आदळटाले. दोळे तर बिंवणांत

गेल्ले वरी दिसताले. मुखाल्ले पंदरा दीस मात तेणे न्हिदून बसुनच काडलें. चेडवाक मीनाक धमकावन घरांतलो वावर करून घेतालें. तें बेठेंच मोडलेशें करून म्हणटालें, 'हांयें अभ्यास केन्ना करचो गे आई? फाल्यां नापास जालार नापास जालें म्हणटले.'

खरें तर मीना अभ्यास करच नासलें. शाळेंतल्यान आयले की घरांत पुस्तकां उडयतालें आनी गावबर भोंवतालें. घरांत थारच नासलें. गांवचे आंब्याचे, काजूचे, जांबळाचे, पेरीचे सगळे रुख तेचे. कोणय न्हंयर नुस्तें मारूंक वयताना दिसलार हें तेचे फाटल्यान धांवतालें. वासंती आफोवन आफोवन बेजारतालें. केन्ना लडे घालतालें. मागीर तें आईल्यो चाडयो बापायक सांगतालें. एक दीस तेणें सांगलें, 'आई म्हणटा, तूं मुंबयच्यान गू खावंक हिंगा येवन पडला.'

* * * * *

अक्षय आनी रोहीताली इस्टागत बरी जमिल्ली. अक्षय खेळांत बरोच मुखार आशिल्लो. ह्या वर्साच्या स्नेहसंमेलनांत ताका ऊंच हुडयेंत पयलें बक्षीस मेळिल्लें. तो शाळेच्या कबड्टी टिमांत खेळटालो. शाळेंत हॉलांत टेबल टॅनिसचें टेबल आसलें. थंय रोहीत आनी अक्षय मेळून खेळटाले.

हेर तीग जाण गांवच्यान तेचे बराबर शाळेंत येताले. तेंची बशीन येवपा वचपा पुरतीच इस्टागत आसली. शाळेंत येतकीर रोहीत तेगेलो इस्ट आसतालो, लाग्गींचो. आतां हे शाळेंत येवन तांकां स-सात म्हयने जाल्ले.

एक दीस रोहीत तेचे सरी वोग वोग असो जालो. पुराय

सकाळबर कांय उलयलो ना. शाळा सुट्टकीर बशीर बसूंक प
सात मिनिटां चलून वचचें पडटालें. रोहीत तेवटेनच आपल्या घ
वयतालो. दनपारची तानेची, भुकेची वेळ आसताली ही. त्या दि
रोहितान वाटेर सट्ट करून अक्षयाक म्हणटलें, 'तुगेलो पापा ख
सोरो पिता? पिवन रस्त्यार पडटा?'

'तुका कोणें सांगलें?'

'हरशीं... तुगेल्या गांवची भुरगीं येतात न्ही शाळेंत? अक्ष
कांयच उलयलो ना. वोग येयलो आनी बशींत बसलो. वाटबरय त
कोणा सरी कांय उलयलो ना.

रोहीतान घरा वचून आपले ममीक ही खबर सांगलार त
म्हणाली, 'अशा बेबद्याल्या भुरग्यां वांगडा फ्रेंडशिप कित्याक
करूंक जाय?'

आतां अक्षयूय ताचे पसून पयसच रावंक लागलो. गांवच्या
भुरग्या वांगडाय चड उलयना जालो. आदींच असो अबोल भुरगो
तो. फाटले कांय म्हयने इल्लो इल्लो उकतो जावंक लागिल्लो,
आतां परते ताणें मौन घेयलें, चेहरोय निस्तेज दिसूंक लागलो.

एक दीस वासंतीन तेका म्हटलें, 'बरी रात जाल्या. अजून पापा
येवंक ना. तूं रस्त्या मेरेन वचून पळोवन येता, खंय आसा काय
म्हण?

तेणें म्हटलें, 'ना, हांव वयचों ना. तो मेलो तरीय वयचो ना.'

हें इतलें कोडुपण वासंतीक मानवलें ना. तेणें म्हटलें, 'आरे,
जल्म दिल्लो बापूय तो अशें कितें उलयता?'

तेणें तुच्छपणान 'हूं' केलें.

ह्या वर्साकय तो अकावेक कांठार पास जालो. सगळ्या
विशयांक तेका तीस ते चाळीस हांचे मदींच गूण पडिल्ले. प्रोगेस

कार्डाचेरय 'नॉट सॅटिसफॅक्टरी' म्हण शेरो मारिल्लो. मुखाल्लें वर्स बारावेचें. अवघड परिक्षा. खूब अभ्यास करूंक जाय आसलो. पूण अक्षया मदीं उमेद दिसनासली.

बारावेक घालुंकय वासंती तेका वांगडा घेवन गेलें. फार्म आनी फी भितर दिवन तें थंय आशिल्ल्या शिक्षकांक, प्रिन्सिपलाक विनयतालें, अक्षयाचेर बरें लक्ष दियात म्हण सांगतालें, 'गरीब शेतकार तेगेलो बापूय. हो बरो शिकलारच कितें बरें जावचेलें आमचें.'

ह्या वर्साकय तींच पोन्नीं पुस्तका, तेंच बसीचें तिकेट, युनिफॉर्माचे कपडे... सगळो मेळ बसयताना वासंतील्या ताळ्यांतल्यान हूं हूं सो आवाज येतालो.

पुराय वर्स तें कुडीचो कांटो घेवन वावराक झुडिल्लें आसतालें. तेणें तशेंच खणून, वंय घालून शेत केलें. मेळटा थंय दिसवड्या कामाक गेलें. पत्रावळी तोंपून विकल्यो. न्हंयतल्यान कोंडयो हाडून तेंचीं मासां काडून विकलीं. तरीय मेळ बसनालो.

माघा तेंपाक तें सक्काळी तीन साडेतीनांक रामदासाक हालोवन हालोवन उठयतालें. तेन्ना तेगेलो सोरो निवळिल्लो आसतालो. तेका घेवन ते देडेक मैल चलत न्हंयर वयतालें. न्हंयंत गळोबर देंवन कोंडयो काडटालें. रामदासय तेचे वांगडा उदकांत देंवतालो. पूण तेका तें कोंडयो उस्तिचें काम जमच नासलें. वासंतीले धा जायसर तेगेले चारच जायनासले. वेळ उदेवन इल्लो वयर येयसर तीं कोंडयो उपशितालीं. येताना दोन चोबे कोंडयो घेवन येतालीं. मागीर ते उकडप, मांसा काडप, तीं सुकोवंक उडोवप, दीसबर वावरच जातालो.

विशेक दीस तीं अशीं कोंडयो काडूंक वयतालीं. सारक्कीं स

कुडव मांसां जाल्लीं. तीं विकूक गेलार गांवांत खपची नासलीं. तालुक्याच्या आयताराच्या बाजाराक वचून व्हरूंक जाय आसलीं. तिंवय दोन खेपेक तरी करून.

दुसऱ्या दिसाक आयतार आसलो. तेन्ना वासंतीन एक माण्णी काडली. घरा सकल्ले वाटेन भानुदासाचें घर बाग आसलें. तो बायल भुरग्यांक घेवन गोंयां आसतालो. तेगेल्या बागांत एक निरपणसाचो रुख आसलो. खूब निरपणस जाल्ले. ते आतां जून जाल्ले आनी झडून पडूंक लागिल्ले. शेनवारा सांजेचें वासंतीन रामदासाक राव राव म्हण उसरां मेरेन दवरून घेयिल्लें. इल्लो काळोख जातकीर एक साक आनी कण्णाकोंकें घेवन तें भानुदासाल्या बागांत गेलें. थंय तांणी थोडे न्हू, विशेक निरपणस काडले आनी साकांत भल्ले. रामदासान म्हटलें, 'कळलार वोग रावचो ना तो.'

'कळूं दी. येवं दी तो म्हजे सरी. फोटो काडून दवल्ला काय म्हण विचारतां. गांव सोडून वचून थंय मजा मारतात. सायब कशे म्हयन्या दोन म्हयन्यांतल्यान गांवांत येतात. कुसून वच्चो माल तो, कोणेंय खावचोच.'

दुसऱ्या दिसा सकाळींच तें ते निरपणस आनी तीन कुडव कोंडये मांसां घेवन बशीन तालुक्याच्या आयतारा बाजाराक गेले. वीस रुपयान एक करून निरपणस आनी साडेतीनशें रुपये कुडव करून कोंडयेमांसां विकलीं. सगळो खर्च काडून पंदराशे रुपया घेवन सांजेचें घरा पावलें.

निरपणस काडून व्हयल्ल्याची ताका इल्लीय खंय भोगली ना. तें मनांत म्हणटालें, कोणा कुस्तार हिंगा झाड-माड सोडून शारांत वयतात? हांकां दोनय कशें मेळटलें? आनी पंदरा दिसान उरिल्लीं

मांसां घेवन वयताना अशेंच कितें तरी व्हरूंक जाय!

अक्षयाक बारावेचो अभ्यास नीट कर म्हण तें फाटीक लागिल्लें आसतालें. पूण तेचें सगळें सवकासायेन चलिल्लें आसतालें. बेदरकार कसो कोणाल्या उलोवपा कडेन लक्षय दियनासलो. आई केन्ना म्हणटाली, 'आरे आयकोंक येना? भेड्डो जाला तूं?'

एक दीस वाटेर तेचे बराबर तेच शाळेंत बारावेक आशिल्लो नंदन मेळ्ळो. 'आरे, अभ्यास कसो चल्ला?' म्हणटकीर सांगूंक लागलो, 'आमी शाळा सुट्टकीर थंयच ट्युशनाक रावतात. सांजचे येतात. अक्षय एकलोच दनपरां येता.'

'सांगलेंच ना मुरे तेणें. हें सांग, ट्युशनाक फी कितली घेतात?'

'आठशें रुपये.' वासंतीक खप्प ज़ालें.

'तुगेलो पापा खंय नोकरी करता आतां?'

'पयली तो वेर्णा एके कंपनींत आसलो. तीन चार वर्सां जालीं, ती अर्द कंपनी हिमाचलांत व्हयल्या. थंयच आसता तो.'

'तुगेलो पापा कितलो शिकिल्लो रे?'

'बारावी करून आयटीआय केल्ली खंय तेणें.

'अक्षयाल्या पापानय आयटीआय केल्ली. हुशार तो.'

नंदनान अजापानशें 'अशें?' म्हटलें.

घरा येवन ट्युशना विशीं अक्षयाक विचारलार तो रागानसो म्हणालो, बारा रुपये तिकिटाक दिवंक रडटा मुगे तूं. मदल्या सुटयेंत भुरगीं भेळ, आयस्क्रीम बी घेवन खातात. हांवें एक दीस कांय खायलें ना. आज्यान टीव्ही घेतिल्लो. दोन वर्सां मोडून पडला तो दुरुस्त करूंक जायना तुमचे कडेन. ट्युशन नाका म्हाका. तुजे कडेन कितेंय आसलार तेका सोऱ्याक दी.'

वासंतीक दिसलें, आज खूब दिसांन हो खूबच उलयलो. तेका

चेड्याचो राग येयलो आनी तें भितरले भितर घुसमटलें.

गेल्ले चार दीस तें पळयतालें. रामराय भटाल्या बागांतलो एक कवाथो दुरगा भायर बागोवन येयल्लो. तेका एक बरीच व्हड पेंड सुकिल्ली. भट आनी तेगेली बायल म्हयन्या फाटीं पुता कडेन बेंगळूराक गेल्लीं. तेणें एक साक आनी घरा फाटले वटेन आशिल्लें लांब कण्ण घेतलें आनी तें काळखांत भटाल्या बागा वटेन गेलें. दुरगा भायर उबें रावन कण्णान कोंचून कोंचून तेणें ती पुराय सुकिल्ली पेंड सकल उडयली. ती साकांत भरून बळान माथ्यार उखलून घेवन तें येयलें आनी मागीलदारान भायल्यान दवरली. कण्णय थंयच उडयलें. वोगी मुखाल्ल्या दारांतल्यान भितर सल्लें.

पळयलार चेडूं मीना आनी अक्षय दोगांय अभ्यास करी नासतना वोग बसून आसात. अक्षयान हेदोळ टेबलार ओमथें घातिल्लें पुस्तक तशेंच आसा. तेका सामकी भिरभिरी माल्ली, 'पाड पडिल्लीं, हुवाळिल्लीं... दीसबर न्हीद काडटात. मरूं तुमी, व्हरूं तुमकां. ह्या असल्या चिन्नान फाल्यां भीक मागूंक पडटलीं. तुमकां जल्म दिवचे परस वांजूड जाल्लें बरें आसलें हांव...' उलयतां उलयतां तेका रडूंक येयलें आनी तेचो आवाज फुटलो. तेणें रडतच म्हटलें, 'अक्षय पुता, तें ट्युशनाचें मनार घे रे!'

तो कांयच उलयलो ना.

उसरा रामदास पिवन येयल्लो. पूण कसलोच आवाज नासलो. जेवन न्हिदतकीर तेणें ल्हवच म्हटलें, 'पयलीं तुमी रानांतल्यान लाकूड मारून हाडचें काम करताले, तूं वेंकटेश, सावळो. आतां करूंक जायना तें? अक्षयाक ट्युशनाक घालूंक जाय आसलें.'

'पिशें लागला तुका? केन्ना, धा वर्सा जालीं हे खबरेक. पांय मोडिल्लो मगेलो. धरून भितर उडयल्ले. माका आतां इल्लोय त्राण

ना. सावळ्यान आपलें सोऱ्या दुकान काडलां. वेंकटेशाक ह्या दिसांनी कितेंय खायल्लें उल्टी जावन वयता खंय.'

'तूं खंयूय इल्ले नोकरेक वच. ह्या आयताराक नीळकंठ घरा येयलार सांगता हांव.'

'म्हाका आतां घरांतल्यान पांय भायर काडचीच इत्सा ना.'

'फालसान सोऱ्याक एक पयसो मेळचो ना तुका.'

'नाका. तसोच तळमळून मरतां हांव. म्हारोग तो एक म्हाका लागिल्लो.'

'हांव फाल्यां पणजी वयतां अण्णा कडेन. सगळें सांगता.'

'वासंती, तुवें घरांतल्यान पांय भायर घातलार पांय मोडून घालतलों हांव. बडोवन झोड काडटलो. दोन वर्सां जालीं, एक दीस येयलो ना तो, खबर घेयली ना.'

'तेची विवंचना तेका. आप्पा हांथरुणाक लागून पडला. चंद्रकांताक उद्योगधंदो ना.'

'तर तेका आनीक त्रास दिवंक वचूं नाका तूं.'

वासंती सोता सरींच उलयल्ले वरी म्हणटालें, 'गांवच्या बऱ्याच जाण्ट्या लोकाक सरकारा कडच्यान दर म्हयन्याक पयशे मेळटात. गिरेस्तय घेतात पयशे, पूण आमकां मेळचे नात ते. आमचो मसणाक वयचो वेळ येवंक ना अजून...'

* * * * *

इलेक्शन लागीं पावलें आनी अचकीत गोंय वटेच्यान सोऱ्या वोजीं घेवन येतल्यांची लायनच रानांत, न्हंय वटेन लागली. गाडयो लावडस्पिकर लावन रस्त्यांनी भोंवताल्यो तेन्ना सोऱ्या वोजीं रस्ते

बलांटून वयतालीं. कोण्ण कांय विचारी नासलो. एक्सायजाची जीप येवची साप्प बंद जाल्ली. पयलीं गाडयांच्या ट्युबांतल्यान चड सोरो येतालो. आतां ट्युबांच्या वोज्या वांगडा बऱ्या बऱ्या सोऱ्याच्यो पेटयोय येवंक लागल्यो. दोन पेटयो साकांत घालून तकलेर घेताले आनी धांवत धांवतशे येताले. न्हंयर व्हरून होडयेंत घालताले. मागीर त्यो खंयच्या खंयच्या गांवांत पावयताले, कोण जाणा. मागीर त्या कामाक गांवचेय कांय लोक लागले.

इलेक्शनाचो धुमाळो चलिल्लो. मायक लावन गाडयो रस्त्यांनी भोंवताल्यो. बिनवोळखीचो लोक येवन गांवात भोंवतालो. एक दीस रामदास सकाळींच पेन्ट, शर्ट घालून गेलो तो बऱ्याच रातचो परतलो. जेवता काय म्हण विचारलार हांव जेवलों म्हणूंक लागलो. सोऱ्यांत तर बुडी मारूनच येयल्या वरी दिसतालो. मुखाल्ले पंदरा दीस तो असोच सकाळीं वयतालो आनी मध्यान रातीर परततालो. सकाळीं वयताना केन्ना वासंतीक व्हडवीक सांगतालो, 'आमदार रमेशान सांगलां, परत वेंचून आयलार आमगेल्या अक्षयाल्या शिक्षणाचें, नोकरेचें सगळें पळयतां म्हण.'

आयकोन वासंती फुल्लें ना. तेणें मनांत म्हटलें, तूं तुगेल्या सोऱ्याचेंच तुर्ताक पळय. मेळलार बरें बरें खावन घे. तरी तेणें विचारलें, 'तुका दिसवडो कितलो दितात ते?'

'खावन पिवन दोनशे रुपये.'

'ते मात बरे करून हाडून दी म्हाजे कडेन.'

'गेल्ल्या दोन दिसांचे कालच्या पेन्टी खिशांत आसात पळय.'

तो वयतकीर येवन खिशांत पळयलार चारशें रुपया आसले. बरें दिसलें तेका. तेणें कालचे कपडे समतेच धुवंक उडयले.

एक दीस आमदार रमेश शाळे कडेन येवन सभा घेता म्हण

कळटकीर तें बेगीबेगीन केंस वळोवन इल्लो पावडर लावन शाळे सरीं गेलें. आंगार एक्कय भांगरा वस्त नाशिल्ली. तेका आतां तें बरेंच दिसतालें.

तें पावले तेन्ना सभा सुरू जाल्ली. सभे माजार बरेच जाण बशिल्ले. मुख्य म्हटल्यार, सावळो जो पयली रानांतल्यान लाकूड चोरून हाडून विकतालो आनी आतां सोऱ्या धंदो करतालो तोवय वयर बशिल्लो. वासंतीक दिसलें, म्हजो घोवय वयर बसलार सोबतासलो. ह्या दिसांनी सटरफटर लोकांक इतलें मोल येयल्लें, ते आपूण आमदाराले खाशेले मनीस म्हण वावुरताले. लोकां मदीं भाव खाताले. सगळी कडेन घडघड चलिल्लो. गाडयो भोंवताल्यो, नोटी वाट्टाले, सोऱ्या बाटल्यो फुट्टाल्यो.

ते भाशणांत उलयताले तेच्या उतरा उतराचो अर्थ काडून वासंती मनांतच तेंचीं फकाणां मारतालें. तें हुशार आसलें. भाशणाचो वांकडो अर्थ तेका बेस कळटालो.

सभा सोपतकीर चालू आमदार रमेश माचये वेल्यान सकल देंवलो. वासंती धिटायेन तेचे मुखार गेलें. सांगलें, 'शेताचेर आमी अवलंबून आसात. पुराय गांवांतलीं शेतां पडींग पडलांत. रोयलार गोरवां खावन उडयतात. गरिबी येयल्या. चलो बारावेक आसा. तेका शिकोवंक मजत जाय.'

आमदार तोंड भरून हांसलो. दोन तीन फावट छातयेर हात मारून म्हणालो, 'हांव पळयतां तुगेल्या चल्याल्या शिक्षणाचें. म्हजेर पावलें तें. हें इलेक्शन जालें की म्हजे सरी यो. आतां देवा कडेन माग हांव वेंचून येवं म्हण. तुज्या वाड्या वेल्या लोकांक सांग, म्हाका वोट घालात म्हण.' मागीर एक पांचशें रुपयांची नोट काडून ल्हव वासंतील्या हातांत दिली. वासंतीन म्हटलें. 'दोन वोट आसात

आमगेलें.'

तेणें हांसतच म्हटलें, 'पावतले, घरच्या दारांत पावतले.'

मनांत म्हटलें, पावतले काय मदींच कोण खावन वयतलो, देवाक खबर! आमदाराक मुखार ल्हवच म्हटलें, 'गांवांनी सोरो चड जाला. राना वाटेन वोज्यांनी येता. धांदळ चल्ल्या सगळी.'

'लोक जाय न्ही. लोकांक जाय तें दिवचें काम आमचें. सोरो बंद केलार लोक तानेन वळवळटले. मागीर आमकांच सकल ओडटले. मारुंदी लोकाक मजा. धंदो जाला तो आतां पोट भरचो.'

वासंतीन मनांत म्हटलें, हेर कसलो धंदे ना म्हण हो धंदो तुमी दिला तेंकां हिंगा.

इलेक्शन वासंतीक वायट गेलें ना. आमदारान खिशांतल्यान दिल्ले पांचशें, ते भायर गांवच्या एजंटा कडेन झगडून आनीक पांचशें घेयले. आमदाराच्या विरोधांत उबो राविल्लो तो ह्या जिल्ह्यांतलो पयलो फामाद निवृत्त आय. ए. एस. अधिकारी आसलो. झेतान कपडे करून येतालो. तो पयशे वांट्टा अशें दिसनासलें. ताच्या फाटल्यान चड लोकय नासले. वासंतीक दिसतालें, ना तर हेचे कडच्यानय पयशे काडूं येताले, तुका वोट घालतां म्हण सांगून!'

आता तीन म्हयने तरी अक्षयाक ट्युशन दिवं येतालें. पूण उशीर जाल्लो. परिक्षेक देड म्हयनोच उरिल्लो आनी आतां अभ्यासाक म्हण रजा पडिल्ली.

इलेक्शनाचो प्रचार बोवाळ चलताना रामदास कितलोय पिलो, कितलीय रात जाली तरी सारखो घरा येतालो. पूण इलेक्शनाच्या निकालाच्या रातीं बरीच रात जाली तरी तो घरा पावलो ना. वासंती वाट पळयत आशिल्लें. मदींच दोग जाण आंगणा मेरे सरी येवन उबे रावले. 'कोण रे?' म्हणत वासंती मुखार गेलें. तेणी सांगलें. 'आज

इल्लो चडच जालो. रस्त्या वेल्यान सकल देंवन येताना तो वाटेरच पडलो. ऊठ म्हटल्यार उठय ना.' तेंगेल्या सोऱ्या वासाची तिरीप वासंतील्या नाकांतच घुंवली.

वासंती तेंचेर तापलें, 'तुमचे बराबर प्रचाराक वयतालो तो. तुमचे बराबर पितालो, खातालो. आतां तुमी तेका वाटेर सोडून येयलात? उखलून हाडचें न्ही? हांव येवन कितें करूं? आमदाराक सांगतलें हांव. वचात आनी घेवय येयात उखलून.'

ते वचूंक गेले. ते गेले उपरांतय तेंगेलो सोऱ्याचो वास पुराय आंगणबर पातळून आसलो. वासंतीय हातांत बेटरे दिवो घेवन तांचे फाटल्यान गेलें.

अक्षयाक सगळें कळिल्लें. तो दारांत उबो रावन मख्ख काळखा वटेन पळयतालो. तेंचो येता तो आवाज येतकीर तो वोग भितर येयलो. तेणी एक मडें कशें रामदासाक हाडून घरांत घायलें. फक्कत श्वास चलतालो म्हण जिवो आसा म्हणचेलें.

वासंती उंबरार बशिल्ले कडेन चित्तालें. हो म्हजो घोव कसो पावलो म्हाका, कोणी कसो दिलो? आनी हांव कित्याक सांबाळटा तेका? कित्याक?

* * * * *

अक्षयाली बारावेची परिक्षा सुरू जाली. तो सकाळीं वयतालो आनी सांजचो परतो येतालो. तिकिटाक, दनपारचे कितेंय खावंक म्हण वासंती तेका दिसाक पांच रुपया दितालें. तो सांजचो येतना भुकेल्लो. थकिल्लोसो आसतालो. 'आरे पेपर कशे गेलात? म्हण विचारलार तेका राग येतालो. रामदासय तो सकाळीं वयताना दारार

उबो रावन हात हालयतालो, सांजचो येतकीर पेपरां विं
विचारतालो. पूण कांय सांगनासलो.

तो बारावेक नापास जालो.

रिजल्ट आयकोन वासंतीक तकली धाडावन घेत रडचें अं
दिसलें. रामदास पिकासांवान पिवपाक गेलो.

पयली वासंती दुःखा कश्टाच्या खिणांक इस्टीण सुनंदा स
वचून बसतालें. ना तर तें येतालें. आतां सुनंदा घोवा बराबर नाशी
गेल्लें. थंय तेका मिलिटरी क्वार्टर मेळिल्लें.

अक्षय आतां दीसबर चडसो घरा भायर आसतालो. गांवां
जाण्टे, पेन्शनरच चड आसले. तो चडसो त्या जाण्टेल्यांच्या
घरांनी वचून बसतालो. तेंचे सरी उलयत रावतालो. तेंकां कसलो
आधार करतालो. दुकाना वयल्यान सामान हाडून दितालो. तेणीं
कितेंय खावंक जेवंक घातलार खातालोय. पूण घरांत कसलें काम
करचें नांव काडी नासलो.

वासंती तिडकेतालें. अभ्यास करून परतो परिक्षेक बस म्हटलार
कसोच आयकनासलो. मागीर वासंतीक कळ्ळें. तो सातल्या चार
पेपरांत नापास जाला म्हण. तेणेंय मागीर तो हट्ट सोडून दिलो. सदां
तकलेर हात मारून आपल्या भोगाक रडटालें. घोवाक चरांटून गाळी
संवतालें.

आतां रामदासाल्यो वयर सोऱ्या दुकानांनी इतल्यो वळखी
जाल्ल्यो, कोणय पिवंक बसले म्हणटकीर हो तेंचे सरी वचून
बसतालो. लाडीगोडीन उलयतालो. हे मागीर तेकाय सोरो
घालताले. तेची फकाणां मारीत पिताले. पूण बायले वयल्यान तेका
कोणे कित्ते उलयल्ले मानवनासले. मागीर ग्लास तसोच धाडोवन
चलूंक लागतालो.

गोंयच्यान आपल्या बंद घरांची, बागांची देखरेख पळोवंक आत्र्यापैऱ्यान कोण कोण येत आसतालो. येताना ते एकादरी बाटली हाडटाले. सोऱ्याक लागिल्ले तेंचे भोंवतणी घुटमळटाले, लाळ गळयताले. ते मागीर व्हडविकायेन तांकां पाव अर्द पाव घालताले. ती इतली लाचारी आसताली... सोऱ्याक लागिल्लो बेबदो एक लाचार सुणेंच जातालो.

वासंतीक दिसतालें, आतां आपले कुडींत इल्लोय त्राण ना. हांव आतां बेगीनच मरतलें. एक चेडू आशिल्ले पदरांत! खरें तर सुरवे पसून तेचे सरी कोणें चड लक्ष दिलें ना. अपुरबाय केलिना. बीं पुरून माती ओडून येवचें आनी मागीर त्या रोपानच मातयेंतलें उदक सारें ओडून घेवन आपणेच वाडचें तशें जाल्लें. तें जायत सावन वासंती इतल्या जंवजाळ्यांत सापडिल्लें, भुरग्यांची अपुरबाय करूंक सवस्तकायच मेळ्ळी ना. आजयेन चार वर्सां केन्ना मुखार ओडिल्लें तितलेंच. चेडू मीना सदांच कितें शेणिल्ले वरी भिरीभिरी सोदत रावता अशें दिसऽ. तेगेलें अभ्यासकय मन लागनासलें. आतां तेका पंदरा लागिल्लीं. आतां पसून वासंती तेगेल्या लग्नाचो घोर घेवन बशिल्लें. म्हणटालें, हांव मरचे पयलीं तेगेलें थाऱ्यार घालूंक जाय. मागीर मनांत म्हणटालें, मगेल्या आंगार एक गुंज भांगर ना आनी तेका कशें सोबयतलें हांव!

शेतजमीन बरीच आसली. केन्ना दिसतालें, जमीन विकून उडोवची. पूण फोंडांतली उदक भरची शेतजमीन कोणाक नाका जाल्ली. आनी हेवटेन अजून कसलो उद्योगधंदो पावंकय नासलो. आयलो तरीय आतां काळ असो येयल्लो, धान्य पिकच्या सखल्ल्या शेतांक काडयेचें मोल नासलें. जंय तण किल्लावन येयना अश्या पडींग मळांक आनी तिठ्यांक भांगराचें मोल येयल्लें. संसार आरतो

परतो जाल्लो.

गेल्लीं दोन वर्सां शेताकेरांतलें मदलेंच आपलें शेत खणून वंय घालून पिकयल्लें. पूण आतां शक्त पावतशी दिसनासलें. तरीय तेणें अक्षयाक म्हटलें, 'पुराय वर्साचो प्रस्न आसा. फाल्यां कितें खातले आमी? तें शेत वंय घालून पिकोवया आमी. तूं आतां व्हड जाला. तुवेंच घराची जबाबदारी घेवंक जाय.'

'म्हाका कांय कळना तें. जावचें ना म्हजे कडेन तें. पिशेपणां. आतां शेतां रोवचें म्हण उल्लां? कोण रोयतात शेतां?'

'मागीर आमी खातले कितें?'

'मगेलें सोड तूं. हांव खंयूय गांवार वयतलों. कितेंय खातलों.'

'व्हडल्या मामा कडेन पणजे वच तूं.'

'पळयतां.'

'आज्जो चड बरो ना. वचून पळोवन यो.'

तो वोगच रावलो. दुसऱ्या दिसा उठून रायगाळी मामागेर गेलो. आज्जो चडच बरो नासलो. तेच्यान हांथरुणार उठून बसूंक जायनासलें. आजी सगळें करताली. तिवय बरीच म्हातारी जाल्ली. बसूं उठूंक रडटाली. आज्यान तेका म्हऱ्यान आफयलें. उश्या सरी बसयलें. तेगेले तकले वेल्यान हात भोंवडावन तो रडूंक लागलो.

धाकलो माम चंद्रकांत कितले फावट गोंयां वचून येयलो पूण तेंगेले नोकरेचें जमलें ना. वेर्ण्या एके कंपनींत स म्हयने काम केलें. व्हडलीं व्हडलीं बॉक्सां उखलून दाळाक लावचें काम. खांदे दुखताले आनी हात हालोवंक जायनासलें. सोडून येयलो एक दीस. आतां तो गांवच्या लायटीच्या लायनमनाच्या हाता सकल काम करता. त्या लोकान एक दोन वर्सांत कायम करतां महणलां खंय.

एक दीस सांजचो धाकलो माम पिवन येयल्लो आसतालो, तो

अक्षयाल्या पापाक रामदासाक कितें कितें उलोवंक लागलो. आयकोन अक्षय वोग, रावलो. ताका मामाचो रागय येवंक ना.

दुसऱ्या दिसा दनपरां आज्याक वखदां घेवन व्हडलो माम तुकाराम येयलो. सांजचें आजयेन ताका अक्षयाक खंय तरी नोकरेक व्हरून दवर म्हण सांगलें. तो म्हणालो, 'आगे, नोकरेक वचूंक अठरा वर्सां पुराय जावंक जाय.' मागीर तेणें अक्षयाक समजायलेंशें करीत म्हटलें, 'तूं परत बारावेक बस. मन लावन खूब अभ्यास कर. बारावे बगर कोण मुखार घेना नोकरेक. कुली कामां करची तयार आसलार आतां यो म्हज्या बराबर.'

आतां व्हडल्या मामाचो ताका खरोच राग येयलो.

दुसऱ्या दिसा सकाळीं तो वचूंक गेलो. वयताना दोनशें रुपये दिले अक्षयाक. तेणें ते अनमानतच घेयले. माम वयतकीर तेणेंय म्हटलें, 'हांव वयतां.'

'आरे, आनीक दोन दीस राव रे' म्हटलार तो आयकना जालो. धुवेक कितेंय दिवचें म्हण ती भायर भितर तळमळिल्ले वरी करताली. तिका घोव मुंबय वयताना बांदून दिल्ले पोटलेची याद जाली. तेंकां दोगांकय सरकारा कडच्यान म्हयन्याक चारशें चारशें रुपये मेळटाले. तिणें पोतयेंत घालून चार नाल्ल दिले आनी शंबर रुपये हातार दवरले. म्हटलें, 'वयताना वाटेर दोन बिस्कुटां पुडे घेवन वच.'

तो येताना सगळी उमेद मेल्ल्या वरी दिसतालें. बसीर चडिल्लो तेन्ना कंडक्टरान 'मात्सो सरक' म्हटलार तो ताचेर तापलो, 'खंय सरक म्हणटा?'

घरा पावलार आई कितें कितें विचारताली, 'आरे, कितें जालें, कितें सांगलें?'

तो कांयच उलयनासलो. शेवट तेणें इतलेंच म्हटलें, ‘व्हडलो माम येयल्लो. तो कुली कामाक जाल्यार गोंयां यो म्हणटा.’

आयकोन वासंती कांय वेळ वोग रावलें. ‘आजो कसो आसा?’

‘बरो ना तो. हांथरुणारच आशिल्लो.’ तेणें मामान आनी आजेन दिल्ले पयशे काडून आईक दिले.

* * * * *

मुखाल्ली दोन अडेच वर्सां अशींच गेलीं. भयंकर गरिबी, भूक, सोरो, बोबाट आनी निर्शेणी. पोटाची भूक आनी सोरो हेचे बगर ह्या घराब्याक आनी हेर अस्तित्वच नासलें. कितल्या लोकां कडच्यान उधार उशणे घेयले, कितल्या लोकालें देणें आसा हेचो हिशोब नासलो. लोक परते परते दारांत गेलार हेंस्स हेंस्स करताले. तरीय तें नाक चिमटेंत धरून वयताले. तेच्यानय भूक सोसूं नज जाताली आनी भुरग्यांलीय भूक पळोवंक नज जाताली.

आपले परीन तें वावर करतालेंच. रानांत वचून जळोवा वोजीं हाडून वयल्या चाये दुकानांत विकतालें, चारा पानां हाडून पत्रावळी तोंपून विकतालें. कोंडये काडून हाडून मांसां सुकयतालें. पोरसूं शिंपून भाजी तरकारी करतालें. कोणाल्याक बागांत, दारांत नाल्ल मेळलार उखलुनय हाडटालें. केन्ना घरांत आशिल्लें किर्तें साकांत भरतालें आनी तालुक्याच्या आयतारा बाजाराक विकूंक व्हरतालें. लोक वासंतीचेर दुबाव घेताले. पूण कोणय विचारूंक येयलार तें बुरशो बुरशो गाळी संवन तांचे सरी झगडटालें. लोक म्हणटालें, तें पिसावलां, मरतलें बेगीनच. मरची पिराय कांय जावंक नासली तरी मरणाचो घरघरो लागिल्लो खरो.

तेणें बिपिएल रेशनकार्ड मेळचें म्हण कितलो यत्न केलो, पूण तेगेल्या घोवाल्या नांवार चार खंडयेची घरची जमीन आसली, तें पळोवन कशेच दियना जाले. वासंती तेंकां म्हणटालें, 'कसली पडींग पडिल्ली पोकी जमीन ती. तुमकां दिसना आतां, ह्या गांवांत कोण एक मूठ भात पिकयना म्हण.'

'आमकां खबर ना. तसो कायदो आसा, भूधारकांक बिपिएल कार्ड दिवचें न्ही म्हण. तुमी कश्ट करिनात, शेतां वसयनात, गांवार वयतात... हाका कोण सरकार जबाबदार?'

त्या मुर्खा कडेन कितें उलोवचें तें वासंतीक कळ्ळें ना. तें परतें येयलें. तरी तेणें तेंकां आयकोवशें म्हटलेंच, 'बरे खावयलार दितलेय तुमी.'

रामदास दनपरां, सांजचो केन्नाय सोऱ्याची तलफ लागतकीर, चंवचाळटालो. घर धुंडाळून मेळटा तें व्हरतालो. पयशे, नाल्ल, तरकारी कितेंय. घरांत एक दुदी हाडून दवरूं, निरपणस हाडून दवरूं, घोसाळीं, पडवळीं हाडून दवरूं, नदर चुकोवन सट् करून उखलतालो आनी धांवकच लागतालो.

गेल्ल्या पावसाळ्यांत वासंतीन घरा फाटल्या पाडसरार एक तांबड्या दुदयावाल चडयल्ली. तेका बरे तीन पेण्णा मडके वरी गरगरीत दुदी येयल्ले. तें तेंकां सदां पळयतालें, राखतालें. एक दीस तांतलो एक दुदी नाच जालो. पळोवन तेका इतलो राग येयलो, तें व्हडाव्हडान खेपूंक लागलें, घरांतल्यांक, भायल्यांक कोणाक म्हण ना, रागान खेपतालें. तेन्ना शेजारची म्हातारी मोगू मावशी थंय येयली, 'खेपता कोणाक गो? तुगेल्या घोवानच काल सांजचो साका कुडक्यांत गुठलावन व्हयला तो. हांवें म्हाज्या दोळ्यान पळयला.'

वासंतीक इतलो राग येयल्लो, तें सडसडीत रस्त्या वटेन गेलें.

थंय लागीं रायूलें सोऱ्या दुकान आसलें. थंय वचून तेणें दुदी हाडून दिला काय म्हण विचारतकीर रायूय सांगलें, 'तो हालीं येयना हिंगा. झगडून गेला. बेठीच दादागिरी कोणाय जाय? उदारी सोडली तेका, तेच्या हड्ड्यार घायली.'

थंय सान तें बरेंच चलून देवरायाल्या दुकानार येयलें. दुदया विशीं विचारल्यार तेणें रागानशेंच म्हटलें, 'हय हाडून दिला.'

'म्हाका जाय तो. हांव व्हरतां.'

'उधारी आसा दोनशें धा रुपयांची. उडय आनी व्हर.'

'तेका उधारेन सोरो दितात कित्याक तुमी?'

'तूं तेका पिवंक कित्याक धाडटा तर?' वासंतीक शीट जालें. 'हांव धाडटां?'

'तो सांगता, हांव बायलेच्या पिकासांवाक पिता म्हण.

'तू म्हगेलो दुदी दी.' तेणे राग थापोवन धरिल्लो.

'उधारेचे पयशे उडय म्हटले न्ही.'

'तुज्या मड्यार पडटलो तो म्हागेलो कश्टाचो दुदी. हांव धाडटां खंय. पोट भरना म्हण हो गू खावचो धंदो घेवन बसला तूं. लोकाक सोऱ्या नादाक लायता, लोकालें आयुश्य बरबाद करता. ल्हान ल्हान भुरगे तुजे कडच्यान बाटल्यो घेवन वयतात आनी शेतांनी पिवंक बसतात. मरूं तूं. निसंतान जावं तुजें. पोट भरना जाल्यार आयतारा बाजाराक वचून भीक मागूंक बस मसण्या, चोराच्या...'

तें चलूंक लागलें. देवरायूय तेका तेच तिडकीन गाळी संवतालो. चेडी, रांड म्हणटालो. पूण तें मुखार झगडूंक रावलें ना. थंय आता बरेच लोक जमिल्ले.

पुराय सांजबर रामदास घरांत नासलो. रातचो उसरां येयलो. तेका वासंती वयर दुकानांनी गेल्ल्याची, झगडून येयल्ल्याची खबर

कळिल्ली. तो पियेल्लो तरीय वोग आवाज करी नासतना घरांत गेलो आनी न्हिदलो.

चेडूं मीना वाडूंक गेल्ल्याचो आयदना आवाज येयलो, तेन्ना वासंतीन तेका म्हटलें, 'वाडचें काम ना. जाल्यार भाऊक वाड आनी तूं जेय.'

रामदास मदींच फुटूंक पाविल्ले वरी आड्डलो, 'सोऱ्या दुकानार गेल्लें तूं झगडूंक, तमाशा करूंक? लोक हांसतात थंय. बायल काय चूड काय म्हणटात.'

वासंती कांयच उलयलें ना... मरतलो आतां तो बेगीन. पोट फुगून इल्लें इल्लें वयर येवंक लागलां. कोण म्हणटात, तेगेलें लिवर सुजूंक लागलां म्हण...

* * * * *

अक्षय आतां वीस वर्सांचो जाल्लो. एकदमच हातांत तोणो घेवन घरांतल्यान धांवडावन घाल सारको जावंक नासलो. पूण घरार तर हावळ येयल्ली. तेणें खंय तरी नोकरेक धंद्याक वचूंकच जाय आसलें. पूण तो असो वागतालो जशें ह्या घराचें तेका कांयच पडून वचूंक नासलें. पयस पयस आसतालो. गांवच्या जाण्ट्या पेन्शनर लोकां मदीं रमतालो. तांणी कितेंय सांगलार आयकतालो. वासंतीक तेचो हुस्को लागिल्लो आसतालो. तो भायल्यान येयलो म्हणटकीर तें लागीं लागीं वयतालें, तेका सोऱ्या वास येता काय पारखितालें. असवडी खिशे तपासतालें. गुटखा पाकिटां आसात काय तें पळयतालें.

ह्या वर्साचो गांवचो शिगमो तर सोऱ्याचोच शिगमो जाल्लो.

तोणयां मेळ वाड्यार येयल्लो तो सोऱ्यांत धुंद जावनच येयल्लो. सदानंदाल्या आंगणांत व्हडले तुळशी सरीं खेळ मात ते सोऱ्या नेटार मोटे उमेदीन खेळ्ळे. खेळ सोंपतकीर कितें जालें नकळं, ते खेळपी, वाजंत्रां वाजोवपी मोट्यामोट्यान झगडून घेवंक लागले, एक दुसऱ्याल्या आंगार धांवक लागले. वाड्या वयल्या लोकांनच मदीं पडून तेंचे झगडें थांबयलें. सदानंदान एक कुडव तांदूळ, पांच नाल्ल आनी एकशें एक रुपये घालून तळय दिल्ली तर ते सोऱ्याक कितेंय दी म्हण अडून बसले. मागीर सदानंदान आनीक एक शंबर रुपयांची नोट दिली.

पुनवे दिसा घराघरांनी शागोतीं जाताली. लागींच्या गांवच्यान, गोंयच्यान सोयरे लोटून येताले. तेन्ना घरांनी सोऱ्या बाटल्यांच्यो राशी पडटाल्यो. पुराय रात सोऱ्याचोच गजबज आनी बोवाळ.

पूण ह्या वर्साक वासंतील्या घरांत शिगमो सामको थंड गेलो. धाकल्या भावाक यो म्हण सांगून धाडिल्लें. तो येयलो ना. बापूय आवय आसतना व्हडली नणंद गुलाबी चुकनासतना येताली. पूण आतां येयना ती. दोन वर्सां फाटीं एक दीस येयल्ली तितलीच. मदले नणंदेलो चेडो मुंबय बरे नोकरेक आसा खंय. पूण तो मावळ्याची खबर करिना. वचत थंय तो बेबदो म्हण नांवाक पडला. सोयरो धायरो पयस पयस रावता. तरी ते रातीक तेणें घरचोच एक कोंबो मारून शागोती केली. कोंबो तेणें तेगेल्या घुडांत पोशिल्लो. घोवाक वीस रुपया दिले. म्हटलें, आयज एक शिल्ड क्वॉर्टर हाडून पी तूं. पूण अक्षया हुजीर नाका. आवाजय करूं नाका. मागीर तेणे चेड्याक, चेडवाक घोवाक वांगडाच बरें करून वाडलें. तेणेंय वाडून घेयलें. हुडदाचे पोळे केल्ले. सगळीं बरीं करून जेवलीं. रामदासानय एक आवाज केलोना.

मागीर तें चेडवाक घेवन रातचे जात्रेक, नाटकाक गेलें. तेणे घोवाक जात्रेक येनाका म्हण सांगलें. आंगार साडी पोत्रीच आसली म्हण तें काळखा वटेच्यान्च भोंवतालें. पूण वयता थंय सोऱ्या वास घुंवतालो. तेका सोताची तिडक माल्ली, हें कितें जालां म्हाका, हेर कांयच दिसना, सोऱ्या वासच हुंगतां हांव. म्हाकाय सोऱ्याचो कसलो रोग जाला काय कितें! तरीय तांणी बसून पुराय नाटक पळयलें. मदीं मदीं आई हांसता तें पळोवन मीनाक बरें दिसतालें.

* * * * *

ह्या दिसांनी मीना आई सरीं खुबच झगटालें. पापाचेरय धेंगसो घालतालें. तें सातवेक पास जावन आठवेक गेल्लें. हायस्कूल बरेंच पयस. चलूंक अर्दवर वाटेर आसलें. वासंती तेका धुकलूनच शाळेक धाडटालें. पूण तें आठवेक नापास जालें आनी मागीर शाळेक वचुंकच तयार ना जालें. मोगूमावशी सदां तेंच्या घरा सरी गणमणत रावताली. इल्ली कुसकीच आसली ती. म्हणूंक लागली, 'बायल चेडवाक आठवे मेरेन शिकप चड जालें. चड शिकलार तेच्या परस चड शिकिल्लो घोव जाय, खंयच्यान हाडटलें तूं?'

मीनाक आतां सतरा चलतालीं. तें चोंय वटेनचो चकचक पळयतालें. घरचो टिवी मोडिल्लो आसलो तरी कोणाय शेजाऱ्यागेर वचून वरां वरां टिवी पळयत बसतालें. गांवांत गोंय सान, बेळगांव सान येवपी चेडवां बरे बरे फॅशनीचे कपडे घालून येतालीं. गांवांतय आतां सगळ्यो फॅशनी पाविल्ल्यो. मीनाक बरें कांयच मेळनासलें. हायस्कूलाक वचूंक युनिफॉर्म शिंविल्लो तो घालून घरांत वर्सबर वावुरतालें. घरांत दोन पंजाबी ड्रेस आशिल्ले. तातूंतलो एक आईन

कोणा कडच्यान मागून हाडिल्लो. शांपू, क्रिमी तर पळोवंक नास तेणें. गांवांत तेच्या परस व्हड प्रियांका म्हण चेडूं आसलें. तेगेल पापा हायस्कुलांत शिकयतालो. ममी प्राथमीक शिक्षिका आसली तेंच्या घरांत न्हावचे कडेन, शिरंगार करचे कडेन कितले तरेच्यं क्रिमी, शांपू, तेलां आसलीं. तें बेठेंच तेंचे वयल्यान हात भोंवडाव घेतालें. केन्ना प्रियांकाल्या केंसा वयल्यानय हात भोंवडायतालें. तेका दिसतालें, हें त्या शांपूंक आनी क्रिमीक लागुनच इतलें सोबीत दिसता. तर तकलेर चोबे घेवन म्हागेले केंस चडच बुरसटे जाल्यात...

हो गांव खुबच सोबीत आसलो. वयले वटेन डोंगरांचें कंवडाळें, थंय पाचवींचार रानां, सकल शेकानशेक शेतां, मागीर न्हंयची पोंय गांवा सकयल मेरेन येवन पाविल्ली. मागीर पयस आडबी न्हंय. पूण गांवच्या लोकांक तेची इल्लीय तोखणाय नासली. तेंकां दिसतालें, ही सोबाय कितें झरोवन पिवची आसा, हिंगा धंदे, नोकऱ्यो असलार बरें आसलें.

पूण ही सोबीतकाय, पळोवनच शेजारच्या गांवच्या दिवाकर म्हणिल्ल्यान रस्त्या कुशीचें एक वीस-पंचवीस गुंठ्याचें मळच विकत घेयिल्लें. दिवाकर पयलीं बऱ्या वयल्या हुद्द्या वयलो सरकारी अंमलदार आशिल्लो. खूब पयसो जोडिल्लो. तेगेलीं शारांत दोन घरां आसलीं. गांवांत बापायन बांदिल्लें पोन्नें नळ्यां घर आसलें. आतां हिंगा आनीक एक बांदूंक घेतिल्लें.

तेणें हिंगा घर बांदूंक काडलां म्हण आयकतकीर वासंतीन मनांत तेचीं फकाणांच माल्लीं. हेगोलो एकच चेडो. तो आसा अमेरिकेंत. हेचीं लाकडां मसणांत पावलांत. केन्ना घर जातलें आनी कितले दीस तो घरांत रावतलो. आनी हेर तीं घरां कोणाल्या हड्ड्यार घालतलो?

चोरून जमयल्लो पयसो. असो खंय तरी वारयचो. आमकां गरिबांक तरी दी मेल्ल्या!

पूण तेगेल्या घराचें काम सुरू जालें आनी वासंतीक काम मेळ्ळें. माती हेवटेनची तेवटेन घालचें, घटण भरून घेवचें, सामग्री व्हांवचें अशीं बरींच कामां. फकत गवंडी भायले आसले. हेर सगळीं कामां गांवच्या लागींच्याच लोकां कडच्यान करून घेताले. वांगडा तें फुसलावन मीनाकय घेवन वयतालें. म्हणटालें, 'उब्या उबेच चोबे तकलेर घेवचे. दिसाक शंबर रुपया मेळटात न्ही. म्हजे परस आंगान घटमूट आसा मुगो तूं?'

मीना आई बराबर वचूंक मेळटा, थंय आई आसता म्हणच वयतालें. चोबेय नीट तकलेर घेतालें. ल्हव ल्हव तें थंय रमलें. घटणाच्या बांदकामाक, सिमिटांक मागीर वणटीक उदक मारचें पडटालें. तेंवय काम ह्यो आवय-धूवच करताल्यो. सकाळीं बेग्गी, सांजचे उसरां उदक मारचें पडटालें. उदकाचो वेळ जातकीर मीना केन्ना धांवन धांवन एकलेंच वयतालें.

त्या बंगल्याचें एकल्याक कंत्राटच दिल्लें. कंत्राटदाराचो सुपरवायजर कुमार गौडा म्हूण मोटर सायकलीन दिसा आड येतालो. तेगेली वासंती कडेनय बरी ओळख जाल्ली. वासंती तेका केन्ना च्याव करून व्हरून दितालें. एक दीस तो घराच च्याव पिवंक येयल्लो.

मागीर वासंतीच्या ल्हव ल्हव लक्षांत येयले, मीना तेचे सरी बरें गोडयेन हांसता, डोळे मिचकायता. तेच्या वासाक आशेल्ले वरी करता. तें शादूर जालें. मीनाक एकलें पातेयना जालें. पूण गरजेक, गरिबेक लजय नासता आनी अक्कलय नासता म्हणिल्ले वरी तीं दोगांय वावराक येत रावलीं. मीना केन्ना तेगेलो रस्त्या वयलो

मोटरसायकलीचो आवाज वोळखल्ल्या वरी मदींच 'उदक मारच वेळ जालो, येतां गे' म्हणत तेवटेन धांवकच लागतालें. एक दीस तेचे फाटल्यान येयलार तीं दोगांय वणटी आड उलयत राविल्लीं वासंतीन पळयलें.

मागीर घरा आफोवन हाडून तेका बरेंच उजरायलें. घरांतल्यान पांय भायर घालूं नाका म्हण सांगलें, पूण तें आयक नासलें.

तरीय एक आस्त, अशीं कामां मेळलार चार पयशे जमोवंक येतले, कशेंय करून ताचें लग्न करूंक मेळटलें... केन्ना दिसतालें, कांय नासतलें तेंगेलें. तरणेपणाक अशें जाता केन्ना. एक फावट घर पुराय जालें म्हणटकीर आमी मेकळे. तो तेगेले वाटेन.

घराचें काम सुरू जावन आतां सात-आठ म्हयने जाल्ले.

एक दीस मीना नाच जालें. सकाळीं उदक मारून येता म्हण धांवतच गेल्लें तें परत येयलें ना. तोवय मागीर केन्ना घर बांदचे कडेन येयलो ना.

भोग अशे आसले. चेडूं गेलें हेचे परस आमी लोकलजेक पडले हेचें दुःख व्हड आसलें. सगळो गांव भरिल्लो, लोक हजार तोंडांनी उलयताले. कोण म्हणटाले, 'आवयन जाणा जावन तेका धाडलां, तेका आदींच खबर आसलें.'

'हय तर, फाल्यां लग्न करूंक जावं नाका? घोव तर बेबदो.'

'तो बरेच पयशे दितालो खंय आवयक, धुवेक अदीं मदीं.

'खंयचे जातीचो, कोणा खबर, कुळाक बट्टो.'

वासंती आठ दीस घरांत मख्ख बसून आसलें. घरांत इल्लो वावर केलारय रडतच करतालें.

रामदास वयर वचून तोंड लिपतसो वोगी पिवन येतालो आनी धुसपुसत वासंतीकच गुन्यांवकारी धरतालो. म्हणटालो, 'तुवें ताका

वावराक थंय व्हयलें. तुवें लक्ष दिलें ना, जाणा जावनय दुर्लक्ष केलें.' वासंतीक तेचे कडेन झगडची इच्छाय नासली आनी शक्तय.

इल्ल्या समाधानाची एकच गजाल आसली. त्या दिसा मीनाली चवकशी करूंक गेल्लें तेन्ना थंयचो चिरे बांदपी गवंडी सांगतालो, 'एकदम बरो तो भुरगो, हुशार. गांवच्यान लेबर म्हण येयल्लो. शिमीट कालोवन दिवचें काम करतालो. पूण हुशारकायेन बरो गवंडी जालो. आतां सुपरवायजर जाला. हतांत प्लेन दिलार पुरो. बरोब्बर बंगलो बांदून दितलो.'

वासंती मनांत म्हणटालें, जातपत गेली चुलींत. गेल्ले कडेन बरें करून उरलार पुरो! हे गांवचे लोक घुडांतच पडून आसात. संवसार पावला खंय! ही जात वयर, ती जात सकल म्हण कोणें कशें थारायलें?

अक्षयाक कितें दिशिल्लें? तो गेल्ले आठ दीस घरांतच आसलो. एक दीस वासंतीन विचाल्लें. 'बाळू मीनाक खंयूय सोदून परत हाडुया म्हणटा?

'नाका. तेंचो मोग आसतलो. आडवंक जायना तो.'

वासंतीक बरें दिसलें. हांवें तर मोग म्हण कितें तें केन्ना पळोवंक ना! तेंची तरी वाडूं दी!

'हांवूय आतां खंयूय वयता आई.'

'खंय नोकरेक वयता म्हणटां तूं?'

'हिंगा आतां रावचेशें दिसना म्हाका.'

'खरें तुजें. वच पुता, खंयूय बऱ्याकच वच. वयतना एक सोपूत मात घेवन वच, सोऱ्याक हात लावचो ना म्हण. वीस वर्सांची म्हणटात ती विखाची पिराय. राखूंक जाय. आज्या वरी दाणगो आसा तूं. खंयूय नोकरी मेळटली तुका. पोटाक मरूं नाशिल्लो

जालार आनी बरो जातासलो.'

एक दीस तेंचेच घरवडीतले दोग जाणटे दादले- घनश्याम आनी रघुनाथ दारांत येयले. भितर येवन बसात म्हटलार भितर येयले नात. भायल्यानच तपासणेन विचारूंक लागले, 'तुमगेलें चेडू मीना खंय?'

'गेलें तें... लग्न जावन गेलें घोवा बराबर.'

'खंय केन्ना केलें लग्न?'

'रानांत व्हरून झाडां मुळांत लग्न लावन दिलें, हांवें आनी म्हगेल्या घोवान.'

'फट उलयता तूं. कुळाक कलंक लावन वयल्यान नाक वयर.'

'कित्या? भट आफोवंक जाय आसलो? तुमकां जेवणावळी घालूंक जाय आसलें? आमी गरीब. आमचे कडेन पयशे नात.'

'दायज्यांक सांगिल्लें तुयें?'

'कित्याक? तुमी मजत करता आसले? इतलीं वर्सां आमी हालउपाद्रे काडटाले. हेच्या सोऱ्याक लागून म्हजीं भुरगीं उबंतर पडिल्लीं. हांव मजुरे कामाक वचून तेंगेलें पोट भरतालें, तेन्ना कोण येयल्ले मजतीक? हांव गांवार वचून भीक मागून हाडून म्हज्या भुरग्यांक घालतालें... केन्ना तुमच्या दारांत वचूंक ना.'

'चड उलयता तूं. एकच सांग, जात खंयची तेगेली?'

'बरीच जात तेगेली. सुवार्थी, दुस्वासी न्ही आमचे वरी.

घनश्यामान म्हटलें, 'कोणय आसूं, हे मुखार एक दायजी तुमच्या घरांत येवचो ना. तुमीय येवंक फावना. व्हडले तुळशी कडेनय तुमी दिसूंक फावना. वाड्या वयल्या सगळ्या दायज्यांनी बहिश्कार घायला तुमचेर.'

'तो तुमी केन्नाच घायिल्लो. तो गाळी संवता म्हण निमित्त

करून, आमकां गरिबी येयल्या म्हण कोण एकलो दायजी येयनासलो घरा सरी. आतां आमीय वयचे नात कोणाल्या दारांत.'

रघुनाथ आतां रागान आड्डलो, 'अरे रामदासा, आसा रे तूं घरांत? बायल बरी चणचणटा आनी तूं घरांत लिपून बसला? असो भायर यो लुच्च्या, सोरो पिलार बरे नेट मारता मरे तुका...'

रामदास खरोच भायर येयलो, तेकाय राग येयल्लोच. पूण राग भायर घालूंक शक्तच ना अशें दिसतालें. तेका राग बायलेचोय येयल्लो आनी दायज्यांचोय येयल्लो. तेणें लाचार कसो म्हटलें, 'चला तुमी आतां वचात. बहिश्कार घायला, बरें आसा, पाळटले आमी. ह्या वर्सानी तुळशी कडेन म्हाका खेंय घेताले तुमी? ना पिलों तरी पिवनच येयला म्हणटाले. आमगेले बाय गेलें, तुमचें कांयच वचूंक ना. तरीय तुमी आमकां धमकी दितात.'

तेंकां आतां दिसलें, आमी सोरोप म्हणून चुडटी बडयतात. ते वोग गेले.

अक्षय घरांतच आसलो. तो रागान फुटूंक पाविल्ले वरी जातालो. डोळे भिरभिरताले, ते आत्ता पेटूंक लागतले अशें दिसतालें. पूण तेका कोणाचो राग येयला तें कळनासलें.

सांजचो रामदास वासंतीन खंय तरी लिपोवन दवरिल्ले पयशे सोदून काडून घेवन पिवंक गेलो. बरोच वेळ शिवणूल्या दुकानार पीत बसलो. थंय बेतूवाड्या वयलो रत्नाकर बशिल्लो. दोगय तायट आसले. रत्नाकरान म्हटलें, 'कांय टेन्शन घेवं नाका तूं रामदास. आयतोच मेकळो जालो. मजा मार आतां.'

रामदास बशिल्लो सट् करून उठलो. तेणें मुखाल्लो ग्लास पुराय ताळ्यांत रखयलो. तशेंच आनीक पयशे उडोवन आनीक एक ग्लास पिलो आनी रत्काकराक बुरश्यो गाळी संवक लागलो. तेका

मारूंक गेलो. संवतच तो घरा वटेन येयलो.

घरा पवतकीर तेणें आंगणांत रावन रघुनाथाक, घनश्यामाक, हेर दायज्याक खूब गाळी संवल्यो. ताळो ताणून, फोडून कसो गाळी संवतालो. 'येयात, तुमकां धाडायतां, बडयतां, बोडां फोडटां, म्हणटालो. सदचे वरी कोण तेचे वाटेक येनासलो, आवाज काडी नासलो. वासंती तेका थोपवोन घरांत हाडूंक म्हणच दारांत येयल्लें. तेची नजर वासंतीचेर गेली. तो आतां वासंतीक संवंक लागलो, 'तुवें रांडेन, चेडयेन तेका पारपोळ सोडलें, गांवार घायलें, तेगेलो बरो पोटलो मेळ्ळो आसतलो तुका.'

वासंतीन इतलेंच म्हटलें, 'कितें उलयता तूं? तोंडाक उजो घालतलें तुगेल्या.'

तेन्ना तो तेचे सरी धांवलो. तेगेल्या केंसांक धरून ओडून तेका आंगणांत धाडायलें. तें सकल पडलें. पडिल्ले कडेन एक खोंट तेचेर माल्ली.

अक्षय दारा भितरले वटेनच आसलो. तो धांवन येयलो. तेणें बापायले मानेक एक हिसडो दिवन सकल उडयलें. मागीर तो तेका लातान, मुठीन मारत सुटलो. रामदास कांय आवाज करी नासतना मार खातालो. वासंती दोळे रुंद करून पळयतालें. हात लांब करून तेका अडावचे यत्न करतालें. तेका बरेंच मारून थंयच सोडून तो भितर गेलो. वासंती उठून दारार येवन बसलें. तो मेला काय जिवो आसा तें वासंतीक कळनासलें.

कांय वेळान वासंती उठलें आनी तेचे सरी येयलें. ल्हल व्हल श्वास चलतालो. 'आरे, उखलून भितर व्हरून घालुया' म्हटलार तो येयलो ना.

मध्यान रात मेरेन तो आंगणांत पडून आसलो. वासंतीय दारा

भितरले वटेन बशिल्लें. तो मदींच उठलो आनी लखत लखत भितर येवन न्हिदलो. मागीर वासंतीय भितर येयलें.

सकाळीं वासंतीक उठूंक इल्लो कळावच जाल्लो. उठून पळयलार अक्षय हांथुरणार नासलो. खंय गोलो हो, सद्दां तर ह्या वेळार हांथरुणार लोळतच आसतालो. तें बेगीबेगीन भायले वटेन येयलें. तेगेलीं कोनशांतलीं जातींय ना जाल्लीं. मागीर बारीक पळयलार तेगेले खुट्याळा वयले सगळे कपडेय दिसनासले. बाळू म्हण उले दीत तेणें भायर भितर सोदलें. मागीर तें एकदम रस्त्या वटेन धांवलें. वाटेर थंय बाळकुशटमामालें घर आसलें, तेका विचाल्लें, 'मामा, अक्षय सकाळीं बेगीं हेवटेन वयर गेल्लो?'

तेगेले बायलेन मुखार येवन सांगलें, 'आगो बरो वेळ जालो, तो हातांत पोती घेवन रस्त्या वटेन गेला. हांव समजलां, तुयें खंय तरी धाडला म्हण.'

'रातीं जाल्ले रामायण आयकलें ना तुयें?'

'तेचो बोवाळ आत्र्यापऱ्यान न्ही तो!'

वासंती थारनासतना रस्त्यार धांवलें. वचून खबर केलार सकाळची बस केन्नाच गेल्ली. ते धांप करून थंय धुळींतच बसलें. पयल्यान राजाराम उबो आसलो तो म्हऱ्यान येयलो. तेणें सांगलें, 'बसीन चडटना पळयल्लें तेका, खंय गेला तर तो?'

'गेलो तो, गेलो. खंयूय पोटापाण्याक गेलो आसतलो...'

घरा परत येयलार रामदास हांथरुणार बसून रडटालो आनी म्हणटालो, 'म्हाका माल्लो... मगेल्याच पुतान म्हाका माल्लो...'

वासंतीन तेचे सरी लक्ष दिलें ना. तें चिंत्तालें, खंय गेलो आसतलो तो? केदी व्हडली पिर्तुमी आनी तेका कितली दिगंतरां! खंयच्या दिगंतराक गेल्लो आसतलो? खंयूय गेलार आपलो बरो

मनीस सोदून काडून बऱ्या मार्गान गेलार पुरो! उलयनासलो, पूण आईचे चुरचुरे आशिल्ले तेका. म्हाका ठावठिकाण कळयले बगर रावचो ना!

* * * * *

सुधाकर मास्तराक आज गांवच्या लोकन शाळेंतल्यान ओडून काडून माल्लें. आज तो सारक्को साडेपांच वर्सांन शाळेंत रुजू जावंक येयल्लो. कळटकीर बरेच लोक घर्र करून जमले. भायर ओडून हाडलें आनी फाफयत रस्त्यार धुकलून दिलें.

तो ह्या गांवचो न्ही. शेजारच्या ओंवळी गांवचो. पांच वर्सां फाटीं तो हे शाळेंत आशिल्लो तेन्ना सदांच पिवन येतालो. वांगडाच्या मास्तरा कडेन झगडटालो. भुरग्यांक बडयेन बडी फुटसर मारतालो. गांवच्या लोकान कितल्यो कागाळी केल्यो, पूण शॅट्! तेका कोण गांवच्यान हालयनासलो.

तेगेली शाळेंत आनी घरा बायले कडेनय झगडीं जाताली. एक दीस तेणे बायलेक म्हटले, तुका मस्ती माल्ल्या. तुका अन्नाक वळवळयता पळय हांव.

दुसऱ्या दिसा तो घरांतल्यान नाच जालो. घरांत ना, शाळेंत आनी गांवातय ना, पांच वर्सा खंयच नासलो. एक दीस तो निप्पाणी बाजारांत गांवच्या एकल्याक दिसलो. तेणे तेका ओडूनच गांवांत हाडलो. थंय तो सोरो आनी जेवणाचे खाणावळींत काम करतालो. थंयच जेवतालो न्हिदतालो.

गांवात एक बरो शाणो प्राथमीक शाळेचो निवृत्त हेडमास्तर आसलो. तो मास्तर सुधाकराक घेवन तालुक्याच्या जिल्ह्याच्या

ठिकाणार फेरयो मारूंक लागलो. पयली तेणें मदीं सुधाकर तकलेन आवट जाल्लो म्हण सरकारी डाक्टरा कडच्यान पयशे घालून दाखलो घेतलो. मागीर शिक्षण खात्याच्या क्लार्काक, सायबाक बरेच पयशे खावोवन तेका परत नोकरेक घेवंक लायलें. तेगेले गरीब बायलेन रीण काडून पयशे एकठांय करून दिल्ले.

भ्रश्टाचारांतल्यान नोकरी परती मेळिल्ली खरी, पूण आज रुजू जातकीर गांवच्या लोकान तेका भायर ओडून काडिल्लें. कळटकीर वासंतीन मनांत म्हटलें, तेका ओडून काडूंक गेल्ल्यां मदीं दोग जण तरी पियल्ले आसतले. कृष्णाले द्वारके वरी लयाक वचूंक लागला हो गांव!

* * * * *

अक्षय घरांतल्यान धांवन गेल्ल्यांक रामदास म्हयनोबर रस्त्या वटेन वचूंक नासलो. आनी एक थेंब सोरोय पिवंक नासलो. वैराग्य येयल्ले वरी घरांतच बसून रावतालो. खंयूय, वोताचो कुडको दिसलार शिंयाची हुडहुडी भरिल्ले वरी थंय शेकोवंक बसतालो. देवा मुखार, वासंती मुखार पोले फोडून घेवनसो म्हणटालो, 'हांव आनी केन्ना सोरो पिवचो ना.' वासंतीक बरें वायट कांयच दिसनालें.

आतां तेगेलो पोटाचो कचको बरोच मुखार येयल्लो. कमर, हड्डें भितर धशिल्लें आनी मदले पोट तितलेंच मुखार. मुदलांतलो गवाळ गोरो रंग आतां काळो पडिल्लो. कातडे भितर रगतूच ना अशें दिसतालें. आतां आतां तो जेवय नासलो. भुकच ना म्हणटालो.

कित्या कितेंय बडबडूंक लागिल्लो. महारोग जाल्लो म्हाका, देवान रगतातच सोरोय दिवन धाडिल्ले... वासंती बैल मासाक कशे

कापतात ते तुवें पळयलां? बाबाले बैल ते... पेरियाराली बायल मेली तेन्ना हांव म्हगेली बायल मरची न्ही म्हण रडटालो... तुगेल्या हातान लायिल्ले बरे किल्लताले. म्हजे हात पडिंगच ते.

एक दीस सकाळीं घरा भायल्या उमरार बशिल्लो. अचकीत तेका वॉक करून उलटी जाली. पळयलार उलटेंत बरेंच पोसोबर रगत पडिल्लें. मागीर तो आपणाक घुंवळ येता म्हण थंय भूंयरच आडवो जालो. वासंतीन मुखार येवन सगळें पळयलें. तेणें मोगू आवयक व्हडा व्हडान उले मारून आफयलें. तें आयकोन कांय जण थंय येयले. खबर वाडोबर पावली. हांव तुज्या घरा सरी केन्ना पांय दिवचो ना म्हणपीय कांय जाण येयले. तेणी रामदासाक उठोवन बसयलें. वखदपाणी केलें. मागीर तेणी वासंतीक सांगलें, तूं आतां अकरांचे बसीन तेका घेवन तालुक्याच्या सरकारी हॉस्पिटलांत वच. तेचो तर जीव खोल खोल वचूंक लागिल्लो.

वासंतीक कसलीच उमेद नासली. तेका खंयच व्हरनासतना घरांतच घेवन बसचें अशें दिसतालें. तरीय तें घरांत गेलें. वस्त्रां, एक तुवालो, चादर पोतयेंत भल्लें. ट्रंकेंत आशिल्ले कांय पयशे गुठलावन घेयले. रामदासाले मदले भयणीन लग्नाक दिल्लो एक चांदयेचो कुकमा करंड देवा फळ्यार आसलो. तो चांदयेचो म्हण घरची विसरूनच गेल्लीं. पूण वासंती जाणा आसलें. तो तेणे गरजेक विकूंक उपकारतलो म्हण पयशा वांगडा घेतलो.

तें घोवाक हाताक धरून ल्हव ल्हव चलयत बसी वटेन वयर वयतालें. वाड्या वयलो एकय मनीस बसी मेरेन येवंक नासलो.

* * * * *

महाबळेश्वर सैल हांची बरपावळ

- **पलतडचें तारुं** (कथा)
- **तरंगा** (कथा)
- **काळीगंगा** (कादंबरी)
- **अदृश्ट आनी अरण्यकांड** (दोन नवलिका)
- **युगसांवार** (कादंबरी)
- **बॉयनेट फायटिंग** (कथा)
- **हावठण** (कादंबरी)
- **निमाणो अश्वत्थामा** (कथा)
- **दोन मुळांचे झाड** (कथा)
- **सैमदेव** (बाळ नवलिका)
- **कावळे आनी काळेपाणी** (अणकार)

साहित्याचे हिन्दी, इंग्लीश, मराठी, कन्नड, मल्याळी भाशांनी अणकार.

महाबळेश्वर सैल

माजी सैनीक, भारतीय सेना.
केंद्रीय साहित्य अकादमी
पुरस्कारान सन्मानीत.

संसारांतल्या सगळ्या विकृतींक, हिंसेक, व्यसनाक बळजबरेन चडशी बळी पडटा ती अस्तुरी. हे कादंबरीत अशीच वासंती आपल्या घोवाल्या सोऱ्याच्या व्यसनाक बळी पडलां. तशीच ती आपल्या आनी आपल्या घराब्याच्या अस्तित्वाचो संघर्श मोनेपणान आंगार घेता. तो विखार विळखो तिच्या गळ्या भोंवतणी आवळत वता. ती आकांताची शक्त लायता, हातपांय धाडायता, पूण सुटका ना. एकापरीन अस्तुरेच्या तांकीचें तें पूर्त दर्शन. ही कादंबरी वाचून कोणी अस्तुरेक दुबळी म्हणत जायत तर ताची काकुटच करपाची.

कितली विकृती, आडमेळ्या आड उबी रावन अस्तुरेन संस्कृतीचो मूळस्वर हांगा मेरेन हाडून पावयला ते जाणून घेतलो जाल्यार ही कादंबरी वाचची.

\- प्रकाशक

संजना पब्लिकेशन्स
सांगें - गोंय